

อภิธรรมมัตถสังคหะ
และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๒
เจตสิกสังคหวิภาค

กองทุนธรรมนิตี
จัดพิมพ์เผยแพร่

ISBN 978-974-16-2770-7

**อภิธรรมัตถสังคหะ
และคำอธิบาย**

**ปริเฉทที่ ๒
เจตสิกสังคหวิภาค**

**กองทุนธรรมনীติ
จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งที่ ๒
จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม**

สงวนลิขสิทธิ์

ติดต่อพิมพ์หนังสือต่าง ๆ ได้ที่ **สุสวัสดี พรินเตอร์ โทร. 08-5119-7339**
(รับพิมพ์สิ่งพิมพ์ทุกชนิด, แผ่นพับ, โบปลิว, โบรชัวร์)

คำนำ

อันว่า ประโยชน์ที่สัตว์โลกต้องการนั้น มี ๓ อย่าง คือ **ทิฏฐธัมมิกัตถะ** – ประโยชน์ในอภิปหานี้ คือในโลกนี้ นั่นเอง อันได้แก่ ความสุขสบายที่พึงแสวงหา ด้วยทรัพย์ ไม่เป็นคนยากจนไร้ทรัพย์ เป็นต้น ๑ **สัมปรายิกัตถะ** – ประโยชน์ในภวภาคหน้า คือในโลกหน้า เกี่ยวกับการได้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ๑ **ปรมัตถะ** – ประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์ทั้งปวง ๑ พระพุทธเจ้าทรงจำแนกหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์แต่ละอย่างไว้ ทรงแนะนำหมวดธรรมเหล่านั้น โปรดสัตว์ผู้มีความสามารถจะรับเอาประโยชน์นั้น ๆ สัตว์เหล่านั้น พึงธรรมแล้ว ก็เกิดปัญญา รู้จักทำเหตุที่ตรงต่อผลอันเป็นประโยชน์ที่ตนต้องการ ก็ย่อมได้รับประโยชน์นั้น ๆ ไป ต่อมา แม้พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ธรรมเทศนาเกี่ยวกับหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ทั้ง ๓ นั้น ก็ยังไม่สูญหาย ทว่า มีเนื้อหาสาระปรากฏอยู่ในปกรณ์ส่วนพระสูตรและพระวินัย นั่นเอง ก็แต่ว่า คำพูดเกี่ยวกับหมวดธรรมเหล่านั้น โดยเฉพาะหมวดที่เกี่ยวกับประโยชน์อย่างยิ่งนั้น สุขุม ลึกซึ้งนัก มักกล่าวพาดพิงถึงปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน ถ้าผู้ศึกษา ซึ่งในปัจจุบันนี้ ล้วนเป็นผู้ไม่มีโอกาสได้ฟังธรรมที่เหมาะสมแก่อัธยาศัยจากพระโอษฐ์ ไม่มีความรู้พื้นฐานด้านปรมัตถธรรมมาก่อนแล้ว ย่อมเป็นการยากที่จะเกิดความเข้าใจอันแจ่มแจ้ง ในหมวดธรรมเหล่านั้น เช่นว่า หมวดขันธ ๕ หมวดอายตนะ หมวดธาตุ หมวดปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นปรมัตถธรรม เพราะฉะนั้น ก็ควรจะปลูกฝังความรู้ด้านปรมัตถธรรม ๔ ก่อน

ก็แต่ว่า เนื้อหาสาระว่าด้วยปรมัตถธรรม ๔ นี้ มีรายละเอียดชัดเจนอยู่ในปกรณ์พระอภิธรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จำเป็นต้องศึกษาพระอภิธรรมปิฎก กอภิธรรมปิฎกนั้น ประกอบด้วยปกรณ์ ๗ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปิฎฐาน ซึ่งแต่ละปกรณ์ มีเนื้อหาลึกซึ้งและกว้างขวางมาก จึงเป็นเรื่องยากที่ผู้เริ่มต้นศึกษาจะใช้เป็นแบบฉบับการศึกษาให้ได้ความรู้ตั้งแต่ต้น เพราะเป็นธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พวกเทวดาทั้งหลาย

ในชั้นดาวดึงส์ ซึ่งล้วนเป็นผู้มีความตั้งมั่นดีด้วยสัมมาทิฏฐิ ในคำสอนของพระพุทธเจ้ามาก่อนแล้ว ด้วยเหตุนี้ วงการปริยัติ โดยเฉพาะในสมัยปัจจุบันนี้ จึงนิยมเริ่มต้นการศึกษาด้วยอาศัยปกรณ์ที่เกิดรุ่นหลัง ที่ชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหะ ก่อน เพราะเหตุที่ปกรณ์นี้ วางระเบียบการศึกษาปรมัตถธรรม ๔ ไว้เป็นที่สะดวกแก่ผู้เริ่มต้นเป็นอย่างยิ่ง โดยการที่ท่านรวมย่อเอาเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ๗ ปกรณ์นั้น มากำหนดแบ่งเนื้อหา จำแนกเป็น ๙ ปริจเฉท (๙ ตอน) แยกปรมัตถธรรมให้ศึกษากันเป็นแต่ละอย่าง ไม่กล่าวปะปนพร้อม ๆ กันไป หลาย ๆ อย่าง เหมือนอย่างที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎก ทำให้ผู้ศึกษาได้ศึกษาเป็นเรื่อง ๆ ในปริจเฉทหลัง ๆ จึงได้กล่าวปะปนร่วมกันไป เพื่อแสดงถึงการทำงานร่วมกัน หรือความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกัน แห่งสภาวะธรรมเหล่านั้น จึงปรากฏว่า เป็นที่สะดวกอย่างยิ่งแก่ผู้เริ่มต้นศึกษาพระอภิธรรมทั้งหลาย เพราะไม่ลำบาก ฟันเขี้ยว.

ท่านกำหนดเนื้อหาสาระที่ต้องศึกษาไปตามลำดับ ในปริจเฉททั้ง ๙ ไว้ อย่างนี้ คือ :

ปริจเฉทที่ ๑ ชื่อว่า “จิตตสังคหวิภาค” รวบรวมเอาปรมัตถ์ที่ ๑ คือ จิต มาจำแนกแสดงไปตามลำดับภูมิ ๔ มีกามาวจรเป็นต้น โดยการนำเอาชาติ มีกุศลเป็นต้น เข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น กามาวจรจิตมี ๕๔ มีอกุศลจิต ๑๒ เป็นต้น อย่างนี้เป็นต้น รวมจิตประเภทต่าง ๆ เหล่านั้นได้ ๘๙ หรือ ๑๒๑ อย่าง ปริจเฉทนี้ นับว่าเป็นการแสดงเรื่องจิตประเภทต่าง ๆ โดยตรง.

ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า “เจตสิกสังคหวิภาค” รวบรวมเอาปรมัตถ์ที่ ๒ คือ เจตสิก อันเป็นธรรมชาติที่เกิดในจิต เช่นว่า ผัสสะ เวทนา สัญญา โลภะ โทสะ โมหะ ศรัทธา เป็นต้น มาจัดหมวด เป็นหมวดอกุศลเจตสิก เป็นต้น รวมแล้วมี ๕๒ อย่าง พร้อมทั้งแสดงให้ทราบว่า เจตสิกแต่ละอย่าง เกิดในจิตดวงไหนได้บ้าง จิตดวงนั้น ๆ มีเจตสิกเกิดเท่าไร อะไรบ้าง.

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า “ปกิณณกสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกหมวดธรรม ปกิณณกะ มีเวทนา ๓ หรือ ๕, เหตุ ๖, กิจ ๑๔ เป็นต้น ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างสำคัญกับความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ได้กล่าวแล้วใน ๒ ปริจเฉทข้างต้นนั้น.

ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า “วິถิสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงความเป็นไปของวิถิจิต กล่าวคือ ลำดับความเป็นไปของจิตแต่ละขณะในคราวที่รู้อารมณ์ทาง

ทวารทั้งหลาย.

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า “วິถิมุตตสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงจิตที่พ้นจากวิถึ หรือความเป็นไปเกี่ยวกับจิตที่พ้นจากวิถึ ในคราวที่สัตว์ปฏิสนธิในภุมิทั้งหลายเป็นต้น ในปริจเฉทนี้จึงมีการกล่าวถึงภพภูมิอันเป็นที่สัตว์ไปเกิด พร้อมทั้งประเภทของกรรมที่ทำให้เกิดในภพภูมิต่าง ๆ กันเหล่านี้ เป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า “รูปสังคหวิภาค” รวบรวมแสดงปรมาัตถ์ที่ ๓ คือ รูป ให้ทราบประเภทของรูป ๒๘ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ มีการกล่าวถึงสมุฏฐานที่ทำให้เกิดรูป มีการสงเคราะห์จำนวนรูป ที่พึงมีได้แก่สัตว์ในภุมิที่แตกต่างกัน เป็นต้น. และแสดงปรมาัตถ์ที่ ๔ คือ พระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกขีคือปรมาัตถ์ ๓ ข้างต้น.

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่า “สมุจจยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ได้กล่าวแล้วใน ๖ ปริจเฉทข้างต้น โดยการสงเคราะห์เข้าในหมวดธรรมทั้งหลาย มีหมวดดอกกุศลอันได้แก่กิเลสประเภทต่าง ๆ หมวดขันธ์ หมวดอายตนะ เป็นต้น รวมทั้งหมวดโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย มีสติปัญญา ๔ เป็นต้น ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระสูตรทั้งหลาย

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า “ปัจจยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงปัจจัยของธรรมทั้งหลาย หมวดนี้ มีการแสดงปฏิจจสมุปบาท คือปัจจัยอันเป็นที่ผลอาศัยเกิดขึ้นสืบต่อกันไปเป็นสังสารวัฏและปัญฐานัย คือปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัย เป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่า “กัมมัฏฐานสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงกรรมฐาน คือสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน.

ก็ อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ เป็นปกรณ์ชั้นอรรถกถา เพราะมีลักษณะอธิบายพระบาลีอภิธรรมปิฎก แต่ไม่มีการอธิบายไปตามลำดับบทที่ปรากฏในปกรณ์เหมือนอย่างอรรถกถาใหญ่มีอัฐสาลีนี้เป็นต้น ทว่า ต่างไป โดยการรวมย่อเอาแต่ชื่อสภาวะธรรม จำนวน เป็นต้น มากล่าว นับว่าเป็นอรรถกถาฉบับย่ออย่างยิ่งทางพม่าจึงเรียกว่า **อรรถกถานิวก้อย** เพราะเป็นอรรถกถาฉบับเล็ก คือมีเนื้อความน้อยยิ่ง เหมือนนิวก้อยที่เล็กกว่านิวอื่น.

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ วิจารณ์โดยท่าน **พระอนรุทธาจารย์** ชาวกรุงอนุราชปุระ เมื่อราว ๆ พ.ศ. ๙๕๐ เชื่อกันว่า เป็นสมัยใกล้ท่านพระพุทธโฆสาจารย์

ผู้แต่งวิสุทธิมรรค ผลงานด้านปกรณ์อภิธรรมของท่าน นอกจากปกรณ์นี้แล้ว ก็ยังมีอีก ๒ ปกรณ์ คือ ปรมัตถวินิจจัย และนามรูปปริจเฉท ล้วนนับว่าเป็นอรรถกถานี้ก็ออย.

ก็ คำพูดในอภิธัมมัตถสังคหะ นี้ ส่วนที่เป็นคาถา นิยมนำไปใช้สวดในงานศพ เรียกว่า สวดสังคหะ มาตั้งแต่โบราณกาล จนถึงสมัยปัจจุบันนี้ แสดงว่าไทยเรารู้จักปกรณ์นี้มาช้านานแล้ว.

คำพูดในปกรณ์นี้ ถึงอย่างไรก็ย่อนัก ทำความเข้าใจลำบาก น่าจะมีปกรณ์ชั้นรองลงไป ที่อธิบายปกรณ์นี้ให้กระจ่างอีกทีหนึ่ง ปรากฏว่า ปกรณ์ชั้นฎีกา ที่อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง ก็มีอยู่ คือฎีกาที่ชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวิณี ซึ่งรจนาโดยท่านพระสุมังคลาจารย์ ชาวสีหฬ นอกจากนี้ ก็ยังมีปกรณ์ชั้นฎีกาอื่น ๆ เช่นว่า อภิธัมมัตถวิภาวิณี ที่อธิบายอภิธัมมมาวตาร แต่งโดยท่านพระสุมังคลาจารย์รูปเดียวกันนี้แหละ และ ปรมัตถมัญชุสามหาฎีกา ที่อธิบายวิสุทธิมรรค ที่แต่งโดยท่านพระอาจารย์ธรรมปาละ เป็นต้น ซึ่ง แม้มิได้อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง แต่ก็สามารถชักคำพูดบางตอนเข้ามาสมทบเป็นคำอธิบายปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ได้ ในเมื่อเป็นคำอธิบายเรื่องเดียวกัน. อนึ่ง แม้คำพูดในมิลินทปัญหา ในอรรถกถา อัญญาสาลินี เป็นต้น ก็สามารถนำเข้ามาประกอบเป็นคำอธิบายในที่นี้ได้ตามสมควร.

สำหรับคำพูดในอภิธัมมัตถสังคหะนั้น กระผมได้แปลจากภาคภาษาบาลี เป็นภาษาไทยคำต่อคำ เท่าที่ปรากฏในปกรณ์ ทั้งนี้ เพื่อรักษาคำพูดที่เป็นต้นแบบของท่านไว้ ส่วนคำอธิบายเมื่อต้องรวบรวมมาจากปกรณ์ฎีกา หรือแม้จากปกรณ์บาลี อรรถกถาต่าง ๆ หลาย ๆ ปกรณ์ ดังกล่าวนั้น ก็ไม่อาจแสดงคำแปลคำต่อคำอย่างนั้นได้ ได้แต่แปลถอดเอาแต่ความมารวบรวมเป็นคำอธิบายด้วยคำพูดของตนอย่างเดียว เมื่อรวมกันเสียแล้วอย่างนี้ ก็ไม่อาจจะระบุหลักฐาน ที่ไปที่มาของคำอธิบายนั้น ๆ ตรง ๆ ได้ ทั้ง ๆ ที่มีได้เป็นความคิดเห็นส่วนตัวเลยก็ตาม ถ้าท่านผู้ใดสงสัยใคร่จะทราบถึงหลักฐาน ที่ไปที่มาแห่งคำอธิบายตอนนั้น แล้วสอบถามมา กระผมยินดีที่จะแนะนำหลักฐานให้คั่นดูเอง เป็นราย ๆ ไป.

อันว่า ผู้ใดได้ศึกษาปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ พร้อมทั้งคำอธิบายเหล่านี้ จนได้ความรู้ความเข้าใจขั้นพื้นฐานในปรมัตถธรรมแล้ว เมื่อจะศึกษาพระอภิธรรมปิฎกสืบต่อไป ก็ย่อมศึกษาได้สะดวก ไม่สับสน ไม่พินเผื่อ แน่นนอน. หรือแม้

ไม่มีโอกาสได้ศึกษาต่อให้กว้างขวางอย่างนั้น ได้ความรู้ใน ๙ ประการเหล่านี้แล้ว ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเพียงพอที่จะทำความเข้าใจในหมวดธรรมที่ตรัสสอนไว้ในพระสูตร หรือแม้ในพระวินัยที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ ๓ อย่างได้เป็นอย่างดี อนึ่ง ผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเท่านั้น เป็นผู้สมควรที่จะแสดงธรรมให้ผู้อื่นฟังได้ เพราะจะแสดงได้ไม่สับสนในตัวสภาวธรรม ผู้ฟังฟังแล้วย่อมเกิดปัญญาหยั่งถึงเหตุผลในธรรมเทศนานั้นได้ ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ท่านพระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ใน อัฐสาลินี ว่า “อาภิธมมิกา ภิกษุเขว กิร ธมมกถิกานาม, อวเสสา ธมฺมํ กถเณตปิ น ธมมกถิกา” เป็นต้น ความเต็มแปลว่า “ทราบกันมาว่า พวกภิกษุที่เรียนอภิธรรมเท่านั้น ชื่อว่าเป็นธรรมกถิก (ผู้สมควรกล่าวธรรม), ภิกษุพวกที่เหลือ แม้ว่าจะกล่าวธรรมอยู่ ก็ไม่ชื่อว่าเป็นธรรมกถิก. เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า ภิกษุเหล่านั้น เมื่อจะกล่าว ย่อมกล่าวถึงสภาวธรรมแต่ละอย่าง คือกรรมแต่ละอย่าง วิบากแต่ละอย่าง การกำหนดนามรูป สภาวธรรมแต่ละอย่าง ให้สับสน, ส่วนพวกที่เรียนอภิธรรม จะไม่กล่าวสภาวธรรมแต่ละอย่างให้สับสนเลย”

ปกรณ์อภิธมมัตถสังคหะฉบับแปลเป็นภาษาไทย พร้อมทั้งคำอธิบาย ที่ท่านเปิดอ่านอยู่นี้ ใช้เงินจากกองทุนธรรมนิธิ ที่บริจาคโดยท่านผู้มีจิตศรัทธาทั้งหลาย โดยเฉพาะนักศึกษาพระอภิธรรมวันเสาร์ ณ อาคารศูนย์วิศวกรรมกรรมชลประทาน เป็นค่าใช้จ่ายในการจัดพิมพ์ ขออนุโมทนาบุญของท่านผู้บริจาค ผู้มีชื่อปรากฏอยู่ในท้ายหนังสือเล่มนี้ ขออนุโมทนาคุณหมอกนกรัตน์ ศิริพานิชกร ที่ช่วยทำดัชนีท้ายเล่ม และท่านอื่น ๆ ทุกท่านที่มีส่วนช่วยให้หนังสือสำเร็จ ด้วยเดชแห่งบุญครั้งนี้ ขอท่านทั้งหลายจงประสบแต่ความสุขสวัสดิ์ตลอดกาลทุกเมื่อ ขอบุญนี้ จงเป็นปัจจัยแก่ความสุขสวัสดิ์แห่งสรรพสัตว์เกิด.

ด้วยความปรารถนาดีอย่างจริงใจ
ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์
ผู้แปลปกรณ์และรวบรวมคำอธิบาย
๕ ก.ค. ๒๕๕๑

สารบัญ

	หน้า
ลักษณะของเจตสิก	๑
อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ มีผัสสะเป็นต้น	๕
อกุศลเจตสิก ๑๔ มีโมหะเป็นต้น	๒๗
โสภณเจตสิก ๒๕, โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ มีสังขารเป็นต้น	๕๐
เหตุที่ตรัสธรรมมีปัสสัทธิเป็นต้นไว้เป็นคู่ๆ	๗๑
วิรติ ๓ มีสัมมาวาจาเป็นต้น	๗๑
วิรติเจตสิกแต่ละอย่างยังแตกได้เป็น ๓ อย่าง ตามอาการที่งดเว้น	๗๖
อัปมัญญา ๒ มีภรณาเป็นต้น	๗๙
เหตุที่กล่าวอัปมัญญาเจตสิกไว้เพียง ๒ อย่างเท่านั้น	๘๑
บัญญัติทริย, ความต่างกันแห่งอาการที่รู้ของสัญญา วิญญาณ และปัญญา	๘๒
สัมปโยคนัย	๘๕
สัมปโยคนัยแห่งอัญญาสมานาเจตสิก ๑๓	๘๖
สัมปโยคนัยแห่งอกุศลเจตสิก ๑๔	๘๙
สัมปโยคนัยแห่งโสภณเจตสิก ๒๕	๙๒
สังคหนัย, สังคหนัยในโลกุตตรจิต	๑๐๐
สังคหนัยในมหัคคตจิต	๑๐๒
สังคหนัยในกามาวจรโสภณจิต	๑๐๓
สังคหนัยในอกุศลจิต	๑๐๘
สังคหนัยในอเหตุกจิต	๑๑๐

อภิธานัตถสังคหะ

และคำอธิบาย

ปริเฉทที่ ๒

เจตสิกสังคหวิภาค

คาถาสังคหะ : กล่าวถึงลักษณะของเจตสิก

เอกุปฺปาทา นิโรธา จ เอกาลมฺพนวตฺตกา

เจโตยฺยตฺตา ทฺวปิณฺณาส ธรรมมา เจตสิกา มตา

แปลว่า ธรรม ๕๒ อย่าง ซึ่งประกอบกับจิต มีความเกิดขึ้นและมีความดับไปพร้อมกันกับจิต มีอารมณ์และวัตถุเดียวกันกับจิต บัณฑิตรู้ว่าเป็นเจตสิก

คำอธิบายคาถา

ท่านอาจารย์ ครั้นได้จำแนกจิต ตามความต่างกันแห่งภูมิ ชาติ สัมปโยคะ สังขาร ฌาน อารมณ์ และมรรค ตามสมควรอย่างนี้ คือ :-

กามาวจรจิต ท่านจำแนกไปตามความต่างกันแห่งภูมิ ว่าเป็นจิตในกามาวจรภูมิ ในบรรดาภูมิ ๔ , ตามความต่างกันแห่งชาติ ว่าเป็นจิตมี ๔ ชาติ มีกุศลเป็นต้น ในบรรดาชาติทั้ง ๔ , ตามความต่างกันแห่งสัมปโยคะ คือการประกอบพร้อมกัน ว่าพวกหนึ่งประกอบพร้อมกันกับโสมนัส ส่วนพวกหนึ่งประกอบพร้อมกันกับอุเบกขา, พวกหนึ่งประกอบพร้อมกันกับทิวฐิ ส่วนพวกหนึ่งไม่ประกอบพร้อมกันกับทิวฐิ, พวกหนึ่งประกอบพร้อมกันกับญาณ ส่วนพวกหนึ่งไม่ประกอบพร้อมกันกับญาณ, ตามความต่างกันแห่งสังขารคือความเพียรที่เป็นการกระตุ้นชักชวน ว่าพวกหนึ่งมีสังขาร ส่วนพวกหนึ่งไม่มีสังขาร

รูปาวจรจิต ท่านจำแนกไปตามความต่างกันแห่งภูมิ ว่าเป็นจิตในรูปาวจรภูมิ, ตามความต่างกันแห่งชาติ ว่าเป็นจิตมี ๓ ชาติ คือ กุศล วิบากและกิริยา เว้นอกกุศล, ตามความต่างกันแห่งฌาน คือ องค์กราน ๕ มีวิตกเป็นต้น ว่า ดวงหนึ่ง

เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕, ดวงหนึ่งเป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๔ ฯลฯ ดวงหนึ่งประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ โดยประการอื่น.

อรุปาวจรจิต ท่านจำแนกไปตามความต่างกันแห่งภูมิ ว่าเป็นจิตในอรุปาวจรภูมิ, ตามความต่างกันแห่งชาติ ว่าเป็นจิตมี ๓ ชาติ มีกุศลเป็นต้น เว้นอกุศล, ตามความต่างกันแห่งอารมณ์ มีกสิณुकสมาธิมากาสเป็นต้น ว่าดวงหนึ่งเป็นจิตที่มีกสิณुकสมาธิมากาสเป็นอารมณ์ ฯลฯ ดวงหนึ่งมีอากิญจัญญายตนวิญญานเป็นอารมณ์.

โลกุตตรจิต ท่านจำแนกไปตามความต่างกันแห่งภูมิ ว่าเป็นจิตในโลกุตตรภูมิ, ตามความต่างกันแห่งชาติ ว่าเป็นจิตมี ๒ ชาติ คือ กุศล และวิบาก, ตามความต่างกันแห่งมรรค คือ มรรค ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น ว่าดวงหนึ่งเป็นจิตที่ประกอบด้วยโสดาปัตติมรรค ฯลฯ ดวงหนึ่งประกอบด้วยอภัตตมรรค ดังนี้ แล้ว

บัดนี้ ก็ถึงลำดับการจำแนกเจตสิก ท่านต้องการจะให้รู้ลักษณะของเจตสิกก่อน จึงเริ่มด้วยคำว่า **“ธรรม ๕๒ อย่างซึ่งประกอบกับจิต”** ดังนี้ เป็นต้น.

ชื่อว่า **ลักษณะ** มี ๒ อย่าง คือ **สาธารณลักษณะ** - ลักษณะที่เป็นสาธารณะ และ **ปัจเจกตลักษณะ** - ลักษณะเฉพาะตัวแห่งสภาวะธรรมนั้น ๆ.

เปรียบเหมือนว่า ลักษณะที่รู้อารมณ์เป็นลักษณะที่สาธารณะแก่จิตทุกดวง, ส่วนลักษณะที่ตั้งอาศัยในจักขุแล้วเห็นรูปารมณ์ เป็นลักษณะเฉพาะตัวของจิตคือจักขุวิญญานเท่านั้น ลักษณะที่ตั้งอาศัยในโสตแล้วได้ยินสัททารมณ์ เป็นลักษณะเฉพาะตัวของจิตคือโสตวิญญานเท่านั้น ดังนี้ เป็นต้น ฉนใด, ลักษณะที่เกิดขึ้นดับไปพร้อมกับจิตเป็นต้น เป็นลักษณะที่สาธารณะแก่เจตสิกทุกอย่าง ส่วนลักษณะที่กระทบอารมณ์ เป็นลักษณะเฉพาะตัวของเจตสิกคือผัสสะ อย่างเดียวเท่านั้น ลักษณะที่เสวยอารมณ์ เป็นลักษณะเฉพาะตัวของเจตสิกคือเวทนา อย่างเดียวเท่านั้น อย่างนี้เป็นต้น ฉนนั้น. ท่านอาจารย์กล่าวคาถาเริ่มปริเฉทประสงค์แสดงลักษณะที่เป็นสาธารณะ ก่อน.

ก็เจตสิกท่านเรียกว่า **ธรรม** ก็เพราะความทวงไว้ซึ่งลักษณะของตน นั้น มี ๕๒ อย่าง ทั้ง ๕๒ อย่างมีลักษณะที่เป็นสาธารณะ ๔ อย่าง คือ :-

๑. เกิดขึ้นพร้อมกันกับจิต

๒. ดับไปพร้อมกันกับจิต

๓. มีอารมณ์เดียวกันกับจิต

๔. มีวัตถุ (ที่ตั้งอาศัย) อันเดียวกันกับจิต

เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “เอกุปปาทา นิโรธา จ - มีความเกิดขึ้น และมีความดับไปพร้อมกันกับจิต” ดังนี้ เป็นต้น.

อธิบายลักษณะ ๔ อย่าง

คำว่า **มีความเกิดขึ้นพร้อมกันกับจิต** คือ มีอุปปาทขณะ (ขณะที่เกิดขึ้น) ของตนพร้อมกันกับอุปปาทขณะของจิต.

คำว่า **มีความดับไปพร้อมกันกับจิต** คือ มีภังคขณะ (ขณะที่แตกดับไป) ของตน พร้อมกันกับภังคขณะของจิต.

คำว่า **มีอารมณ์เดียวกันกับจิต** ความว่า เจตสิกเป็นนามธรรม จึงเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์เช่นเดียวกับจิต จิตรู้อารมณ์ใด เจตสิกที่ประกอบในจิตดวงนั้น ก็ย่อมรู้อารมณ์นั้น.

คำว่า **มีวัตถุ (ที่ตั้งอาศัย) อันเดียวกันกับจิต** ความว่า สำหรับจิตที่ต้องอาศัยวัตถุ ๖ มีจักขุวัตถุเกิดขึ้น จิตอาศัยวัตถุอะไรเกิดขึ้น เจตสิกที่เกิดร่วมกัน ก็เป็นอันอาศัยวัตถุเดียวกันนั้นเกิดขึ้น.

ถามว่า เจตสิกต้องมีลักษณะครบทั้ง ๔ หรือ ? ถ้ามีลักษณะเพียงอย่างเดียว หรือว่า เพียง ๒ อย่าง หรือ ๓ อย่าง ไม่ครบ ๔ จะมีความขัดข้องกับความ เป็นเจตสิกอย่างไร ?

ตอบว่า ใช่ ธรรมที่เรียกว่า เจตสิก ต้องมีลักษณะครบทั้ง ๔ อย่าง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงได้กล่าวไว้เช่นนั้น ถ้ามีลักษณะไม่ครบ ๔ ก็จะเกิดความขัดข้องอย่างนี้ คือ :-

แม้รูปที่เกิดจากจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน ก็มีความเกิดขึ้นพร้อมกันกับจิต ถ้าหากสภาพธรรมจะได้ชื่อว่า เป็นเจตสิก เพราะเหตุสักว่ามีความเกิดขึ้นพร้อมกันกับจิตอย่างเดียวกันเท่านั้นไซ้ รูปทั้งหลายที่เกิดจากจิตก็ย่อมได้ชื่อว่าเป็นเจตสิกด้วย แต่รูปไม่ใช่เจตสิก เพราะฉะนั้น เพื่อห้ามความสำคัญว่า แม้รูปที่เกิดจากจิตก็เป็นเจตสิก ท่านอาจารย์จึงกล่าวลักษณะเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่งว่า “มีความ

ดับไปพร้อมกันกับจิต” ดังนี้. เพราะว่า รูปที่เกิดจากจิต แม้มีความเกิดขึ้นพร้อมกันกับจิต ก็หามีความดับไปพร้อมกันกับจิตนั้นไม่ เพราะรูปเป็นของหยาบหนัก ดับช้ากว่าจิต.

อนึ่ง ถ้าหากว่า จะได้ชื่อว่า เป็นเจตสิก เพราะเหตุสักว่า มีลักษณะ ๒ อย่าง ข้างต้น คือ มีความเกิดขึ้นและมีความดับไปพร้อมกันกับจิตเท่านั้นไซ้ วิชาญติทั้ง ๒ (คือ กายวิชาญติ และวจีวิชาญติ) ก็ย่อมได้ชื่อว่าเป็นเจตสิกด้วย เพราะว่า ในบรรดารูปธรรมทั้งหลาย วิชาญติ ๒ อย่างนั้นเทียว มีความเกิดขึ้นและความดับไปพร้อมกันกับจิต แต่วิชาญติไม่ใช่เจตสิก เพราะฉะนั้น เพื่อห้ามความสำคัญว่า แม้วิชาญติก็เป็นเจตสิก ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “มีอารมณ์เดียวกันกับจิต” ดังนี้. เพราะว่า วิชาญติทั้ง ๒ แม้มีความเกิดขึ้นและความดับไปพร้อมกันกับจิต ก็หาได้รู้ อารมณ์อะไร ๆ เหมือนอย่างจิตไม่ ด้วยว่า รูปธรรมทั้งหลายเป็นธรรมชาติมีติดบอดไม่รู้อารมณ์.

ส่วนคำว่า “มีวัตถุเดียวกันกับจิต” เป็นการกล่าวถึงลักษณะพิเศษของเจตสิก ที่ประกอบในจิตที่เกิดขึ้นในปัญจโวหารภูมิ (ภูมิที่มีชั้น ๕) เท่านั้น เพราะว่า จิตที่เกิดขึ้นในปัญจโวหารภูมีย่อมเป็นจิตที่อาศัยวัตถุเกิดขึ้น ก็ในบรรดาวัตถุ ๖ มีจักขุวัตถุเป็นต้นนั้น จิตอาศัยวัตถุใดเกิดขึ้น เจตสิกที่ประกอบในจิตนั้นก็อาศัยวัตถุนั้นเกิดขึ้น ส่วน เจตสิกที่ประกอบในจิตที่เกิดขึ้นในจตุโวหารภูมิ (ภูมิที่มีชั้น ๔ เว้นรูปชั้น คือ อรูปภูมิ นั่นเอง) ไม่มีลักษณะที่ ๔ นี้ เพราะจิตในอรูปภูมิมิได้อาศัยรูปเกิดขึ้น ด้วยว่าวัตถุทั้ง ๖ นั้นเทียวเป็นรูปธรรม ย่อมไม่มีในจตุโวหารภูมิ. รวมความว่า เจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตในปัญจโวหารภูมิ มีลักษณะครบทั้ง ๔ อย่าง ส่วนเจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตในจตุโวหารภูมิ มีลักษณะ ๓ อย่าง คำพูดเกี่ยวกับเอกโวหารภูมิ (ภูมิที่มีชั้นเดียว คือ รูปชั้น ได้แก่ อสังขณีสัตตภูมิ) ไม่มีเลย เพราะเป็นภูมิที่มีแต่รูปธรรมอย่างเดียวชัดเจนอยู่แล้ว ไม่มีนามธรรมเลย โดยประการทั้งปวง เป็นอันว่า เจตสิกต้องมีลักษณะ ๔ อย่าง หรือ ๓ อย่าง เป็นอย่างน้อย ทั้งนี้ก็ตามสมควรแก่ภูมิ.

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงลักษณะของเจตสิก ๔ อย่าง อย่างนี้แล้ว ในลำดับถัดไป ประสงค์แสดงเจตสิกทั้งหลาย โดยยกขึ้นเป็น ๓ หมวด คือ หมวดอสังขณีสมาณาเจตสิก ๑ หมวดอกุศลเจตสิก ๑ หมวดโสภณเจตสิก ๑ แล้วแสดง

สัมปโยคะ (การประกอบรวมกันกับจิต) ว่าเจตสิกนั้น ๆ ประกอบได้ในจิตดวงไหน
จำนวนเท่าไร และสังคะหะ (การสงเคราะห์) คือการรวบรวมจำนวนเจตสิกทั้ง
หลายในจิตแต่ละดวงว่า จิตดวงนั้น ๆ มีเจตสิกประกอบจำนวนเท่าไร อะไรบ้าง
จึงได้กล่าวอย่างนี้ว่า :-

อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓

อย่างไรบ้าง? คือว่า เจตสิกธรรม ๗ อย่าง เหล่านี้คือ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑
สัญญา ๑ เจตนา ๑ เอกัคคตา ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ มนสิการ ๑ ชื่อว่า สัพพจิตต-
สาธารณเจตสิก.

เจตสิก ๖ อย่าง เหล่านี้คือ วิตก ๑ วิจาร ๑ อหิมกซ์ ๑ วิริยะ ๑ ปีติ ๑
ฉันทะ ๑ ชื่อว่า ปกิณณกเจตสิก.

คำอธิบาย

คำว่า **อย่างไรบ้าง** เป็นกถตุกัมยตาปุจฉา (คำถามที่ตั้งขึ้นด้วยความ
ต้องการจะตอบเสียเอง) ถ้ามถึงตัวสภาวะพร้อมทั้งอาการที่ประกอบรวมกัน

ก็คำถามมี ๕ อย่าง คือ

๑. **อทิฏฐุชิตนาปุจฉา** คำถามเพื่อให้แจ่มแจ้งถึงสิ่งที่ตนยังไม่ทราบ.
๒. **ทิฏฐุสังสันทนาปุจฉา** คำถามเพื่อเทียบเคียงสิ่งที่ตนทราบแล้วกับผู้รู้
อื่น ๆ.

๓. **วิมติเชทนาปุจฉา** คำถามเพื่อตัดความสงสัยในเรื่องที่ยังคลางแคลงใจ.

๔. **อนุมติปุจฉา** คำถามเพื่อความเห็นคล้อยตาม.

๕. **กถตุกัมยตาปุจฉา** คำถามด้วยความต้องการจะตอบเสียเอง ในที่นี้
เป็นกถตุกัมยตาปุจฉา.

อธิบาย อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓

ผัสสะ

คำว่า **ผัสสะ** มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า **ผัสสตีติ ผสฺโส** แปล
ว่า สภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ผัสสะ** เพราะมีความหมายว่า กระทบ ดังนี้. ก็

ผัสสะ นั้น มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ. เป็นความจริงว่า ผัสสะ นี้ แม้ว่าเป็นนามธรรม ก็ย่อมเป็นไปโดยอาการที่กระทบอารมณ์นั่นเอง ก็ความเป็นไปโดยอาการที่กระทบอารมณ์แห่งผัสสะนั้น พึงเห็นว่า เป็นดูการที่คนหนึ่งเห็นอีกคนหนึ่งเคียงของเปรี้ยวแล้วก็เกิดน้ำลายสอขึ้น ฉะนั้น ทั้ง ๆ ที่ของเปรี้ยวนั้นมีได้มากระทบ คือจรดถึงลิ้นของตนเลยก็ตาม

อีกอย่างหนึ่ง จะมีวจนัตถะเป็นเหตุภวณะ (เป็นเหตุกระทำ) ว่า **ผัสสะ** เอตนาติ **ผัสสะ** แปลว่า ชื่อว่า ผัสสะ เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุกระทบ ดังนี้ ก็ได้ เป็นความจริงว่า สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย เมื่อจะเป็นไปในอารมณ์ ย่อมเป็นไปราวจะว่ากระทบอยู่ซึ่งอารมณ์นั้น กล่าวได้ว่า ทางปัญจทวาร ผัสสะช่วยให้วัตถุได้กระทบอารมณ์, ทางมโนทวาร ผัสสะช่วยให้จิตได้กระทบอารมณ์

ก็ผัสสะนี้ มีการประสานวัตถุมีจักขุวัตถุเป็นต้น และอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น เข้าด้วยกัน เหมือนอย่างที่ท่านพระนาคเสน กระทำอุปมาไว้ใน **มิลินทปัญหา** ว่า “ขอถวายพระพร มหาบพิตร เปรียบเหมือนแพะ ๒ ตัว ที่ชนกัน พึงเห็นจักขุเหมือนแพะตัวที่ ๑ พึงเห็นรูป เหมือนแพะตัวที่ ๒ พึงเห็นผัสสะเหมือนการชนกัน (คือกระทบกัน) แห่งแพะ ๒ ตัวนั้น ผัสสะมีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ และมีการประสานไว้เป็นกิจ. ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างฝ่ามือ ๒ ข้าง ที่ประสานกัน พึงเห็นจักขุเหมือนฝ่ามือข้างที่ ๑ พึงเห็นรูปเหมือนฝ่ามือข้างที่ ๒ พึงเห็นผัสสะเหมือนการประสานกันแห่งฝ่ามือทั้ง ๒ ข้างนั้น. ผัสสะ มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ และมีการประสานไว้เป็นกิจ” ดังนี้ พึงทราบว่าเป็นท่านแสดงลักษณะด้วยอุปมาแรก แสดงกิจด้วยอุปมาที่ ๒. และพึงทราบว่าเป็น คำว่า “**มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ**” มีความหมายว่า ผัสสะ นี้ มีการกระทบอารมณ์และมีความเป็นเหตุให้กระทบอารมณ์ เป็นลักษณะ.

พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “**จักขุญจ ปฏิจจ รุปे จ อุปปชชติ จักขุวิญญาณัตถิณญ์ สงฺคติ ผสฺสโส**” แปลว่า “อาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิดขึ้น ชื่อว่า มีผัสสะ เพราะมีความพร้อมเพรียงกันแห่งธรรม ๓ อย่าง” ดังนี้. อธิบายว่า ความพร้อมเพรียงกัน คือ ความประชุมกันแห่งธรรม ๓ อย่าง คือ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ ในคราวที่มีรูปมาถึงคลองจักขุแล้วเกิดจักขุวิญญาณขึ้นนั่นเอง แสดงว่ามีผัสสะ (ที่เรียกว่า จักขุสัมผัสผัสสะ) เกิดขึ้นแล้ว ถ้าหากว่ารูปมาถึงคลองจักขุแล้ว

แต่จักขุวิญญาณก็ยังไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่า ยังไม่มีผัสสะ (ที่เรียกว่า จักขุสัมผัสผัสสะ) เกิดขึ้น จักขุวิญญาณที่เกิดขึ้น จึงนับว่า เป็นธรรมชาติที่รับรองว่ามีผัสสะเกิดขึ้น ผัสสะที่เกิดร่วมกับจักขุวิญญาณ ชื่อว่า ทำหน้าที่ประสานจักขุและรูปารมณ เข้าด้วยกัน คือ ทำให้ประจวบกัน เชนิณหน้ากัน แม้ทางทวารที่เหลือ มีโสตทวารเป็นต้น ก็ทำนองนี้.

เวทนา

คำว่า เวทนา มีวจนัตถะว่า เวทียติ อลฺมฺพนรฺสํ อนุภวตฺติ เวทนา แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่งชื่อว่า เวทนา เพราะมีความหมายว่า รู้สึก คือ เสวยรสของอารมณ์ ดังนี้. เวทนานั้น มีความเป็นไปโดยอาการที่เสวยเป็นลักษณะ. จิตและเจตสิกธรรมอื่น ๆ ที่เหลือ เมื่อเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์เพราะเหตุที่เป็นนามธรรม ก็นับว่ามีส่วนเสวยรสของอารมณ์ก็จริงอยู่ แต่เพราะมีลักษณะที่เป็นของเฉพาะตนอย่างอื่น หรือมุ่งทำกิจอื่น เช่น กระทบอารมณ์ เป็นต้น อาการที่เสวยรสของอารมณ์จึงไม่ปรากฏเด่นชัดออกหน้า ส่วนเวทนานี้ เพราะมิได้มีลักษณะเฉพาะตัวเป็นอย่างอื่น หรือมุ่งทำกิจอื่นที่นอกไปจากการเสวยรสของอารมณ์ อาการที่เสวยรสของอารมณ์นั้นแหละ จึงปรากฏเด่นชัดออกหน้า คือเสวยได้เต็มที่ การเสวยรสของอารมณ์ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นลักษณะเฉพาะตัวของเวทนา เท่านั้น ความว่า เวทนามีความเป็นใหญ่ในการเสวยรสของอารมณ์ยิ่งกว่าจิตและเจตสิกธรรมอื่น ๆ ข้อนี้แหละที่เป็นเหตุให้เจตสิกตัวนี้ได้ชื่อว่า "เวทนา"

ขยายความอีกหน่อยหนึ่งว่า เป็นความจริงว่า จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย อย่างอื่น ๆ ที่ประกอบพร้อมกัน แม้ถึงฐานะเสวยรสของอารมณ์ได้ ก็เสวยได้แต่เพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น ไม่เต็มที่ กล่าวคือ ผัสสะได้ชื่อว่าเสวย ก็เพราะเหตุสักว่า กระทบอารมณ์เท่านั้น สัญญาได้ชื่อว่าเสวย ก็เพราะเหตุสักว่าจำอารมณ์ได้เท่านั้น เจตนาได้ชื่อว่าเสวย ก็เพราะเหตุสักว่าจงใจในอารมณ์เท่านั้น จิตได้ชื่อว่าเสวย ก็เพราะเหตุสักว่ารู้อารมณ์เท่านั้น อย่างนี้เป็นต้น จิตและเจตสิกธรรมเหล่านี้ จึงจัดว่ามีได้เป็นใหญ่ในการเสวยรสของอารมณ์ ส่วนเวทนาย่อมเสวยรสของอารมณ์เต็มที่ เพราะมีความเป็นเจ้าของ มีความเป็นใหญ่ มีอำนาจในการเสวยนั้น.

เปรียบเทียบเหมือนว่า นายวิเสท (พ่อครัว) ปปรุงภาชนะที่มีรสเยี่ยมต่าง ๆ แล้วใส่ลู่ประทับตรานำไปวางไว้ในสำนักพระราชวัง ถึงเวลา พนักงานผู้ตรวจสอบก็มาแกะตราออกเปิดลู่ ตักเอาแต่ส่วนเยี่ยม ๆ แห่งแกงกับทั้งหมดใส่ภาชนะ แล้วชิมเพื่อตรวจสอบว่า มีโทษหรือไม่มีโทษ ว่ามีรสที่ทรงโปรดปรานหรือไม่ทรงโปรดปราน จากนั้นจึงนำโภชนะที่มีรสต่าง ๆ นั้น เข้าไปถวายพระราชวัง อันว่าพระราชวัง เพราะทรงมีความเป็นเจ้าของ มีความเป็นใหญ่ มีพระราชอำนาจในการเสวยโภชนะเหล่านี้ จึงไม่สั๊กแต่ว่าทรงชิมพอรู้รสเท่านั้น ทว่าเสวยได้เต็มที่ตามพระราชประสงค์ฉันใด แม้เวทนา เพราะมีความเป็นเจ้าของ มีความเป็นใหญ่ มีอำนาจในการเสวยรสของอารมณ์ จึงเสวยรสของอารมณ์ได้เต็มที่ไม่พร่อง ฉันนั้นเพราะฉะนั้น จึงดื่มด่ำในอารมณ์ ถึงความเป็นสุขบ้าง ทุกข์บ้าง อุเบกขาบ้าง ตามสมควรแก่ประเภทของอารมณ์มีอิฏฐารมณ์เป็นต้น ก็การเสวยอารมณ์แห่งจิตและเจตสิกกรรมเหล่านี้ เปรียบเหมือนการชิมรสโภชนะสั๊กว่าพอรู้รสแห่งพนักงานผู้ตรวจสอบ หรือแม้แห่งนายวิเสทผู้มุ่งจะปรุงรสให้ตรงตามที่ทรงโปรดปราน ส่วนการเสวยรสของอารมณ์แห่งเวทนาเจตสิก เปรียบเหมือนการเสวยโภชนะรสเยี่ยมแห่งพระราชวังนี้ แล.

ส่วนการแบ่งประเภทแห่งเวทนาเป็น ๓ อย่าง คือ สุข ทุกข์ อทุกขมสุข (อุเบกขา), หรือ ๕ อย่าง คือ สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส อุเบกขา นั้น ท่านอาจารย์จັกกกล่าวถึงในปริจเฉทที่ ๓ ท่านได้กล่าวไปบ้างแล้วในคำอธิบายเกี่ยวกับจิตที่สทรรคด้วยเวทนานั้น ๆ ในปริจเฉทที่ ๑.

สัญญา

คำว่า สัญญา มีวจนัตถะ ว่า นิลาทิเภทารมมณฺเฐ สญฺชานาติ สญฺญํ กตฺวา ชานาติติ สญฺญา แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่งชื่อว่า สัญญา เพราะมีความหมายว่า จำอารมณ์อันต่างกันด้วยสีมีสีเขียวเป็นต้น คือการกระทำเครื่องหมายรู้ สัญญา มีลักษณะอย่างนี้แหละ ก็สัญญานั้น มีการทำอาการที่แปลกไปในอารมณ์นั้นให้เป็นนิमित คือให้เป็นเครื่องหมาย เพื่อการกลับรู้ในภายหลังได้อีก ดุจช่างไม้กระทำรอยขีดไว้บนไม้เพื่อเป็นเครื่องหมายรู้ในภายหลัง คือในกาลต่อมาได้อีกว่า “นี่ด้านบน, นี่ด้านล่าง” หรือว่า “เราต้องตากไม้จนถึงรอยขีดนี้เท่านั้น, ไม่เลยรอยขีด

นี้ไป” ดังนี้ ฉะนั้น, ดุจบุคคลอาศัยไฟดำบนใบหน้าของคนคนหนึ่ง กระทำให้เป็นเครื่องหมายสำหรับการจำได้ในภายหลัง ว่า “ผู้นี้คือคนชื่อนั้น” ดังนี้ ฉะนั้น และ ดุจขุนคลังผู้จำเครื่องประดับที่แตกต่างกันของพระราชชาติแล้ว เมื่อได้สดับรับสั่งของพระราชชาติว่า “จงนำเครื่องประดับชนิดนี้มา” ดังนี้ ก็เข้าไปในห้องเก็บเครื่องประดับแล้วนำเอาเครื่องประดับชนิดนั้นออกมา เพราะได้อาศัยลักษณะที่แตกต่างไปจากเครื่องประดับชนิดอื่น เป็นเครื่องหมายให้จำได้ ฉะนั้น.

ทั้งว่า ถ้าหากว่าคำอธิบายเป็นอย่างนี้ สัญญานี้ทุกครั้งที่เกิดขึ้น ก็ยอมเป็นสัญญาที่มีหน้าที่ทำอาการที่แปลกไปของอารมณ์ มีสี สันฐาน เป็นต้น ให้เป็นเครื่องหมาย เพื่อประโยชน์แก่การจำได้ในภายหลังอย่างเดียว ไม่มีสัญญาที่จำอารมณ์เลยนะสี ?

เฉลยว่า ก็สัญญาที่ไม่มีลักษณะจำอารมณ์ไม่มี คือว่า ขณะที่เกิดขึ้นทำอาการที่แปลกไปของอารมณ์ มีสี สันฐาน เป็นต้น ให้เป็นเครื่องหมายเพื่อประโยชน์แก่การจำได้ในภายหลังอีกนั่นแหละ ก็มีการจำอารมณ์นั้นไว้ด้วย มีข้อที่ต่างกันอยู่ที่เพียงแค่นี้เท่านั้น คือ ในอารมณ์ที่ไม่เคยจำมาก่อน ลักษณะที่จำไม่ปรากฏชัด ก็คือการทำให้เป็นเครื่องหมายเพื่อการจำได้ในภายหลังปรากฏชัด ส่วนในอารมณ์ที่ได้จำไว้ก่อนแล้ว ลักษณะที่จำปรากฏชัด ก็คือการทำให้เป็นเครื่องหมายเพื่อการจำได้ในภายหลังไม่ปรากฏชัด คือ อ่อนไป

ก็เป็นอันกล่าวได้ว่า สัญญาที่เกิดขึ้นก่อนยอมจำอารมณ์ และทำอาการ มีสี สันฐาน เป็นต้น ให้เป็นเครื่องหมายเพื่อการจำได้แห่งสัญญาอื่นที่เกิดขึ้นภายหลัง บัณฑิตพึงทราบว่ บุคคลจะจำได้ตามเครื่องหมายนั้นได้ ก็ด้วยอาศัยสัญญาในขวนจิตที่เป็นกุศล อกุศล และกิริยา เป็นประธาน ก็เพราะเหตุที่สักแต่จำไปตามการได้ทำสี สันฐาน เป็นต้น ให้เป็นเครื่องหมายไว้อย่างเดียวเท่านั้น จึงนับว่าเป็นความรู้ที่สักว่าจำ ไม่มีการแทงตลอดสภาวะธรรมที่เป็นอารมณ์นั้น ตามความเป็นจริง การจำแห่งสัญญานั้น จึงมีโอกาศคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง ถึงความเป็นสัญญาวิปลาสได้ ดุจสัญญาของลูกโค ที่จำคือสำคัญหนุ่หญ้าที่เขาผูกไว้ซึ่งไม่ใช่คนเลยว่ “คน” ฉะนั้น.

เจตนา

คำว่า เจตนา มีวจนัตถะว่า เจเตติ อุตตนา สมปยุตฺตรมฺเม อารมฺมณ อภิสนฺนทหติ, สงฺขตภิกฺขุขรณฺเ วา พยาปารมาปชฺชตฺติติ เจตนา. แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เจตนา เพราะมีความหมายว่า จงใจ ดังนี้. คือ จัดแจง ธรรมทั้งหลายที่ประกอบรวมกันกับตนไว้ในอารมณ์, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เจตนา เพราะมีความหมายว่า ถึงความพยายามในการปรุงแต่งสังขตธรรม.

เป็นความจริงอย่างนั้น เจตนา นั้น เมื่อเป็นไปในอารมณ์ ย่อมจงใจ คือ จัดแจงให้สัมปยุตตรมได้เป็นไปในอารมณ์ โดยอาการของตน ๆ ดุจกล่าวอยู่ว่า “ท่านจงถือเอา ท่านจงถือเอา” เช่นว่า จัดแจงให้ผัสสะได้เป็นไปในอารมณ์ โดยอาการ คือ การกระทบอารมณ์ จัดแจงให้เวทนาได้เป็นไปในอารมณ์โดยอาการ คือการเสวยอารมณ์ เป็นต้น.

เปรียบเหมือนว่าหัวหน้าศิษย์ เมื่อตนเองสวดสาธยาย การสวดสาธยายของตนย่อมยังศิษย์ผู้น้อยให้พลอยสวดสาธยายไปพร้อม ๆ กับตน ฉนฺได, อนึ่ง เปรียบเหมือนว่า นายช่างใหญ่ เมื่อลงมือถากไม้ การลงมือถากไม้ของตน ย่อมยังช่างผู้น้อยนอกนี้ ให้ประกอบในการทำงานของตนมีการถากไม้เป็นต้น ฉนฺได เจตนาเมื่อเป็นไปในอารมณ์ ก็ย่อมเป็นไปโดยอาการที่ยังธรรมที่เกิดรวมกับตนให้เป็นไปในอารมณ์ โดยอาการของตน ๆ หรือยังให้เป็นไปในหน้าที่ของตน ๆ ฉนฺนํ เพราะฉะนั้นเมื่อเจตนาได้ปรารภกิจของตนแล้ว แม้ธรรมเหล่านั้นก็ปรารภกิจของตน ๆ ตามเจตนา นั้น

อนึ่ง เจตสิกธรรมทั้งหลาย ๕๐ อย่าง เว้นเวทนาและสัญญา ได้ชื่อว่า สังขารขันธ์ ก็เพราะปรุงแต่งสังขตธรรม (ธรรมที่ปัจจัยพร้อมเพียงกันสร้างขึ้น) ก็ แต่ว่า ในบรรดาธรรมเหล่านั้น เจตนา นั้นเอง เป็นประธานในการปรุงแต่ง เพราะเหตุที่ธรรมเหล่านั้นเป็นไปในอารมณ์ โดยอาการของตน ๆ ได้ ก็เพราะการจัดแจงแห่งเจตนาอีกทีหนึ่ง เพราะเหตุนั้น ใน สุตตันตภาชนีย ในธัมมสังคณี พระผู้มีพระภาค ในวาระที่ทรงแสดงขันธ์ ๕ ครั้งได้ตรัสความหมายของคำว่า “สังขาร” อย่างนี้ว่า “ชื่อว่า สังขาร เพราะมีความหมายว่า ปรุงแต่งสังขตธรรม” ดังนี้ แล้ว ก็ทรงแสดงไขเฉพาะเจตนาเท่านั้น ไว้อย่างนี้ ว่า “ได้แก่เจตนาอันเกิดแต่จักขุ

สัมผัส” ดังนี้ เป็นต้น.

ก็เจตนา ถึงความเป็นสังขาร นับเนื่องเข้าในสังขารชั้นนี้ ก็เพราะมีลักษณะที่ปรุงแต่งสังขตธรรม ๒ ประการ คือ :-

๑. ปรุงแต่งสังขตธรรม คือ จัดแจงให้ธรรมที่เกิดร่วมกันกับตน ได้เป็นไปในอารมณ์โดยอาการของตน ๆ ดังได้กล่าวแล้วนั้น ได้แก่ เจตนาที่เกิดในจิตทุกดวง.

๒. ปรุงแต่งสังขตธรรม คือ จัดแจงทำวิบากและกัมมชรูป (รูปที่เกิดจากกรรม) ให้เกิดขึ้นในกาลต่อไป เพราะฉะนั้น จึงได้แก่เจตนาในกุศลจิตและอกุศลจิต ที่ถึงความเป็นกรรมอันจะยังวิบากและกัมมชรูปให้เกิดได้เท่านั้น ข้อนี้ ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กัมมํ วทามิ” แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เราขอกล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม” ดังนี้.

เอกัคคตา

ก็ เอกัคคตา แม้ว่าได้กล่าวไปแล้วในตอนที่ว่าด้วยองค์มานในปริจเฉทที่ ๑ ถึงกระนั้น เพื่อความบริบูรณ์ครบถ้วนแห่งคำอธิบายเจตสิกทั้ง ๕๒ ก็ใคร่ขอยกคำอธิบายนั้นมาแสดงซ้ำในปริจเฉทที่ ๒ นี้ พร้อมทั้งเพิ่มเติมคำวิจารณ์คำอธิบายนั้น.

คำว่า เอกัคคตา มีวจนัตถะว่า นานาลมฺพนวิเชปาภาเวน เอกํ อารมฺมณํ อคฺคํ อิมสฺสาติ เอกคฺคํ จิตฺตํ ตสฺส ภาโว เอกคฺคตา แปลว่า จิต ชื่อว่าเอกัคคะ เพราะมีความหมายว่า มีัคคะ (อารมณ์) เดียว เพราะไม่มีความฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ภาวะแห่งเอกัคคะ (ภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว) นั้น ชื่อว่า เอกัคคตา ได้แก่สมาธิ ดังนี้.

เป็นความจริงว่า จิตที่สัมปยุตกับสมาธิจะเป็นอันไม่ฟุ้งซ่าน (ไม่เกิดอุทฺธัจจะ) ก็ด้วยอำนาจแห่งสมาธินั้น.

ท้วงว่า คำว่า “จิตที่สัมปยุตกับสมาธิจะเป็นอันไม่ฟุ้งซ่าน ก็ด้วยอำนาจแห่งสมาธินั้น” ดังนี้ นั้น ถูกต้องแล้วหรือ เพราะว่า เอกัคคตา นี้ เป็นเจตสิกที่สาธารณณะแก่จิตทุกดวง ส่วนอุทฺธัจจะก็เป็นสาธารณณะแก่อกุศลจิตทุกดวง เพราะฉะนั้น เอกัคคตา ย่อมถึงความเกิดร่วมกันกับอุทฺธัจจะได้ในอกุศล ๑๒ ดวงนั้น เมื่อเกิดร่วมกันได้อย่างนี้ ก็ย่อมแสดงว่า เอกัคคตา นั้น หาได้เป็นธรรมชาติที่สงบ

ความฟุ้งซ่านไม่?

เฉลยว่า คำว่า “จิตที่สัมปยุตกับสมาธิ ฯลฯ ด้วยอำนาจแห่งสมาธินั้น” ดังนี้ นั้น ไม่ผิดหรอก เพราะว่าบุคคลผู้ประสงค์สงบความฟุ้งซ่าน ย่อมสำเร็จความ ประสงค์ได้ด้วยการเจริญสมาธิ ฟังทราบว่า เป็นคำที่ท่านกล่าวหมายเอาเอกัคคตา ที่ควรเจริญ คือ เอกัคคตาในกุศลจิต เป็นสำคัญ เป็นความจริงว่า เอกัคคตาที่มี กำลังเพิ่มขึ้นเพราะการเจริญไปตามลำดับ ย่อมมีอำนาจยังจิตสันตติให้เป็นไปใน อารมณ์เดียวกัน สืบต่อกันไปนาน ๆ ปิดโอกาสแห่งอุทธัจจะที่จะเกิดขึ้น จึงถึง ฐานะให้เรียกได้อีกชื่อหนึ่งว่า “สมาธิ” ซึ่งแปลว่า “สภาวะที่ตั้งมั่นเสมอและโดย ชอบในอารมณ์.” ก็ เอกัคคตา นี้ เมื่อไม่มีการอบรมให้เกิดกำลัง ก็ย่อมเป็นไปสัก ว่าเป็นไป ทำให้จิตที่ตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวที่กำลังรู้อยู่เท่านั้น ความว่า การที่จิตที่เกิดขึ้น แต่ละขณะ ย่อมรู้อารมณ์เพียงอย่างเดียวเท่านั้น มิได้รู้อารมณ์เกินกว่าอย่างเดียว พร้อม ๆ กันไป นั้น ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งเอกัคคตา เอกัคคตาในอกุศลจิตทั้ง หลาย ไม่ใช่เอกัคคตาที่ควรเจริญ เป็นไปสักว่าทำให้จิตตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวเพียง ประการเดียวดังกล่าวนี้นั้น จึงไม่มีกำลังเพียงพอที่จะข่มอุทธัจจะไว้ได้ อุทธัจจะ ก็ย่อมเกิดได้ในอกุศลจิตเหล่านี้ แม้ว่าเป็นจิตที่มีเอกัคคตา การที่ท่านกล่าวถึง อุทธัจจะไว้ในบรรดาธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสมาธินั้น ก็ในฐานอื่น คือ เมื่อ อุทธัจจะเกิดขึ้นในจิตดวงก่อนหน้าแล้ว ย่อมเป็นเหตุให้จิตดวงต่อ ๆ ไป ละทิ้ง อารมณ์เดิมที่ควรรู้ ไปถือเอาอารมณ์อื่น อารมณ์นั้น อารมณ์นี้ ได้โดยง่ายเท่านั้น ไม่ใช่กล่าวไว้ในฐานะว่า เกิดร่วมกันกับเอกัคคตาไม่ได้ แต่ประการใด.

ชีวิตินทรีย์

คำว่า ชีวิตินทรีย์ มีวจนัตถะว่า ชีวนติ เตน สมฺปยุตฺตธมฺมาติ ชีวิติ ตเทว สหชาตานุपालเน อธิปฺจฺจโยเคน อินฺทฺริยนฺติ ชีวิตินฺทฺริยํ แปลว่า ธรรม- ชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่าชีวิต เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุให้สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย เป็นอยู่ได้ ชีวิตนั้นนั่นแหละ เป็นอินทรีย์ เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ในการ ตามรักษาธรรมที่เกิดร่วมกัน เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า ชีวิตินทรีย์ ดังนี้. ชีวิตินทรีย์ นั้น มีการตามรักษาธรรมที่เกิดร่วมกันเป็นลักษณะ ฉะนั้นตามรักษาอุบลเป็นต้น เป็นความจริงว่า อุบลเกิดในน้ำ ย่อมมีน้ำนั่นแหละตามรักษาให้ดำรงอยู่ได้ ก็คำ

ว่า “ตามรักษา” มีความหมายว่า “ยังให้เป็นไป.”

ก็ชีวิตินทรีย์นี้ แม้มีวิธีการรักษาธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกันกับตนก็ตาม ถึง กระนั้น จะตามรักษาธรรมเหล่านั้นได้ก็เฉพาะในขณะที่ตนยังมีอยู่เท่านั้น ดุจน้ำจะ ตามรักษาอุบลได้ ก็เฉพาะในขณะที่น้ำนั้นมีอยู่เท่านั้น ฉะนั้น

พึงทราบว่า สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย แม้ว่าเกิดขึ้นแล้วจากปัจจัยของตน ๆ ถึงกระนั้นก็มีชีวิตินทรีย์นี้เข้าไปตามรักษาไว้ ดุจหญิงพี่เลี้ยงที่คอยดูแลเด็กที่เกิด จากหญิงอื่น ฉะนั้น

อนึ่ง ชีวิตินทรีย์ ย่อมเป็นไปโดยสัมพันธ์กันกับธรรมทั้งหลายที่ตนทำให้เป็น ไป โดยประการที่เมื่อธรรมเหล่านั้นเป็นไป ตนเองก็ย่อมเป็นไปด้วย พร้อมกัน กับธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ ดุจนายเรือเมื่อยังเรือให้แล่นไป ตนเองก็ย่อมไปด้วย พร้อมกับเรื่อนั้น นั่นแหละ ฉะนั้น ทั้งจะยังธรรมเหล่านั้น ให้เป็นไปเกินเลยแต่ ภัททขณะ (ขณะดับ) ได้ก็หาไม่ เพราะทั้งตนเอง ทั้งธรรมที่ตนพึงทำให้เป็นไป เหล่านั้น ต่างก็ดับไปพร้อมกัน ไม่มีสภาวะเหลืออยู่แล้ว.

อนึ่ง ย่อมดำรงธรรมเหล่านั้นเอาไว้ได้ ก็ในขณะที่ตนยังไม่สิ้นไปเท่านั้น ดุจ ไม้และน้ำมันจะดำรงเปลวประทีปเอาไว้ได้ก็ในขณะที่ตนยังไม่สิ้นไปเท่านั้น ส่วน ในภัททขณะ ย่อมไม่สามารถจะดำรงธรรมเหล่านั้นเอาไว้ได้ เพราะว่า แม้แต่ตนเอง ก็กำลังแตกดับอยู่ ดุจไม้และน้ำมันขณะที่หมดสิ้น ย่อมไม่สามารถจะดำรงเปลว ประทีปเอาไว้ได้ ฉะนั้น.

บัณฑิตอย่าพึงเห็นอย่างนี้ว่า “ก็ชีวิตินทรีย์นี้ ไม่น่าจะต้องมีอยู่จริง เพราะ แม้ไม่มีชีวิตินทรีย์ ธรรมเหล่านั้น ๆ ก็ย่อมเกิดขึ้นจากปัจจัยของตน ๆ ได้อยู่แล้ว เกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องดับไปในที่สุดเป็นธรรมดา เมื่อเป็นเช่นนี้ จะมีประโยชน์อะไร ด้วยชีวิตินทรีย์เล่า” ดังนี้เลย เพราะว่า ถึงอย่างไร ๆ การที่ธรรมเหล่านี้เป็นอยู่จับ ตั้งแต่เกิดขึ้นจนถึงภัททขณะของตนได้ ก็ด้วยอำนาจ ๓ ประการของชีวิตินทรีย์ คือ การตามรักษาธรรมที่เกิดร่วมกันดุจน้ำตามรักษาดอกอุบล ๑ การทำให้ธรรมที่เกิด ร่วมกันเป็นไปดุจนายเรือยังเรือให้เป็นไป ๑ การดำรงธรรมที่เกิดร่วมกันไว้ดุจไม้ และน้ำมันในขณะที่ตนยังไม่หมดสิ้นก็ดำรงเปลวประทีปไว้ ๑ ฉะนั้น แล.

มนสิการ

คำว่า มนสิการ มีวจนัตถะว่า กรณฺ์ กาลโร มนฺสุมิ กาลโร มนสิกาโร แปลว่า การกระทำชื่อว่า “การ”, การกระทำเข้าใจไว้ในใจ ชื่อว่า “มนสิการ” ดังนี้. มนสิการ นั้น มีการนำจิตเข้าไปไว้ในอารมณ์เป็นลักษณะ ก็คำว่า มีการนำจิตเข้าไปไว้ในอารมณ์ นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นการกระทำอารมณ์เข้าใจไว้ในใจ นั่นเอง ขยายความว่า ใจ คือ จิต ถูกธรรมชาติใด กระทำ คือ นำเข้าไปไว้ในอารมณ์ เพราะความที่จิตนั้นจะต้องมีการประกอบเข้ากับอารมณ์ เพราะเหตุที่นั่นนั่นเอง แม้ อารมณ์ก็ชื่อว่า ถูกธรรมชาติอันเดียวกันนี้ กระทำเข้าใจในจิต ธรรมชาตินี้ได้ชื่อว่า มนสิการ ก็เพราะเหตุที่นั่นเทียว.

ก็มนสิการ นี้ เมื่อมีลักษณะเป็นการกระทำอารมณ์เข้าใจไว้ในใจ ก็ย่อมเป็นไปราวกะว่า ยังธรรมชาติทั้งหลายที่ประกอบรวมกันกับตน ให้แล่นไปเฉพาะหน้า อารมณ์หรือมุ่งตรงต่ออารมณ์ ดุจนายสารถีที่ระดับประคองม้าให้แล่นไปเฉพาะหน้าตรงทางหรือมุ่งตรงต่อทาง ฉะนั้น.

- บัณฑิตพึงทราบว่ สภาวะธรรมที่มีชื่อว่า มนสิการ นี้ มี ๓ อย่าง คือ
๑. อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ – มนสิการที่ยังจิตให้ดำเนินไปในอารมณ์
 ๒. วิถีปฏิปาทกมนสิการ – มนสิการที่ยังวิถีจิตให้ดำเนินไป
 ๓. ชวนปฏิปาทกมนสิการ – มนสิการที่ยังชวนจิตให้ดำเนินไป

ในมนสิการ ๓ อย่างนั้น มนสิการที่มีความหมายว่า “กระทำ (อารมณ์) เข้าใจไว้ในใจ” ชื่อว่า อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ เพราะการกระทำอารมณ์เข้าใจไว้ในใจนั่นเอง เป็นการยังจิตให้ดำเนินไปในอารมณ์ ดุจนายสารถียังม้าให้ดำเนินไปตามทาง ตรงต่อทาง ฉะนั้น.

ส่วนคำว่า วิถีปฏิปาทกมนสิการ เป็นชื่อของปัญญาทวาราวชชนจิต เป็นความจริงว่า จิตทั้งหลายที่เป็นไปโดยความเป็นภวังค์ สืบต่อกัน ย่อมสิ้นสุดความเป็นไปโดยความเป็นภวังค์ ทว่าเป็นไปโดยความเป็นวิถีจิต ก็ในทันทีที่ปัญญาทวาราวชชนจิตเป็นต้น เกิดขึ้นสืบต่อกันไปตามลำดับ โดยมีปัญญาทวาราวชชนจิตนั้นนั่นแหละเป็นผู้เริ่มต้นวิถี อย่างนี้ คือ ปัญญาทวาราวชชนะ จักขุวิญญาณ เป็นต้น สัมปฏิจฉันนะ สันตึระณะ โวภูฐัพพะ เป็นต้น เมื่อความเกิดขึ้นแห่งปัญญาทวาราวชชนะ เป็นเหตุให้จิตพ้นจากความเป็นไปโดยความเป็นภวังค์ แล้วเป็นไปโดย

ความเป็นวิถิจิต โดยมีตนเป็นเบื้องต้นอย่างนี้ ปัญจทวาราวชชนะนี้ ก็ย่อมได้ชื่อว่าเป็นมนสิการอย่างหนึ่ง เรียกว่า “วิถิปฎิปาทกมนสิการ” เพราะเป็นมนสิการที่ยังวิถิจิต (เฉพาะทางทวาร ๕) ให้ดำเนินไป ในเหตุเกิดขึ้นแห่งจักขุวิญญาณ ๔ อย่าง คือ รูปารมณ ๑ จักขุประสาท ๑ แสงสว่าง ๑ มนสิการ ๑ นั้น มนสิการในที่นี้ก็คือ วิถิปฎิปาทกมนสิการ นั่นเอง แม้มนสิการอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งโสทวิญาณเป็นต้น ก็อันเดียวกันนี้แหละ.

ส่วน คำว่า **ชวนปฏิปาทกมนสิการ** เป็นชื่อเรียกมโนทวาราวชชนะจิตเป็นความจริงว่า ในคราวที่อารมณ์ ๕ อย่างมีรูปเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง มาสู่คลองทวาร ๕ ทวารใดทวารหนึ่ง เป็นอารมณ์ที่มีอายุเพียงพอแก่ความเกิดขึ้นแห่งชวนวาระ เมื่อวิถิจิตเป็นไปสืบต่อกันตามลำดับแล้ว ทันทีที่มโนทวาราวชชนะจิตเกิดขึ้นทำไวภูฐัพพนกิจ (กิจคือการตัดสินอารมณ์) แล้วดับไป ชวนจิตทั้งหลายก็ย่อมแล่นไปในอารมณ์นั้น อนึ่ง ในคราวที่อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ ๖ มาสู่คลองมโนทวาร เมื่อมโนทวาราวชชนะจิตเกิดขึ้นทำอวัชชนกิจ (กิจคือการนึกถึงอารมณ์) แล้วดับไป ชวนจิตทั้งหลายก็ย่อมแล่นไป เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมเห็นได้ว่า ชวนจิตทั้งหลาย จะเกิดขึ้นแล่นไปในอารมณ์นั้น ๆ ได้ก็โดยมีมโนทวาราวชชนะจิตเป็น ปุเรจาริก (ผู้เที่ยวไปข้างหน้า, ผู้นำหน้า) คือ ต้องมีมโนทวาราวชชนะจิตเกิดขึ้นแล้วดับไปก่อน ความเป็นอย่างนี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่า มโนทวาราวชชนะจิตนั้นแหละ เป็นผู้ยังชวนจิตทั้งหลายให้ดำเนินไป เพราะว่า ถ้าหากไม่มีตนเกิดขึ้นแล้วดับไปก่อน ชวนจิตเหล่านั้นก็ไม่อาจเกิดขึ้นแล่นไปในอารมณ์นั้น ๆ ได้ แล มโนทวาราวชชนะจิตนี้ ท่านจึงจัดเป็นมนสิการอย่างหนึ่ง เรียกว่า “ชวนปฏิปาทกมนสิการ”.

อนึ่ง ชวนปฏิปาทกมนสิการ นี้ มิใช่สักแต่จะยังชวนจิตให้แล่นไปเท่านั้น ทว่า ในสันดานของสัตว์ผู้ยังมีอนุสัยกิเลส ย่อมยังชวนจิตเหล่านั้น ให้ถึงความเป็นกุศล หรืออกุศลอีกด้วย. จริงอย่างนั้น ปกรณ์อัฐฐสาลินี (ข้อ ๕๙๘) ว่า “อิทฺถิ ปน ชวนํ กุสลตาย วา อกุสลตาย วา โโก นียาเมตฺติ อวชฺชนญฺเจว ไวภูฐัพพนญฺจ” เป็นต้น ความเต็มแปลว่า “ถามว่า กิจิตตฺตฺปาทตฺวํ ไหนเล่า กำหนดชวนจิตนี้ไว้โดยความเป็นกุศล หรือโดยความเป็นอกุศล ? ตอบว่า อวัชชนะ และ

ไวญฐัพพะเน ขยายความว่า เมื่อความสืบทอดของวิถิ (ทางมโนทวาร) ถูกอวิชชณะเปลี่ยนโดยถูกอุบาย เมื่ออารมณ์ (ทางทวาร ๕) ถูกไวญฐัพพะเนตัดสินโดยถูกอุบาย ข้อว่า ชวนจิตจักเป็นอกุศล ดังนี้ นี้ ไม่ใช่ฐานะจะเป็นได้. เมื่อความสืบทอดของวิถิถูกอวิชชณะเปลี่ยนโดยไม่ถูกอุบาย เมื่ออารมณ์ถูกไวญฐัพพะเนตัดสินโดยไม่ถูกอุบาย ข้อว่า ชวนจิตจักเป็นกุศล ดังนี้ นี้ ไม่ใช่ฐานะจะเป็นได้. บัณฑิตพึงทราบว่ เมื่อความสืบทอดของวิถิ, เมื่ออารมณ์ถูกจิตตูปบาททั้ง ๒ เปลี่ยนแล้ว ตัดสินแล้ว โดยถูกอุบาย ชวนจิตก็เป็นกุศล, โดยไม่ถูกอุบายก็เป็นอกุศล” ดังนี้ ข้อความนี้แสดงว่า ความเป็นกุศลและความเป็นอกุศลแห่งชวนจิตนั้น เนื่องอยู่กับมโนทวารวิชชณจิตตวงนี้ ที่ท่านกล่าวไว้เป็น ๒ ดวง เพราะทำกิจ ๒ อย่าง คือ ไวญฐัพพะเนกิจทางทวาร ๕ และอวิชชณกิจทางมโนทวาร เพราะฉะนั้น คำว่า “โยนิโสมนสิการ” ก็ดี, คำว่า “อโยนิโสมนสิการ” ก็ดี ที่ท่านกล่าวไว้ในในปกรณ์ทั้งหลายว่า เป็นเหตุแห่งความเป็นกุศลและความเป็นอกุศล นั้น ว่าโดยตัวสภาวะธรรมก็ได้แก่ มโนทวารวิชชณจิต นี้แน่นอน. ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ท่านพระสุมังคลาจารย์กล่าวไว้ใน อภิธัมมัตถวิภาสนิ ว่า “ตตฺถ โยนิโส ปเถน อุปาเยน มนสิกาโร โยนิโสมนสิกาโร, อตฺถโต ปน ๗ เป ๗ อุปฺปนฺนมาวชฺชนํ โยนิโสมนสิกาโร นาม” แปลว่า “ ในคำว่า โยนิโสมนสิการ นั้น มีความหมายว่า การกระทำเข้าใจในใจโดยโยนิ คือ โดยถูกทาง โดยถูกอุบาย ข้อว่า โยนิโสมนสิการ, ส่วน ว่าโดยตัวสภาวะอวิชชณะ (มโนทวารวิชชณะ) ที่เกิดขึ้นหยุดยั้งกังวลไว้ โดยความเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมทั้งหลาย ในเมื่อมีความประจวบพร้อมด้วยเหตุทั้งหลาย มีการได้อยู่ในประเทศที่สมควรเป็นต้น เมื่อคราวที่อารมณ์ทั้งหลายมาถึงคลองทวาร ๖ แห่งสัตว์ผู้มีสันดานเป็นไปกับอนุสัย ข้อว่า โยนิโสมนสิการ” ดังนี้ เป็นต้น ที่ว่ามากระนี้ เป็นคำอธิบาย ชวนปฏิบัติาทกมนสิการ.

ก็ทั้งปัญจทวารวิชชณจิต ทั้งมโนทวารวิชชณจิต ได้ชื่อว่า มนสิการ โดยวจนัตถะที่เป็นอย่างอื่น(ไม่ใช่การกระทำเข้าใจในใจ) คือ ปุริมมโนโต วิสทิสํ มนฺกโรตฺติ มนสิกาโร แปลว่า ข้อว่า มนสิการ เพราะมีความหมายว่า กระทำจิตให้ผิดไปจากจิตตวงก่อน ๆ ดังนี้ มีความหมายว่า ทำจิตให้เป็นวิถิจิตอันผิดไปจากจิตตวงก่อน ๆ ซึ่งเป็นจิตพ้นวิถิ คือเป็นกังวลจิต (ได้ทั้งปัญจทวารวิชชณะทั้งมโนทวารวิชชณะ) หรือแม้ทำชวนจิตให้แล่นไปพร้อมกับการยังให้ถึงความเป็น

กุศลหรือความเป็นอกุศล อันผิดไปจากจิตดวงก่อน ๆ ที่ไม่ใช่กุศลหรืออกุศล (ได้เฉพาะมโนทวาราวัชชนะและในสันดานของบุคคลผู้ยังมีอนุสัยกิเลสอยู่เท่านั้น)

ก็ทั้งวิถีปฏิบัติทมนสิกการ ทั้งชวนปฏิบัติทมนสิกการ เพราะเป็นจิต ไม่ใช่เจตสิก ท่านจึงไม่ประสงค์เอาในที่นี้ซึ่งเป็นอธิการแห่งเจตสิก หรือเป็นนิเทศแสดงไขเจตสิกธรรมทั้งหลาย.

ความหมายของคำว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก

เจตสิก ๗ อย่าง มีผัสสะเป็นต้น มีมนสิกการเป็นที่สุด ชื่อว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก เพราะเป็นเจตสิกที่สาธารณะแก่จิตทุกดวงทั้ง ๘๙ ดวง โดยเกิดขึ้นในจิตเหล่านี้แน่นอน เป็นประจำ ต่อไปนี้ จะได้กล่าวเจตสิก ๖ อย่าง มีวิตกเป็นต้น

วิตก

คำว่า วิตก ก็เช่นเดียวกันกับเอกัคคตา แม้จะได้กล่าวไปบ้างแล้วในฐานะองค์ฌานในปริจเฉทที่ ๑ ก็จะไม่ขอยกคำอธิบายนั้น มาแสดงในที่นี้อีก เพื่อความสมบูรณ์แห่งคำอธิบายเจตสิก พร้อมทั้งขยายความเพิ่มเติม

ก็คำว่า วิตก นี้ มีวจนัตถะอย่างนี้ว่า อารมมณฺ์ วิตกฺกเกติ สมฺปยุตฺตธมฺเม อภินิโรเปตฺติ วิตกฺโก แปลว่า สภาวะที่ชื่อว่า วิตก เพราะมีความหมายว่า คิด คือยกสัมปยุตตธรรมทั้งหลายขึ้นสู่อารมณฺ์ ดังนี้. ปรากฏว่า วิตกนั้น เมื่อเกิดขึ้น ลักษณะที่ปรากฏคือการยกสัมปยุตตธรรมทั้งหลายขึ้นสู่อารมณฺ์.

เปรียบเทียบเหมือนว่า บุรุษชาวบ้านบางคน เพราะได้อาศัยมิตรผู้เป็นราชวัลลภ คือ คนสนิทของพระราชา จึงติดตามมิตรผู้นั้นเข้าไปยังพระราชานิเวศน์ ได้เข้าเฝ้าพระราชา ฉันทใด, จิตก็เหมือนกัน เพราะได้อาศัยวิตก จึงย่างขึ้นสู่อารมณฺ์ได้ ฉันทนั้น. จิตเปรียบเทียบเหมือนบุรุษชาวบ้าน วิตกเปรียบเทียบเหมือนมิตรผู้เป็นราชวัลลภ อารมณฺ์เปรียบเทียบเหมือนพระราชา.

ถามว่า จิตที่ไม่มีวิตกก็มีอยู่ ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ จิตที่ไม่มีวิตกเหล่านี้ จะย่างขึ้นสู่อารมณฺ์ได้อย่างไร ?

ขอตอบว่า จิตที่ไม่มีวิตกบางประเภท คือ ทุติยฌานจิตเป็นต้น ย่อมย่างขึ้นสู่อารมณฺ์ด้วยกำลังของวิตกนั่นเอง คือเปรียบเทียบเหมือนว่า บุรุษชาวบ้านคนนั้น

นั้นแหละ เพราะมีความคุ้นเคยกับพระราชาดีแล้ว ด้วยการที่มีมิตรผู้นั้นนั้นแหละ พาเข้าไปอยู่บ่อย ๆ ต่อมาแม้ว่าว่างเว้นจากมิตรของตน ก็ย่อมหาความหวาดระแวงมิได้ เข้าไปยังพระราชานิเวศน์เข้าไปหาพระราชาได้ ฉันทิด, จิตเพราะมีความคุ้นเคยกับอภรณ์ดีแล้วด้วยอำนาจแห่งการที่วิตกคอยยกขึ้นสู่อภรณ์นั้นบ่อย ๆ ต่อมาแม้ว่าว่างเว้นจากวิตก ก็ยังยกขึ้นสู่อภรณ์ได้ฉันทิด. ก็คำว่า “ความคุ้นเคย” ในที่นี้ ได้แก่ จิตภาวนาที่มีวิตก ที่เป็นไปบ่อย ๆ ติดต่อกันในอภรณ์ มีดวงปฐวี-กสิณเป็นต้น อภรณ์เดียวกันนั้น. ขยายความว่า ในคราวที่พระโยคาวจรปรารภจิตภาวนา เจริญสมาธิ จิตที่มีวิตกย่อมเป็นไปบ่อย ๆ ในอภรณ์มีดวงกสิณเป็นต้น (ซึ่งเป็นปฏิภาคนิมิต) จนบรรลุปฐมฌานซึ่งเป็นฌานที่มีวิตก บรรลุแล้วก็สามารถรักษาฌานนั้นไว้ได้ไม่เสื่อม พิจารณาเห็นโทษของปฐมฌานว่ายังมีวิตกซึ่งใกล้ต่ออกามแล้ว ก็ปรารภภาวนาเพื่อการบรรลุฌานที่ไม่มีวิตก จิตภาวนาชั้นกามาวจรกุศลซึ่งมีวิตก ย่อมเป็นไปซ้ำ ๆ ซาก ๆ ก่อนหน้าจะบรรลุทุติยฌาน ซึ่งเป็นฌานที่ไม่มีวิตก ในอภรณ์เดียวกันนั้น นั้นแหละ จนกระทั่งบรรลุทุติยฌานถามว่า ทุติยฌานจิตไม่มีวิตกคอยยกขึ้นสู่อภรณ์ เพราะเหตุไรก็ยังคงยกขึ้นสู่อภรณ์นั้นได้เล่า ตอบว่า เพราะได้สั่งสมความคุ้นเคยกับอภรณ์นั้นไว้ดีแล้ว โดยการที่วิตกคอยยกขึ้นสู่อภรณ์นั้นบ่อย ๆ ติดต่อกัน ในคราวปรารภจิตภาวนาเพื่อการบรรลุทุติยฌานก่อนหน้านี้นั้นเอง เมื่อได้ความคุ้นเคยดีแล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องอาศัยวิตกเพื่อการยกขึ้นสู่อภรณ์อีก ก็การสร้างความคุ้นเคยไว้ดีแล้วในอภรณ์นั้นเอง เป็นอุบายละวิตก.

ส่วนจิตที่ไม่มีวิตกอีกประเภทหนึ่ง คือ วิญญูญาณ ๕ มีจักขุวิญญูญาณเป็นต้น ทั้ง ๒ ฝ่าย พึงทราบว่ามีจิตเหล่านี้ แม้ไม่มีวิตก ก็ย่อมยกขึ้นสู่อภรณ์ได้ด้วยกำลังของการกระทบกันแห่งวัตถุกับอภรณ์โดยตรงนั้นเทียว.

ความแตกต่างกันแห่งวิตก เจตนาและมนสิการ

กิริยธรรม ๓ อย่าง คือ วิตก เจตนา และมนสิการ มีส่วนเหมือนกันโดยเกี่ยวกับแต่ละอย่างต่างก็เป็นผู้จัดแจงธรรมที่เกิดร่วมกันกับตน เข้าไว้ในอภรณ์ด้วยกัน มีความต่างกันอยู่บ้างก็โดยเกี่ยวกับอาการที่จัดแจงเท่านั้น เพราะฉะนั้น ถ้าหากกำหนดแยกแยะอาการที่ต่างกันเหล่านี้มิได้ไซ้ บัณฑิตก็อาจจะเกิดความเข้าใจสับสนปะปนกันในตัวสภาวะธรรมเหล่านี้ได้ เพราะฉะนั้น ก็ควรทราบอาการ

จัดแจงที่ต่างกันแห่งธรรมเหล่านี้สักหน่อยหนึ่ง.

วิตก ย่อมเป็นไปโดยอาการที่ยกเอาธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกันกับตน ให้ ย่างขึ้นสู่อารมณ์ คือ ให้ตั้งอยู่ได้ในอารมณ์นั้น เป็นราวกะว่า คอยจับเอาธรรม เหล่านั้นไปวางไว้ในอารมณ์นั้น ฉะนั้น.

เจตนา ย่อมเป็นไปโดยอาการที่จัดแจงธรรมที่ย่างขึ้นสู่อารมณ์ด้วยอำนาจ แห่งวิตกนั้นให้ทำกิจของตน ๆ จึงเหมือนเป็นแม่ทัพผู้นำลูกทัพให้ทำกิจของตน ๆ ฉะนั้น.

มนสิการ ย่อมเป็นไปโดยอาการที่ยังธรรมที่เกิดร่วมกันกับตน ให้ดำเนินมุ่ง หน้าตรงต่ออารมณ์ ไม่ให้พ้นไปจากอารมณ์ จึงเป็นดุจนายสารที่ผู้คอยบังคับม้า อาชาไนย ให้ควมมุ่งหน้าตรงต่อทาง ไม่ให้ควมเฉออกนอกทาง ฉะนั้น ฉะนั้นแล.

วิจารณ์

คำว่า วิจารณ์ มีวจนัตถะ ว่า อารมฺมณ เตน จิตฺตํ วิจารณ์ฺนํ วิจารณ์ฺนํ แปล ว่า สภาวะธรรมอย่างหนึ่งชื่อว่า วิจารณ์ เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุให้จิตเที่ยวไป ดังนี้. วิจารณ์นั้น มีการตามลูปคลำอารมณ์เป็นลักษณะ ก็ลักษณะที่ตามลูปคลำ อารมณ์แห่งวิจารณ์ นี้ บัณฑิตย่อมเห็นชัด เมื่อได้แสดงความแตกต่างกันระหว่าง วิตกกับวิจารณ์ นั้นเที่ยว.

ความแตกต่างกันแห่งวิตกและวิจารณ์

ก็ในธรรม ทั้ง ๒ นี้ วิตกเป็นเพียงความตกไปสู่อารมณ์ที่แรกแห่งจิต เหมือน อย่างเสียงระฆังที่เกิดจากการตีครั้งแรก เพราะมีสภาวะหยาบกว่าวิจารณ์และเพราะ มีสภาวะออกหน้าวิจารณ์นั้น, วิจารณ์เป็นความสัญจรตามไปในอารมณ์นั้น จึงเป็น เหมือนเสียงครวญแห่งหง่างแห่งระฆังที่ตามติดพันเสียงที่เกิดจากการตีครั้งแรก ฉะนั้น.

อนึ่ง วิตก เป็นความไหวตัวแห่งจิต เป็นผู้กระตุ้นให้จิตย่างขึ้นสู่อารมณ์ จึง เป็นเหมือนอย่างการกวักปีกของนกใหญ่ผู้ใคร่จะโฉบบินขึ้นไปในอากาศ ซึ่งเป็นการ กระตุ้นให้ตัวนกได้ย่างขึ้น คือโฉบขึ้นไปสู่อากาศได้ ฉะนั้น หรือเหมือนอย่างการที่ แมลงภู่ผู้มีจิตติดพันในกลิ่น โผลงมุ่งตรงสู่ออกปทุม ฉะนั้น ส่วน วิจารณ์ มีความ เป็นไปสงบกว่า เป็นอาการที่จิตไม่ไหวตัวจนเกินไหนัก เหมือนอย่างการที่นกใหญ่

โผขึ้นไปในอากาศได้แล้วก็เหยียดปีกกระดิกรับลมอยู่ ฉะนั้น หรือเหมือนอย่าง การที่แมลงภูโผลงตรงสู่ดอกปทุมได้แล้ว ก็คอยบินวนเวียนอยู่เหนือดอกปทุม ฉะนั้น.

อนึ่ง ในการขัดสีภาชนะสัมริด วิตกนั้น เพราะมีลักษณะนำสัมปยุตตรวมให้ เข้าไปถือเอาซึ่งอารมณ์ จึงเป็นเหมือนมือข้างที่จับภาชนะนั้นไว้มัน ส่วนพิจารณา เพราะมีลักษณะตามติดพันอารมณ์ จึงเป็นเหมือนมืออีกข้างหนึ่งที่คอยขัดสีไปข้าง นั้นข้างนี้ ฉะนั้นแล ที่ว่ามากระนี้ นี้ คือ ความต่างกันแห่งวิตกกับพิจารณา

อนึ่ง ในบรรดาสังขาร ๓ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เป็นอีกหมวดหนึ่ง อย่างนี้ ว่า กายสังขาร วจีสังขาร จิตสังขาร นั้น พึงทราบ ว่า ลมหายใจเข้าและลมหายใจ ออกนั่นเอง ชื่อว่า กายสังขาร วิตกและพิจารณาตนเอง ชื่อว่า วจีสังขาร สัญญาและ เวทนานั้นเอง ชื่อว่า จิตสังขาร. ถามว่า เพราะเหตุไร วิตกและพิจารณา จึงชื่อว่า วจีสังขารเล่า? ตอบว่า เพราะในคราวที่มีการเปล่งวาจา บุคคลย่อมตรึก คือดำริ คำพูดที่ตนจะเปล่งด้วยวิตก ย่อมตรอง คือใคร่ครวญลำดับคำพูดและความหมาย ของคำที่ตนจะเปล่งด้วยพิจารณา เสียก่อน แล้วจึงเปล่งวาจา เพราะฉะนั้น วิตกและ พิจารณานี้ จึงนับว่าเป็นเครื่องปรุงแต่งวาจา เรียกว่า วจีสังขาร. ข้อนี้ ก็สมจริงตาม คำที่ท่านพระธรรมทินนาเถรี กล่าวไว้ใน จูฬเวทัลลสูตร ว่า “ปุพฺเพ โข อาวุโส วิสาข วิตกฺเกตฺวา วิจาเรตฺวา วาจํ ภินฺนุติ ตสฺมา วิตกฺกวิจारा วจีสงฺขารโ” แปลว่า “นี่แน่ะ ท่านวิสาขะ บุคคลย่อมตรึกตรองก่อน แล้วจึงเปล่งวาจา เพราะ ฉะนั้น วิตกและพิจารณา จึงชื่อว่า วจีสังขาร” ดังนี้.

อธิโมกข์

คำว่า อธิโมกข์ มีวจนัตถะ ว่า อธิมุจฺจนํ อธิโมกฺโข แปลว่า ความน้อมใจ ไปชื่อว่า อธิโมกข์. ก็ชื่อว่า “อธิมุจฺจนํ - ความน้อมใจไป” ในที่นี้ ได้แก่ความ ตัดสินใจได้นั่นเอง สมจริงตามที่ท่านกล่าวไว้ว่า “อธิโมกข์มีความตัดสินใจใน อารมณ์เป็นลักษณะ” ดังนี้.

ถามว่า “แม้ศรัทธา ก็ได้ชื่อว่าอธิโมกข์เหมือนกัน มิใช่หรือ เพราะความที่ ศรัทธานั้น ก็มีความน้อมใจไปเหมือนกัน จริงอย่างนั้น ในบรรดาวิปัสสนูปกิเลส (ธรรมเครื่องมัวหมองแห่งวิปัสสนา) ๑๐ อย่าง มีโอภาส (แสงสว่าง) เป็นต้นนั้น ก็

มีอิโมกข์รวมอยู่ด้วยอย่างหนึ่ง และอิโมกข์นี้ ท่านก็กล่าวว่าได้แก่ศรัทธา, ความ
น้อมใจไปแห่งอิโมกข์เจตสิก มีความแตกต่างไปจากอิโมกข์คือศรัทธา อย่างไร ?”

ตอบว่า อิโมกข์หรือศรัทธา เป็นความน้อมใจไป โอนใจไป เจื่อมใจไปด้วย
อำนาจความดีมีตำซำบซึ่งในวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส โดยประการที่หา
ธรรมอะไร ๆ ชัดขวางอาการที่น้อมใจไปนั้นมิได้ ภาวที่น้อมใจไปในวัตถุที่นำ
เลื่อมใสแห่งศรัทธามีพระพุทธเจ้าเป็นต้น จึงเปรียบเหมือนน้ำที่น้อมไป คือหลัง
ไหลไป บ่ายหน้าสู่ที่ต่ำ ในเส้นทางอันไม่มีวัตถุอะไร ๆ มีก้อนหินเป็นต้น ตั้งขวางกั้น
อยู่ ฉะนั้น, ส่วนอิโมกข์เจตสิก เป็นความน้อมใจไปโดยอาการที่ไม่ลังเลในการจะ
ถือเอาอารมณ์ จิตที่มีอิโมกข์เจตสิกประกอบ ย่อมถือเอาอารมณ์นั้นเต็มที่ ไม่
กลางแคลงในอันจะถือเอา จึงเปรียบเหมือนบุคคลผู้เดินทางมาถึงทาง ๒ แพร่ง
แล้วก็หาความลังเลใจในอันจะถือเอาทางเลี้ยวซ้ายหรือทางเลี้ยวขวามิได้ ฉะนั้น
จึงได้คำอธิบายเพิ่มเติมว่า เป็นความตัดสินใจใน (อันจะถือเอา) อารมณ์.

ถามอีกว่า แม้วิภูฏัพพนจิต ก็เป็นความตัดสินใจอารมณ์ ความตัดสินใจ
อารมณ์แห่งวิภูฏัพพนจิตนั้น แตกต่างไปจากความตัดสินใจอันจะถือเอาอารมณ์
แห่งอิโมกข์เจตสิก อย่างไร ?

ขอตอบว่า วิภูฏัพพนจิต เป็นไปโดยอาการที่ตัดสินใจในสภาวะของอารมณ์
ตามที่สันตிரณะได้พิจารณาแล้วเท่านั้น ซึ่งกิริยาที่ตัดสินใจนั้นมีผลกระทบถึงขณะ
คือทำให้ขณะแล่นไป รวมทั้งยังขณะเหล่านั้นให้ถึงความเป็นกุศลหรือความเป็น
อกุศลในสันดานของผู้ที่ยังไม่ปราศจากอนุสัย ในอารมณ์ที่มีอายุเพียงพอที่จะเป็น
ปัจจัยแก่ความเกิดขึ้นแห่งขณะ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว เพราะฉะนั้น จึงเป็น
เหมือนการตัดสินใจ คือ ตกลงใจว่า “ผิด” หรือ “ไม่ผิด” แห่งผู้พิพากษาผู้พิจารณา
เสียก่อน แล้วจึงตัดสินใจคดีความ ฉะนั้น จึงไม่ได้สักแต่ว่าตัดสินใจในอันถือเอา
อารมณ์นั้น ๆ แน่นนอน ไม่รวนเรเหมือนอย่างอิโมกข์เจตสิกเท่านั้น.

วิริยะ

คำว่า วิริยะ มีวจนัตถะ ว่า **วีรานํ ภาโว กมฺมํ วาติ วีริยํ อุตฺตสาโห.** แปล
ว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิริยะ เพราะมีความหมายว่า เป็นภาวะหรือการ
กระทำของคนกล้า ได้แก่ ความอุตสาหะ ดังนี้. ก็คำว่า ภาวะของคนกล้า ได้แก่

ความเพียรที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าเป็นคนกล้า คำว่า การกระทำของคนกล้า คือ การกระทำที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าเป็นคนกล้า ได้แก่ความขวนขวายในอาธรมณ์. ท่านกล่าวถึงวิริยะไว้อย่างนี้ ก็เพราะบุคคลจะสำเร็จความเป็นคนกล้า คือเป็นคนบากบั่นไม่ย่อท้อได้นั้น ก็ด้วยอำนาจแห่งวิริยะนั่นเอง วิริยะนั้นนั่นแหละ ท่านไขความไปว่า ความอุตสาหะ คือความพยายามนั่นเอง ก็วิริยะนั้นมีการค้ำจุนธรรมที่เกิดร่วมกันกับตนเป็นลักษณะ โดยประการที่ไม่ยอมให้ธรรมเหล่านั้นทอดถอยหรือเลิกล้มในกิจของตน ๆ ที่พึงทำในอาธรมณ์ เพราะฉะนั้น จึงเปรียบเหมือนเสาที่เขามาเสริมค้ำจุนเรือนเก่าไว้ไม่ให้ล้ม ฉะนั้น คือ เปรียบเหมือนว่า เรือนเก่าทรงอยู่ได้ไม่ล้มครืนลงไป เพราะเจ้าของเรือนเอาเสาเข้ามาเสริมค้ำจุนไว้ ฉันทใด, สัมปยุตตธรรมทั้งหลายไม่ทอดถอย ไม่เลิกล้มในกิจของตน ๆ ที่พึงทำในอาธรมณ์ ก็เพราะมีวิริยะค้ำจุนไว้ ฉันทนั้น. เพราะฉะนั้น คำว่า การค้ำจุน ในที่นี้ จึงได้แก่การตามมอบกำลังแก่สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย ไม่ยอมให้ตกไปในฝ่ายทอดถอยเกียจคร้าน นั่นเอง ในจิตตูปบาทที่หาวิริยะไม่ได้ทั้งหลาย ธรรมที่เกิดร่วมกัน แม้มีการทำกิจของตน ๆ ก็หาความพยายามขวนขวายในกิจของตน ๆ มิได้.

อีกอย่างหนึ่ง วิริยะมีการประคองไว้เป็นลักษณะ. เปรียบเหมือนว่า เมื่อกองทัพเล็กกระทำสงครามกับกองทัพใหญ่ กองทัพเล็กเห็นเกินกำลังจะเอาชนะได้ ก็ย่อท้อ ลำดับนั้นก็กราบทูลรายงานความขัดข้องให้พระราชาทรงทราบ พระราชาก็รับสั่งให้จัดพลพาหนะเป็นทัพหนุนยกออกไป กองทัพเล็กของพระองค์ได้พลพาหนะที่เป็นทัพหนุนคอยประคับประคอง คือคอยช่วยเหลือแล้ว ก็ไม่ทอดถอยสามารถรบชนะทัพของอีกฝ่ายหนึ่งได้ ฉันทใด, ธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกันกับวิริยะได้วิริยะประคับประคอง คือคอยช่วยเหลือแล้ว ก็ไม่ทอดถอยในกิจของตน ๆ ในอาธรมณ์ ฉันทนั้นเหมือนกัน

ปิต

คำว่า ปิตี มีวจนัตถะว่า ปินยติ กายจิตตํ ตปฺเปติ วฑฺฒเตตฺติ วา แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปิตี เพราะมีความหมายว่า ยังกาย (นามกาย คือ เจตสิก) และจิตให้อิ่มเอิบ หรือยังกายและจิตให้เจริญ (หรือให้เติบโตขึ้น คือเป็นราวกะขยายกายและจิตให้เติบโตใหญ่) ดังนี้.

ปีตินั้น เป็นไปโดยอาการที่ยืนดี (บันเทิง) เป็นลักษณะ อธิบายว่า มีการจับเอาอารมณ์อย่างเต็มที่ คือเอบอบไปในอารมณ์นั้น เต็มที่ ไม่พร่อง เป็นลักษณะ

ในคำพรรณนาจิตตูปาทกัณฑ์แห่ง อรรถกถาอัฐสาสนี มีคำพูดเกี่ยวกับประเภทของปีติอยู่ดังนี้ว่า :-

ก็ ปีติ นั้น มี ๕ อย่าง คือ

๑. ขุททกาปีติ - ปีติมีนิดหน่อย
๒. ขณิกาปีติ - ปีติมีชั่วขณะ
๓. โลกกันติกาปีติ - ปีติโถมทับ
๔. อุพเพงคาปีติ - ปีติตัวลอย
๕. ผรณาปีติ - ปีติแผ่ซ่าน

ในบรรดาปีติ ๕ อย่างเหล่านั้น ขุททกาปีติ เป็นปีติที่เพียงแต่สามารถทำให้โลมชาติชูชันได้เท่านั้น.

ขณิกาปีติ เป็นปีติที่ผุดขึ้นในใจชั่วแวบเดียวแล้วก็หมดไป เหมือนสายฟ้าแลบ.

โลกกันติกาปีติ เป็นปีติที่เกิดขึ้นโถมทับกาย (นามกาย คือ เจตสิก) และจิตเป็นระลอก ๆ เหมือนคลื่นโถมทับฝั่งทะเลเป็นระลอก ๆ แล้วแตกไป ฉะนั้น.

อุพเพงคาปีติ เป็นปีติที่มีกำลังถึงขนาดยังกายให้ลอยขึ้น เหาะไปในอากาศได้. จริงอย่างนั้น ในวันเพ็ญวันหนึ่ง เวลาเย็น พระมหาตีสสเถระ ผู้อาศัยอยู่ ณ ปุณณวัลลิกวิหาร ได้ไปยังลานพระเจดีย์ พอดคิดว่า "ในเวลานี้หนอ บริษัท ๔ ไหว้พระมหาเจดีย์กันอยู่" ดังนี้ อุพเพงคาปีติอันมีพระพุทธรูปเป็นอารมณ์โดยเกี่ยวพันเป็นอารมณ์ที่คุ้นเคยตามปกติก็เกิดขึ้น ยังตัวท่านให้ลอยขึ้นไป เหาะไปในอากาศ แล้วลงมายืนอยู่ที่ลานพระมหาเจดีย์นั่นเอง เหมือนลูกข้างลายวิจิตรที่เขาขว้างไปตกอยู่ที่พื้นที่เรียบดี ฉะนั้น.

แม่นางกุลธิดาคนหนึ่ง ในวัดตกาลกคามาซึ่งอยู่ใกล้ศิริกัณทกวิหารก็เช่นเดียวกัน อาศัยอุพเพงคาปีติที่มีกำลัง อันมีพระพุทธรูปเป็นอารมณ์ ก็เหาะไปในอากาศได้

มีเรื่องว่า เ็นวันหนึ่ง บิดามารดาของนางกุลธิดาผู้นั้น เมื่อจะไปสู่วิหารเพื่อประโยชน์แก่การฟังธรรม ก็กล่าวกะธิดาว่า "ลูกเอ๋ย ตัวเจ้ายังมีภาระต้องทำ ไม่

อาจที่จะไปกับพ่อแม่ในเวลาที่ไม่เหมาะสมนี้ได้ พ่อและแม่ได้ฟังธรรมแล้วจะอุทิศส่วนกุศลให้เจ้า” ดังนี้แล้วก็ไปวิหาร. นางกุลธิดานั้นแม้ว่าอยากไป แต่เมื่อไม่อาจจะโต้แย้งคำพูดของบิดามารดานั้นได้ ก็จำต้องยังอยู่ที่เรือน เมื่อยืนอยู่ที่ประตูเรือนแลดูลานพระเจดีย์ที่อยู่สูงขึ้นไปในอากาศ ณ ศิริกัณฑ์วิหารอยู่ ก็ได้เห็นประทีปเครื่องบูชาเจดีย์ ขณะที่เห็นบริษัท ๔ กระทำการบูชาด้วยพวงดอกไม้ของหอม เป็นต้นกันอยู่ หญิงนั้นก็ได้ยินเสียงสวดมนต์จากคณะภิกษุสงฆ์. ลำดับนั้น พ่อหญิงนั้นคิดว่า “พวกคนเหล่านี้มีบุญหนอ ที่ได้ไปสู่วิหาร ได้เที่ยวไปตามลานพระเจดีย์เห็นเช่นนี้ และได้ฟังธรรมกถาไพเราะเห็นเช่นนี้” ดังนี้ กำลังมองดูพระเจดีย์ซึ่งเหมือนดั่งกองแก้วมุกดาอยู่นั่นเอง อุพเพงคาปิตีก็เกิดขึ้น ยังตัวหญิงนั้นให้ลอยขึ้นไปในอากาศ ย่างลงสู่ลานพระเจดีย์จากทางอากาศ ก่อนหน้าบิดามารดาที่เดียว ไหว้พระเจดีย์ แล้วยืนฟังธรรมอยู่.

ลำดับนั้น บิดามารดา ครั้นมาถึงแล้วก็ถามเธอว่า “ลูกเอ๋ย เจ้ามาทางไหนกัน ?” หล่อนก็ตอบว่า “มาทางอากาศ มิใช่เดินมา” พอมารดาทักท้วงว่า “ขึ้นชื่อว่า ทางอากาศ พระชินาสพทานใช้สัญญาจกัน ตัวเจ้าจะมาได้อย่างไร ?” ก็ตอบว่า “เมื่อฉันอาศัยแสงจันทร์ขึ้นดูพระเจดีย์อยู่ ปิตีมีกำลังซึ่งมีพระพุทธรูปคุณเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้น ลำดับนั้น ฉันก็ไม่ว่าแล้วละว่า เรายืนอยู่หรือนั่งอยู่ แต่ว่าได้ลอยขึ้นสู่อากาศ ด้วยเหตุที่ได้ถือเอาแล้วเท่านั้น แล้วมายืนอยู่ที่ลานเจดีย์” ดังนี้. อุพเพงคาปิตียอมเป็นปิตีมีกำลังขนาดยังกายให้ลอยไปในอากาศได้อย่างนี้.

ส่วน ฌรณาปิตี เป็นปิตีที่พอเกิดขึ้นแล้ว ก็แผ่ชานไปจากจิต ซึมซาบร่างกายทั้งสิ้น ดุจกระบอกที่สูบลมเต็ม และเป็นดุจหีบเขาที่ห้วงน้ำไหลเข้าไปข้างอยู่เต็ม ฉะนั้น.

ฉันทะ

คำว่า ฉันทะ มีวจนัตถะ ว่า จนฺทณฺ์ จนฺโท อลฺมฺพเนนาตฺถิกตา แปลว่า ความพอใจ ชื่อว่า ฉันทะ ได้แก่ความเป็นผู้มีความต้องการด้วยอารมณ์ ดังนี้.

ฉันทะ นั้น ความเป็นผู้ใคร่จะกระทำเป็นลักษณะ คือมีความใคร่จะกระทำธรรมนั้น ๆ ให้เป็นอารมณ์แก่จิตเป็นลักษณะ จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาอฏฐุสาสนี ว่า “ในคราวที่จิตจะถือเอาซึ่งอารมณ์ ฉันทะ เป็นเหมือนมือที่เหยียดไป” ดังนี้. ฉันทะจึงเป็นความปรารถนาจะเสนอมารมณ์แก่จิตพร้อมทั้ง

สัมปยุตตธรรม.

ถามว่า ถ้าหากฉันทะคือความเป็นผู้ต้องการด้วยอารมณ์อย่างทีกล่าวนั้น ไชริ์ ฉันทะที่เกิดพร้อมกับเจตนาความตั้งใจสละทานวัตถุแก่ผู้อื่นจะชื่อว่า ความเป็นผู้ต้องการด้วยอารมณ์อย่างไร เพราะว่าในเวลานั้น เมื่อมีความคิดจะสละ อารมณ์คือทานวัตถุนั้นไป ก็ชื่อว่าไม่ต้องการด้วยอารมณ์นั้น ?

ตอบว่า แม้ฉันทะที่เป็นไปในคราวสละทานวัตถุ ก็ชื่อว่าเป็นผู้มีความ ต้องการด้วยอารมณ์ที่จะพึงสละไปนั้นแหละ กล่าวคือ เมื่อคิดสละอารมณ์ใดไป ก็ชื่อว่า มีความต้องการด้วยอารมณ์นั้น เพื่อประโยชน์แก่การสละไปในคราวนั้น นั้นเทียว เพราะฉะนั้น คำที่ว่า ฉันทะ คือ ความเป็นผู้มีความต้องการด้วยอารมณ์ นี้ จึงหาความผิดพลาดอะไร ๆ มิได้. ก็คำพูดถึงลักษณะของฉันทะ ว่า “ฉันทะ มี ความใคร่จะกระทำ (ให้เป็นอารมณ์) เป็นลักษณะ” นั้นนั่นเอง เป็นคำแสดงไข ความข้อนี้ได้ชัดเจนดีแล้ว.

อนึ่ง แม้ ตัณหา ก็มีความต้องการด้วยอารมณ์ ด้วยอำนาจความเส่นหา ในรสของอารมณ์ เพราะฉะนั้น แม้ตัณหานี้ท่านก็เรียกว่า “ฉันทะ” เหมือน อย่างในประโยคที่ว่า “จนฺโท กาโม” ที่แปลว่า “ความพอใจคือความใคร่”, หรือ อย่างคำว่า “กามจนฺโท” ที่แปลว่า “ความพอใจในกาม” เป็นต้น, แม้ ความเพียร ก็เป็นผู้มีความต้องการด้วยอารมณ์ โดยเกี่ยวกับเป็นความต้องการจะยังจิตและ ธรรมที่เกิดร่วมกันทั้งหลายให้เป็นไปในอารมณ์ติดต่อกันไปไม่ทอดทิ้ง ไม่ย่อหย่อน เพราะฉะนั้น แม้ความเพียร ท่านก็เรียกว่า “ฉันทะ” เหมือนอย่างในประโยค ที่มีการกล่าวถึงสัมมัมปธาน (ความเพียรชอบ) ว่า “จนฺโท ชเนติ วายมตี” ที่ แปลว่า “ย่อมยังฉันทะให้เกิด ย่อมพยายาม” ดังนี้ เป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ กล่าวได้ว่า ฉันทะ มี ๓ อย่าง คือ :-

๑. กัตตุกัมยตาฉันทะ - ฉันทะคือความเป็นผู้ใคร่จะกระทำ
๒. ตัณหาฉันทะ - ฉันทะคือตัณหา
๓. วิริยฉันทะ - ฉันทะคือความเพียร

ก็การที่ท่านกล่าวลักษณะของฉันทะไว้ว่า “ฉันทะมีความใคร่จะกระทำ (ให้เป็นอารมณ์) เป็นลักษณะ” ดังนี้ ย่อมเป็นอันสองความให้ทราบว่าเป็นบรรดา

ฉันทะ ๓ อย่าง นั้น ท่านประสงค์เอากัตตุกัมยตาฉันทะ ว่า เป็นฉันทเจตสิก ใน อธิการแสดงไขเจตสิก นี้ มิได้ประสงค์เอาฉันทะ ๒ อย่างนอกนี้. เจตสิก ๖ อย่าง มีวิตกเป็นต้น มีฉันทะเป็นที่สุดเรียกว่า ปกิณณกเจตสิก

ความหมายของคำว่า “ปกิณณกเจตสิก”

คำว่า “ปกิณณกะ” มีวจนัตถะ ว่า โสภณเสฏฺ ตทิตเรสุ จ ปกาเรน กิณณา วิบุปกิณณาติ ปกิณณกา แปลว่า เจตสิก ๖ อย่าง มีวิตกเป็นต้น มีฉันทะเป็นที่สุด ชื่อว่า ปกิณณกะ เพราะมีความหมายว่า กลั่นเกลื่อนโดยประการ คือ กระจายไป โดยประการต่าง ๆ ในโสภณจิตและในจิตที่นอกไปจากโสภณจิต นี้ (คือในอโสภณจิต นั้นเอง) ดังนี้.

ความหมายของคำว่า “อัญญสมานาเจตสิก”

คำว่า “อัญญสมานา” แยกได้เป็น ๒ ศัพท์ คือ ศัพท์ว่า “อัญญ” ศัพท์หนึ่ง, และศัพท์ว่า “สมานา” ศัพท์หนึ่ง จึงมีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า โสภณาเปกฺขาย อิตเร อิตราเปกฺขาย โสภณา จ อญฺเณ นาม. เตสํ สมานาน อุตฺตจฺจาทิสฺสุธาทย วิย อกฺุสลาทิสฺภาวาวะวาทิ อญฺเณสมานา. แปลว่า “เทียบกับโสภณจิตตูปบาทแล้ว อโสภณจิตตูปบาทนอกนี้ ก็ชื่อว่า อัญญะ (แปลว่า “อื่น”. คืออื่นไปจากโสภณจิตตูปบาท) และเทียบกับอโสภณจิตตูปบาท แล้ว โสภณจิตตูปบาทนอกนี้ ก็ชื่อว่า “อัญญะ” (อื่นไปจากอโสภณจิตตูปบาท), เจตสิก ธรรม ๑๓ อย่าง คือ สัพพสาธาธณเจตสิก ๗ อย่าง มีผัสสะเป็นต้น, ปกิณณกเจตสิก ๖ อย่างมีวิตกเป็นต้น ชื่อว่า อัญญสมานา เพราะมีความหมายว่า เป็นสมานา (คือเสมอเหมือนกัน, เท่าเทียมกัน ได้แก่ประกอบได้เป็นสาธารณะ) แก่จิตตูปบาท ที่ได้ชื่อว่า “อัญญะ” เหล่านั้น คือมิได้มีสภาวะเป็นอกุศลอย่างเดี่ยว เหมือนอย่างอกุศลเจตสิกทั้งหลายมีอุทฺธจฺจะ เป็นต้น หรือเป็นโสภณเจตสิกอย่างเดี่ยว เหมือนอย่างโสภณเจตสิกทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น ดังนี้. หมายความว่า อุทฺธจฺจเจตสิกเป็นต้น เป็นอกุศลเจตสิกอย่างเดี่ยว เกิดในอโสภณจิตประเภทอกุศลจิตเท่านั้น, ศรัทธาเจตสิกเป็นต้น เป็นโสภณเจตสิกอย่างเดี่ยว เกิดในโสภณจิตทั้งหลายเท่านั้น แต่เจตสิก ๑๓ อย่างเหล่านี้ เป็นสมานาคือเป็นสาธารณะ

เกิดในโสภณจิตก็ได้ เกิดในอโสภณจิตก็ได้ จึงเรียกว่า “อัญญสมานาเจตสิก” เพราะศัพท์ว่า “อัญญะ” ที่แปลว่า “อื่น” ในที่นี้ ได้แก่ โสภณจิตซึ่งอื่นไปจาก อโสภณจิต และอโสภณจิตซึ่งอื่นไปจากโสภณจิต ฉะนั้นแล.

คำอธิบายเกี่ยวกับอัญญสมานาเจตสิกก็มีเพียงเท่านี้

อกุศลเจตสิก ๑๔

เจตสิก ๑๔ อย่างเหล่านี้ คือ โมหะ ๑, อหิริกะ ๑, อนินตตัปปะ ๑, อุทฺธัจจะ ๑, โลภะ ๑, ทิฏฐิ ๑, มานะ ๑, โทสะ ๑, อิสสา ๑, มัจฉริยะ ๑, กุกกุจจะ ๑, ถีนะ ๑, มิททะ ๑, วิจิกิจฉา ๑, ชื่อว่า **อกุศลเจตสิก**.

คำอธิบาย

ท่านอาจารย์ ครั้นยกเจตสิกธรรม ๑๓ อย่างขึ้นแสดงไว้โดยเป็นหมวด อัญญสมานาเจตสิก อันแบ่งเป็น ๒ พวก คือ พวกสัมพัทิตตสาธารณเจตสิก และพวกปกิณณกเจตสิก อย่างนี้ก่อน แล้ว บัดนี้ ท่านประสงค์แสดงเจตสิกธรรม ๑๔ อย่าง มีโมหะเป็นต้น โดยเป็นหมวดอกุศลเจตสิก เพราะความที่เกิดในอกุศลจิตทั้งหลายเท่านั้น แล้วต่อจากนั้น ก็จะได้ยกเจตสิกอีก ๒๕ อย่าง มีศรัทธาเป็นต้น ขึ้นแสดงโดยเป็นหมวดโสภณเจตสิก เพราะความที่เกิดในโสภณจิตทั้งหลายเท่านั้น ต่อไป จึงได้กล่าวว่า “**โมหะ**” ดังนี้ เป็นต้น. พึงทราบว่าการที่ท่านมิได้ยกหมวด อเหตุกเจตสิกขึ้นแสดงเป็นอีกหมวดหนึ่งต่างหากนั้น ก็เพราะความที่หาเจตสิกอะไร ๆ ที่เกิดเฉพาะในอเหตุกจิตทั้งหลาย อันจะถึงความนับว่า เป็นอเหตุกเจตสิก มิได้เลย แม้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น.

โมหะ

คำว่า **โมหะ** มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า **อารมมณ มุขหตติ โมโห อญฺญานํ** แปลว่า สภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **โมหะ** เพราะมีความหมายว่า หลงในอารมณ ได้แก่ความไม่รู้ ดังนี้. **โมหะ** นั้น มีความไม่รู้เป็นลักษณะ. ก็แต่ว่าโมหะเป็นนามธรรม เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ย่อมรู้อารมณได้ ถึงกระนั้น บัณฑิตก็พึง

ทราบว่าเป็นคนมีดีบอด. โมหะ นั้น ได้ชื่อว่ารู้อารมณ์ ก็โดยสักว่าถือเอาอารมณ์ได้เท่านั้น หาได้รู้ความจริงในอารมณ์นั้นไม่ และการไม่รู้ความจริงในอารมณ์ของโมหะ อย่าพึงเห็นว่าเป็นเช่นเดียวกับการไม่รู้ความจริงของจิตประเภทที่เป็นญาณวิปยุตซึ่งหาโทษมิได้ ทว่าเป็นการไม่รู้ความจริงด้วยสภาวะที่ลุ่มหลงของตน เพราะว่าสภาวะที่ลุ่มหลงแห่งโมหะย่อมปิดบังความจริงที่ควรรู้ในอารมณ์นั้นไม่ให้ปรากฏ เป็นเหตุให้บุคคลไม่อาจแทงตลอดสภาวะของอารมณ์ตามความเป็นจริงได้ เป็นมูลแห่งอกุศลธรรมอันชั่วร้ายทุกอย่าง จึงเป็นธรรมที่มีโทษ โมหะเกิดขึ้นแก่บุคคลใด ย่อมทำบุคคลนั้นให้เป็นคนมีดีบอด.

บัณฑิตพึงทราบว่า สักว่าความไม่รู้จะได้ชื่อว่าเป็นโมหะไปเสียทั้งนั้น หากมิได้เฉพาะความไม่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงในอารมณ์ทั้งหลายอันเป็นมูลแห่งอกุศลธรรมทั้งปวง อันเป็นเหตุให้สังสารวัฏยึดเยื่อต่อไปเท่านั้น จึงจะได้ชื่อว่าเป็นโมหะเป็นธรรมที่ควรละ เป็นความจริงว่า ยกเว้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว บุคคลผู้เป็นพระอรหันต์ทั้งหลายเหล่านี้ แม้ว่าล้นละโมหะไปได้แล้ว ถึงกระนั้น ท่านเหล่านั้น ก็ย่อมอาจไม่รู้เส้นทางไปมา ไม่รู้สถานที่ ไม่รู้ชื่อของวัตถุของบุคคล เป็นต้น ได้ รวมทั้งไม่รู้ในสิ่งที่เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าเท่านั้น ไม่เป็นวิสัยของท่าน ก็ความไม่รู้ตามสมมุติของชาวโลกเป็นต้นของท่านเหล่านั้นอย่างนี้ นี้ มิได้เป็นมูลของอกุศลธรรมทั้งปวง มิได้เป็นเหตุให้สังสารวัฏยึดเยื่อ จึงไม่ใช่ธรรมที่ควรละ ก็ย่อมไม่ใช่โมหะ เพราะฉะนั้น ใน **ขิณาสวสติสัมโมสปัญหา** ในมิลินทปัญหา ท่านพระนาคเสนจึงได้ถวายพระพรวิสัยชนาปัญญาของพระเจ้ามิลินท์ ว่า “ขอถวายพระพร อันการจะรู้ทุกสิ่งทุกอย่างได้หมด ไม่ใช่วิสัยของพระอรหันต์รูปไหน ๆ เพราะท่านไม่มีกำลังจะรู้ทุกสิ่งทุกอย่างได้หมด ขอถวายพระพร พระอรหันต์ก็ยังมี ความไม่รู้แม้ชื่อ แม้โคตรของหญิงชายทั้งหลายได้, พระอรหันต์นั้น ยังมีความไม่รู้เส้นทางบนแผ่นดินได้. ขอถวายพระพร วิมุตติ (ความหลุดพ้น, ธรรมเป็นเหตุหลุดพ้น) นั้นเทียว พระอรหันต์รูปไหน ๆ ก็ย่อมรู้. พระอรหันต์ผู้ได้ภิกษุญา ๖ ย่อมรู้สิ่งที่เป็นวิสัยของท่าน, ขอถวายพระพร พระตถาคตเจ้าผู้เป็นพระสัมพันธัญญ์เท่านั้น ทรงรู้ทุกสิ่งทุกอย่างได้” ดังนี้

อนึ่ง อกุศลธรรมที่ท่านเรียกว่า **อวิชชา** อันเป็นความไม่รู้ในฐานะ ๘ คือ ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ในชั้นร์ส่วนอดีต ๑ ในชั้นร์ส่วนอนาคต ๑ ในชั้นร์ทั้ง

ส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต ๑ ในปัจจุยาการ ๑ อันมาในคำบรรยายพระอภิธรรม หรือความไม่รู้ในฐานะ ๔ คือ ในอริยสัจ ๔ เท่านั้น อันมาในคำบรรยายพระสูตร นั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ธรรมที่ชื่อว่า อวิชา นั้น ว่าโดยตัวสภาวะธรรม ก็ได้แก่ โมหะ นั้นเอง.

อหิริกะ

คำว่า อหิริกะ มีวจนัตถะ ว่า น หิริยติ น ลขุชียตติ อหิริโก ปุคฺคโล วา ธมฺมสมฺภูโห วา. อหิริกสฺส ภาโว อหิริกํ ตเทว อหิริกํ. แปลว่า บุคคลหรือ ประชุมธรรม ชื่อว่า อหิริกะ เพราะมีความหมายว่า ไม่ละอาย คือไม่รังเกียจ (แต่ บาบทุกจริตมีกายทุกจริตเป็นต้น) ภาวะแห่งอหิริกะชื่อว่าอหิริกะ (ความเป็นบุคคล ผู้ไม่ละอาย หรือความเป็นประชุมธรรมที่ไม่ละอาย) อหิริกะนั้นนั่นเอง เป็น อหิริกะ (โดยการลบ ก อักษรไปเสียตัวหนึ่ง) ดังนี้.

อโนตตปปะ

คำว่า อโนตตปปะ มีวจนัตถะ ว่า น โอตตปฺปตฺติ อโนตตปฺปิ แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อโนตตปปะ เพราะมีความหมายว่า ไม่เกรงกลัว (แต่ บาบทุกจริต) ดังนี้.

ในธรรม ๒ อย่างนี้ อหิริกะ มีความไม่รังเกียจทุกจริตทั้งหลาย มีกายทุกจริต เป็นต้น เป็นลักษณะ ดุจสุกรบ้านที่ไม่รังเกียจคูถ (อุจจาระ) ฉะนั้น. ส่วน อโนตตปปะ มีความไม่สะดุ้งกลัวทุกจริตทั้งหลาย มีกายทุกจริตเป็นต้น เป็นลักษณะ ดุจ ตักแตนไม่สะดุ้งกลัวไฟ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ท่านโบราณจารย์ทั้งหลาย จึงได้ กล่าวถึงอหิริกะและอโนตตปปะไว้โดยบุคคลลาธิษฐานว่า :-

ชิตฺตจฺจติ นาหิริโก ปาปา คุถาว สุกโร

น ภาณฺนติ อโนตตปฺปิ สลโก วีย ปาวกา

แปลว่า บุคคลผู้หาหิริมิได้ ย่อมไม่รังเกียจบาป ดุจสุกรไม่รังเกียจคูถ (อุจจาระ) ฉะนั้น บุคคลผู้หาอโนตตปปะมิได้ย่อมไม่กลัวบาป ดุจตักแตนไม่กลัวไฟ ฉะนั้น

ดังนี้.

ก็ด้วยศัพท์ว่า “เป็นต้น” ในคำว่า “ทุจริตทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้น” นี้ ฟังทราบว่าจะสงเคราะห์เอาทุจริตที่เหลือมีวจีทุจริตเป็นต้นแล้ว ยังสงเคราะห์เอากิเลสทั้งหลายอันเป็นเหตุแห่งทุจริตเหล่านั้นด้วยทีเดียว ด้วยว่า อหิริกะและอนัตตปปะ นี้ มีประจำในอกุศลจิตทุกดวง.

ในเวลาที่ได้ก่อนเหยียดมือไปในหลุมคูที่ขังอสรพิษไว้ ในเวลานั้นชื่อว่า ไม่รังเกียจสิ่งสกปรกหรือคูด้วย ชื่อว่าไม่กลัวโทษภัยของอสรพิษด้วย ฉนใด, ในเวลาที่บุคคลทำบาป ในเวลานั้นชื่อว่า ไม่รังเกียจสิ่งสกปรกคือบาปนั้น ด้วยอหิริกะด้วย ชื่อว่า ไม่กลัวโทษภัยของบาปนั้นด้วยอนัตตปปะด้วย ฉนนัน เพราะฉะนั้น ธรรมทั้ง ๒ นี้ จึงเป็นไปคู่กัน.

อุทธัจจะ

คำว่า **อุทธัจจะ** มีวจนัตถะว่า **อุทฺตสฺส ภาโว อุทฺตจฺจํ** แปลว่า ภาวะแห่งบุคคลผู้ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า **อุทธัจจะ** ดังนี้ แปลว่า ความฟุ้งซ่าน นั้นเอง **อุทธัจจะ** นั้น มีความไม่สงบแห่งจิตเป็นลักษณะ เหมือนนกงอซึ่งเฝ้าที่ฟุ้งขึ้น เพราะก้อนหินที่บุคคลขว้างไปตกกระทบเข้า ฉะนั้น. ก็คำว่า “ความไม่สงบ” นี้ ได้แก่ ภาวะที่จิตไม่หยุดนิ่งนั้นเทียว. เปรียบเหมือนว่า ผีนธง แม้ว่าไม่ละจากเสาธงไป เพราะกำลังของเชือกที่ผูกไว้ ก็ไม่อาจจำหยุดนิ่งที่เสาธงนี้ได้ เพราะกำลังของลมที่กระหน่ำตี ฉนใด, **อุทธัจจะ**นี้ แม้ว่าไม่ละจากอารมณ์เพราะกำลังของอิโมกข์ (สภาวะที่ตัดสินคือ ปลงใจ ในอารมณ์) ก็ไม่อาจหยุดนิ่ง คือมีแต่ความสั่นไหวในอารมณ์นั้น เพราะกำลังของอโยนิโสมนสิการ ฉนนัน.

โลภะ

คำว่า **โลภะ** มีวจนัตถะว่า **ลฺพุกฺกิตฺติ โลโก** แปลว่า สภาวะอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **โลภะ** เพราะมีความหมายว่า ออยาก ดังนี้.

โลภะนั้น มีความติดข้องในอารมณ์เป็นลักษณะ เหมือนลิงติดตัง ฉนนัน ในอุปมานี้ มีข้อเปรียบเทียบอย่างนี้ว่า ในคราวที่ลิงติดตัง คือยางเหนียว ที่เขาใช้ดักลิง ฟังเห็นโลภะเหมือนลิง อารมณ์เหมือนตังดักลิง การที่โลภะติดในอารมณ์ เหมือนการที่ลิงติดอยู่ที่ตัง ก็เป็นอันเปรียบเทียบให้เห็นว่า โลภะ เป็นผู้ติดอารมณ์เอง.

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบให้เห็นว่า โลกะนี้ เหมือนดังที่เป็นเหตุให้สิ่งติดอยู่กับวัตถุ คือในเวลาที่ยึดติดอยู่กับวัตถุมีกึ่งไม้เป็นต้น ที่เขาทาดังคืออย่างเหนียวเอาไว้ พึงเห็นบุคคลหรือจิตเหมือนสิ่ง พึงเห็นอารมณ์เหมือนวัตถุมีกึ่งไม้เป็นต้น พึงเห็นโลกะเหมือนดัง ก็เป็นอันเปรียบให้เห็นว่า โลกะเป็นเหตุให้บุคคลหรือจิตติดอารมณ์

ก็โลกะนี้ ถึงฐานะเป็นมูลก็เรียกว่า “โลกะ” นั้น นั้นแหละ, ถึงฐานะเป็นนิเวศน์ก็เรียกว่า “กามฉันทะ”, ถึงฐานะเป็นกรรมบถก็เรียกว่า “อภิขณา”, ถึงฐานะเป็นความอยากอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ก็เรียกว่า “ตัณหา”, ถึงฐานะเป็นวิปลสนูปกิเลส (ธรรมเครื่องมัวหมองแห่งวิปลสนา) หรือเป็นความติดใจในอริกคุณ ก็เรียกว่า “นิกันติ” เป็นต้น จึงมีหลายชื่อตามฐานะที่เป็นไป แล.

คำที่เหลือที่ควรกล่าวเกี่ยวกับโลกะเจตสิกนี้ ได้กล่าวไว้แล้วในปริจเฉทที่ ๑ ตอนว่าด้วยโลกมูลจิต

ทิวฐิ

ก็คำว่า “ทิวฐิ” แปลว่า “ความเห็น” เท่านั้น เป็นคำกลาง ๆ หมายถึงสัมมาทิวฐิ คือ ความเห็นชอบ ความเห็นถูกต้อง ก็ได้, หมายถึงมิจฉาทิวฐิคือ ความเห็นผิดก็ได้ ดังได้กล่าวแล้วในปริจเฉทที่ ๑ ตอนว่าด้วยโลกมูลจิต, ก็แต่ว่า คำว่า ทิวฐิ นี้ เมื่อมาในอริการแห่งอกุศลจิตอันนับว่าเป็นอกุศลเจตสิกอย่างหนึ่ง บัณฑิตก็ย่อมเข้าใจได้ว่า ท่านหมายเอา มิจฉาทิวฐิเท่านั้น.

ใน พรหมชาลสูตร พระพุทธเจ้าตรัสมิจฉาทิวฐิไว้ถึง ๖๒ อย่าง โดยเป็นทิวฐิที่เป็นไปเกี่ยวกับอัตตา และโลก (สัตว์โลก) ก็ทิวฐิ ๖๒ อย่างเหล่านั้นสามารถย่อได้เป็น ๑๐ อย่าง อย่างนี้ คือ :-

โลกยังยืน ๑ โลกไม่ยังยืน ๑, โลกมีที่สุด ๑ โลกไม่มีที่สุด ๑, ซีพ (อัตตา) ก็อันนั้น สรีระ (ขันธ ๕) ก็อันนั้น ๑ ซีพก็อย่างหนึ่ง สรีระก็อย่างหนึ่ง ๑, หลังจากตาย สัตว์ย่อมมีอีก ๑ หลังจากตายสัตว์ย่อมไม่มีอีก ๑, หลังจากตาย สัตว์ย่อมมีอีกก็ได้ ย่อมไม่มีอีกก็ได้ ๑, หลังจากตาย สัตว์จะว่ามีอีกก็ไม่ใช่ จะว่าไม่มีอีกก็ไม่ใช่ ๑ ดังนี้ ก็ทิวฐิเหล่านี้ ย่อมเป็นทิวฐิที่เป็นไปเพราะปรารภขันธส่วนอดีตแห่งพวกสมณพราหมณ์ ผู้ได้บุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติหนหลังได้มากมายบ้าง, เป็นทิวฐิที่เป็นไปเพราะปรารภขันธส่วนอนาคตแห่งสมณพราหมณ์

ผู้ได้จุตูปาตญาณ บ้าง, เป็นทิวฐิที่เป็นไปแม้เพราะการนึกคิดตริตองเอาโดยหลัก
ตรรกะ แห่งสมณพราหมณ์ผู้เป็นนักคิดบ้าง หนึ่ง แม้ทิวฐิอื่น ๆ มากมายที่นอก
เหนือไปจากนี้ โดยเกี่ยวกับเป็นทิวฐิที่ยึดถือมงคลก็ดี เป็นทิวฐิที่เป็นไปเกี่ยวกับข้อ
ปฏิบัติ เพื่อความหมดจดจากสังสารวัฏเป็นต้นก็ดี ล้วนเป็นทิวฐิที่งอกงามแตก
ประเภทออกมาจากทิวฐิเหล่านี้แหละ เช่นว่า เมื่อเห็นว่ามีอิตตา และอิตตานัน
ยังยืน ก็เกิดความปรารถนาในอันที่จะให้อิตตานันถึงความบริสุทธิ์ ถึงสุข ถึงความ
สำเร็จ จึงบัญญัติปฏิบัติหรือข้อวัตร เพื่อความบริสุทธิ์ เพื่อสุข เพื่อความ
สำเร็จแห่งอิตตานัน โดยประการต่าง ๆ ซึ่งล้วนเป็นปฏิบัติหรือข้อวัตรที่บัญญัติ
กันขึ้นมา ด้วยอำนาจแห่งมิจชาทิวฐิทั้งสิ้น อย่างนี้ เป็นต้น.

ก็ทิวฐิทั้งหลาย ย่อมมีเพราะสักกายทิวฐิ ถ้าไม่มีสักกายทิวฐิก็ย่อมไม่มี
ข้อนี้ สมจริงตามที่ท่านพระอสิทตเถระกล่าว (กะท่านจิตตคฤหบดี) ว่า “อิมา
โข คหปติ ทิวฐิโย สกกายทิวฐิยา สติ โหนติ, สกกายทิวฐิยา อสติ น โหนติ”
แปลว่า “ดูกร ท่านคฤหบดี เมื่อมีสักกายทิวฐิ ทิวฐิเหล่านี้จึงมี, เมื่อไม่มีสักกาย-
ทิวฐิ ทิวฐิเหล่านี้ก็มีไม่ได้” ดังนี้. สักกายทิวฐิ แปลว่า “ความเห็นผิดในกายที่มี
อยู่” ก็คำว่า “สักกายะ - กายที่มีอยู่” ในที่นี้ ได้แก่ อุปาทานขันธ ๕ ที่มีอยู่
นั่นเอง. ก็สักกายทิวฐินั้น มี ๒๐ อาการ เพราะเป็นไปในอุปาทานขันธ ๕ ขันธ
ละ ๔ อาการ อย่างนี้ คือ :

ว่าในรูปขันธก่อน, ย่อมเห็นรูปว่า เป็นเรา ๑
 ย่อมเห็นรูปว่า มีเรา ๑
 ย่อมเห็นว่า เรามีในรูป ๑
 ย่อมเห็นว่า รูปมีในเรา ๑

ดังนี้ แม้ในขันธที่เหลือ มีเวทนาขันธเป็นต้น ก็อย่างนี้ โดยนัยว่า “ย่อมเห็น
เวทนาว่าเป็นเรา” เป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็นสักกายทิวฐิ ๒๐

มานะ

คำว่า มานะ มีวจนัตถะ ว่า **เสยโยหมสมิติ อาทินา มนุญติติ** มาโน แปล
ว่า “สภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มานะ เพราะมีความหมายว่า สำคัญตัว โดย

° ส. สพา. ๑๘/๓๕๒ ทุติขอลิทตตสุตต. คหปติสัยุตต.

นัยว่า “เราเป็นคนดีกว่า” เป็นต้น ดังนี้. มานะนั้น มีความยกตัวเป็นลักษณะจริงอย่างนั้น ท่านกล่าวถึงมานะ ว่า “มีความใคร่เป็นดุจจริงเป็นอาการปรากฏ” คือในคราวที่เกิดขึ้น ย่อมมีอาการปรากฏราวจะว่า ต้องการจะยกตนไว้ให้สูง ดุจจริงที่เขายกขึ้นตั้งให้เด่นเป็นสง่า ฉะนั้น.

มานะ ๗

ส่วน ใน **ปกรณ์วิภังค์** ตรัสมานะไว้เป็น ๗ อย่าง คือ มานะ ๑ อติมานะ ๑ มานาติมานะ ๑ โอิมานะ ๑ อธิมานะ ๑ อัสมิมานะ ๑ มิจจามานะ ๑ ซึ่งมีคำอธิบายดังต่อไปนี้.

ในบรรดามานะ ๗ อย่าง นั้น คำว่า **มานะ** ได้แก่ความถือตัวโดยเกี่ยวกับวัตถุมีชาติกำเนิด (ชาติตระกูล) เป็นต้น เพียงอย่างเดียว ไม่เหลือวแล ไม่แต่จะต้องตัวบุคคล โดยการน้อมตนเข้าไปเปรียบเทียบกันว่า “เราดีกว่าเขา” เป็นต้น แต่ประการใด. ความว่า ผู้เป็นพระราชา ก็ย่อมมีความถือตัว คือสำคัญตัวอยู่เสมอว่า “เราเป็นพระราชาหนา” เป็นต้น โดยที่มีได้มีการน้อมเข้าไปเปรียบเทียบกับผู้อื่น ว่า “เราเป็นพระราชา ส่วนเขามิได้เป็น” เป็นต้น แต่ประการใด แม้ผู้เป็นปุโรหิต เป็นเสนาบดี เป็นผู้คงแก่เรียน เป็นต้น ก็มีความถือตัวอย่างนี้ได้.

ส่วน **อติมานะ** เป็นความถือตัว ทั้บถมผู้อื่นด้วยชาติกำเนิด เป็นต้น โดยนัยว่า “เราเป็นพระราชา เราประเสริฐกว่า ผู้นี้เป็นเพียงไพร่กฏุมพี ในแผ่นดินนี้ คนผู้เป็นเช่นเราหาไม่มี” ดังนี้ เป็นต้น แม้ในบุคคลที่เหลือก็อย่างนี้.

ส่วน **มานาติมานะ** เป็นมานะที่เกิดขึ้นโดยนัยอย่างนี้ ว่า “คนผู้นี้ เมื่อก่อนนี้ก็เสมอเหมือนเรา แต่มาบัดนี้เราดีกว่า เขาเลวกว่า” แห่งบุคคลผู้มีความแข่งดีกับบุคคลผู้ที่ตนคิดว่าเสมอกันหรือเท่าเทียมกันมาก่อน แล้วภายหลังตนดีกว่าหรือเหนือกว่าเขา.

คำว่า **โอิมานะ** ได้แก่ มานะที่เป็นไปทำตัวไว้ในที่ต่ำกว่าเขา ด้วยเหตุมีชาติกำเนิด เป็นต้น อันกล่าวได้ว่าเป็นความถือตัว คือสำคัญตัวว่า “เราเลวกว่า ต่ำกว่าเขา” นั่นเอง.

ส่วน **อธิมานะ** เป็นความถือตัวว่า “เราเป็นผู้บรรลุสังัจจธรรม, ส่วนผู้นี้หาได้บรรลุไม่” ก็อธิมานะนี้ ย่อมเกิดแก่ปุณฺชนผู้มีศีลบริสุทธิ์ ไม่ประมาทในกรรมฐานปรารภวิปัสสนา ได้นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ

แล้ว ขณะบรรลุลุทธิพพญาณใหม่ ๆ ซึ่งญาณนี้ยังอ่อนอยู่ ก็ถูกวิปัสสนูปกิเลสทั้งหลายมีแสงสว่างเป็นต้น ครอบงำ ก็ทำให้หลงผิดไปว่า “เราเป็นผู้บรรลุสังขารธรรม เป็นพระอรหันต์คนใด ส่วนผู้นี้ยังเป็นปุถุชน” ดังนี้.

ส่วน อัสมิมานะ ได้แก่ ความถือตัว ความสำคัญตัวว่า “เรามีอยู่ในขั้นนี้ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น” อธิบายว่า เป็นมานะที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับว่า “เราเป็นรูป” เป็นต้น ตามทำนองเดียวกันกับสักกายทิฏฐิ ต่างกันแต่เพียงว่า นั้นเป็นความเห็นผิด แต่นี้เป็นความถือตัว.

ส่วน มิจจามานะ ได้แก่ มานะที่เกิดขึ้นด้วยเหตุมีการงานที่เป็นบาปเป็นต้น เป็นความจริงว่า พวกคนพาล เมื่อทำบาปได้มาก หรือทำบาปที่คนทั้งหลายไม่กล้าทำ หรือไม่สมารถจะทำได้ ก็ย่อมนพองตัวว่า “เราดีกว่า เราสมารถ เขาไม่สมารถ” ดังนี้ เป็นต้น.

ที่ว่ามากระนี้ นี้ คือ มานะ ๗

มานะ ๘

ก็ในปกรณ์วิภังค์นั้นนั่นแหละ ยังตรัสมานะ ๘ ไว้เป็นอีกหมวดหนึ่ง ว่า :-
มานะ มี ๘ อย่างเหล่านี้ คือ :-

มานะว่า “เราดีกว่าเขา” แห่งบุคคลผู้ดีกว่าเขา ๑

มานะว่า “เราเสมอเหมือนกับเขา” แห่งบุคคลผู้ดีกว่าเขา ๑

มานะว่า “เราเลวกว่าเขา” แห่งบุคคลผู้ดีกว่าเขา ๑

มานะว่า “เราดีกว่าเขา” แห่งบุคคลผู้เสมอเหมือนกับเขา ๑

มานะว่า “เราเสมอเหมือนกับเขา” แห่งบุคคลผู้เสมอเหมือนกับเขา ๑

มานะว่า “เราเลวกว่าเขา” แห่งบุคคลผู้เสมอเหมือนกับเขา ๑

มานะว่า “เราดีกว่าเขา” แห่งบุคคลผู้เลวกว่าเขา ๑

มานะว่า “เราเสมอเหมือนกับเขา” แห่งบุคคลผู้เลวกว่าเขา ๑

มานะว่า “เราเลวก่อกับเขา” แห่งบุคคลผู้เลวกว่าเขา ๑

คำอธิบายมานะ ๘ อย่างในอรรถกถา มีอย่างนี้ว่า :-

ในมานะ ๘ อย่างเหล่านี้ มานะว่า “เราดีกว่าเขา” แห่งบุคคลผู้ดีกว่าเขา ย่อมเกิดแก่พระราชากับแก่พวกบรรพชิต คือว่า พระราชาย่อมทรงกระทำความ

ถือพระองค์ข้อนี้ ว่า “พระราชารู้เหมือนเรา ด้วยแค้นแค้นก็ดี ด้วยทรัพย์ก็ดี ด้วยพลพาหนะเป็นต้น ก็ดี ไหนเล่าจะมีอยู่” ดังนี้ แม้ผู้เป็นบรรพชิต ก็ยอมกระทำความถือตัวข้อนี้ว่า “บรรพชิตผู้เหมือนกับเราด้วยศีลหรืออุตุรงค์เป็นต้น ไหนเล่าจะมีอยู่” ดังนี้.

แม้ มานะว่า “เราเสมอเหมือนกับเขา” แห่งบุคคลผู้ติกว่าเขา ย่อมเกิดแก่พระราชากับบรรพชิตเหล่านั้น นั่นแหละ คือว่า พระราชา ย่อมทรงกระทำความถือพระองค์ข้อนี้ ว่า “นับโดยแค้นแค้นก็ดี โดยทรัพย์ก็ดี โดยพลพาหนะเป็นต้นก็ดี มีอะไรแตกต่างกันระหว่างเรากับพระราชารู้คนอื่นเล่า” ดังนี้ แม้บรรพชิตก็ยอมกระทำความถือตัวข้อนี้ว่า “นับโดยศีลหรืออุตุรงค์เป็นต้น มีอะไรแตกต่างกันระหว่างเรากับภิกษุอื่นเล่า” ดังนี้.

แม้ มานะว่า “เราเลวกว่าเขา” แห่งบุคคลผู้ติกว่าเขา ก็ย่อมเกิดแก่พระราชากับบรรพชิตเหล่านั้นนั่นแหละ คือว่า พระราชาพระองค์ใดมีแค้นแค้นก็ดี ทรัพย์ก็ดี พลพาหนะเป็นต้นก็ดี ไม่สมบุญหนัก พระราชาพระองค์นั้นก็ยอมทรงกระทำความถือพระองค์ว่า “สำหรับเรา ก็สักแต่ว่ามีสุขอยู่ด้วยชื่อว่า ราชา เท่านั้น ราชาอะไรกันละเรา เมื่อเราเป็นผู้ไม่มีแม้แต่แค้นแค้น” ดังนี้. แม้บรรพชิตที่มีลาภสักการน้อย ก็ยอมกระทำความถือตัวข้อนี้ว่า “ชื่อว่า เราเป็นธรรมกถึก เป็นพหูสูต เป็นมหาเถระดังนี้ ก็สักว่าพูดกันไปเท่านั้น เราชื่อว่าเป็นธรรมกถึกอะไร เราชื่อว่าเป็นพหูสูตอะไร เราชื่อว่าเป็นมหาเถระอะไร เมื่อเราเป็นผู้ไม่มีลาภสักการ” ดังนี้.

มานะทั้งหลายที่ว่า “เราติกว่าเขา” เป็นต้น แห่งบุคคลผู้เสมอเหมือนกับเขา ย่อมเกิดแก่บุคคลทั้งหลายมีอำมาตย์เป็นต้น คือว่า อำมาตย์ก็ดี เจ้าเมืองก็ดี ย่อมกระทำความถือตัวข้อนี้ว่า “ข้าราชการคนอื่นที่เหมือนกับเราด้วยโภคทรัพย์, ยาน, พลพาหนะ เป็นต้น ไหนเล่าจะมีอยู่” ดังนี้, ว่า “มีข้อแตกต่างกัน ระหว่างเรากับข้าราชการคนอื่นเล่า”, หรือว่า “เราเป็นอำมาตย์ก็สักว่าชื่อเท่านั้น แม้เพียงของกิน เครื่องนุ่งห่ม เราก็ยังไม่มีเลย เราชื่อว่าเป็นอำมาตย์อะไรกัน” ดังนี้.

มานะทั้งหลายที่ว่า “เราติกว่าเขา” เป็นต้น แห่งบุคคลผู้เลวกว่าเขา ย่อมเกิดแก่บุคคลทั้งหลายมีพวกทาสเป็นต้น คือว่า คนที่เป็นทาส ย่อมกระทำความ

ถือตัวข้อนี้ว่า “ขึ้นชื่อว่าทาสผู้อื่นที่เสมอเหมือนเรา นับทั้งทางมารดา นับทั้งทางบิดา ไหนแล้วจะมีอยู่ คนอื่น ๆ เมื่อไม่อาจหาเลี้ยงชีพได้เอง ก็ยอมเป็นทาสเพราะเหตุแห่งท้อง ส่วนเราดีกว่า เพราะมาตามเชื้อสาย” ดังนี้, ว่า “นับโดยความเป็นทาสที่หมดจดจาก ๒ ฝ่าย (ฝ่ายมารดา, ฝ่ายบิดา) จะมีข้ออะไรแตกต่างกันระหว่างเรากับทาสคนโน้น โดยความเป็นทาสที่มาตามเชื้อสายแล้ว” ดังนี้, หรือว่า “เราเข้าถึงความเป็นทาสก็เกี่ยวกับเห็นแก่ท้อง ก็แต่ว่า เราหาฐานะทาสจากข้างมารดา ข้างบิดามีได้ ทาสอะไรกันล่ะเรา” ดังนี้ ก็พวกทาสเป็นฉันใด แม้บุคคลทั้งหลาย มีคนเทขยะ คนจันฑาล เป็นต้น ก็ยอมกระทำความถือตัวข้อนี้ฉันนั้นเหมือนกัน.

พึงทราบว่าการที่อรรถกถาท่านกล่าวถึงพระราชาและบรรพชิตไว้ในฐานะบุคคลผู้ดีกว่าเขาแต่เพียงอย่างเดียวนั้น ท่านกล่าวไปตามความปรากฏชัด โดยเกี่ยวกับว่า พระราชานั้นเทียว เมื่อเทียบกับคนอื่นแล้วก็เป็นเลิศ เป็นหนึ่งในแผ่นดิน และบรรพชิตนั้นก็เป็นเลิศคือประเสริฐสุดแห่งบรรดาบริษัท ๔ แท้ที่จริงแล้ว แม้พระราชาที่ย่อมทรงเป็นผู้ที่เสมอเหมือนกับเขาได้ คือเสมอเหมือนกันกับพระราชาพระองค์อื่นผู้มีแว่นแคว้น ทรัพย์ พลพาหนะ เป็นต้น เท่าเทียมกันกับพระองค์ และทรงเป็นผู้ที่เร็วกว่าเขาได้ คือ เร็วกว่าพระราชาพระองค์อื่นผู้มีแว่นแคว้น ทรัพย์ พลพาหนะ เป็นต้น มากกว่าพระองค์ แม้บรรพชิตก็อย่างนี้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น มานะทั้งหลายที่ว่า “เราดีกว่าเขา” เป็นต้น แห่งบุคคลผู้เสมอเหมือนกันกับเขา และมานะทั้งหลายที่ว่า “เราดีกว่าเขา” เป็นต้น แห่งบุคคลที่เร็วกว่าเขา จึงมีได้แม้แก่พระราชาและบรรพชิต แม้เกี่ยวกับบุคคลที่เหลือมีอำมาตย์หรือเจ้าเมือง, ทาสหรือคนจันฑาล เป็นต้น บัณฑิตก็พึงทราบความตามทำนองเดียวกันนี้.

อนึ่ง บรรดามานะ ๙ อย่างเหล่านี้ มีอันสงเคราะห์ได้เป็น ๒ ประเภท คือ มานะที่เป็นความถือตัวตามความเป็นจริง และมานะที่เป็นความถือตัวตามความไม่เป็นจริง อธิบายว่า มานะว่า “เราดีกว่าเขา” แห่งบุคคลที่ดีกว่าเขา, มานะว่า “เราเสมอเหมือนกับเขา” แห่งบุคคลผู้เสมอเหมือนกับเขา และมานะว่า “เราเร็วกว่าเขา” แห่งบุคคลผู้เร็วกว่าเขา เป็นมานะที่เป็นความถือตัวตามความเป็นจริง

มานะนอกนี้เป็นความถือตัวตามความไม่เป็นจริง มานะที่เป็นความถือตัวตาม
ความเป็นจริงเป็นมานะที่พระอรหันต์มรรคพึงฆ่า มานะที่เป็นความถือตัวตาม
ความไม่เป็นจริงเป็นมานะที่โสดาปัตติมรรคพึงฆ่า ดังนี้. ที่ว่ามากระนี้ นี้ คือ
มานะ ๙ อย่าง.

โทสะ

คำว่า โทสะ มีวจนัตถะว่า **ทุสฺสตีติ โทโส** แปลว่า สภาวะธรรมอย่างหนึ่ง
ชื่อว่า โทสะ เพราะมีความหมายว่า ประทุษร้าย ดังนี้. ก็โทสะนั้น มีความดุร้าย
เป็นลักษณะ เหมือนอสริพชที่ถูกต้อง.

จริงอย่างนั้น โทสะเมื่อเกิดขึ้น ย่อมประทุษร้ายตนเอง ย่อมประทุษร้าย
ผู้อื่น, ก็แต่ว่าจะประทุษร้ายผู้อื่นด้วยหรือไม่ก็ตาม เกิดขึ้นในสันดานของบุคคลใด
ก็ย่อมประทุษร้ายบุคคลนั้นนั่นแหละ แน่นอน โดยที่สุดแม้เพียงทำรูปคือผิวพรรณ
ไบหน้าให้หน้าเกลียด จึงเป็นดุจของสกปรกมีคุณเป็นต้นที่บุคคลหิบบชยขึ้นมา เพื่อ
ขว้างผู้อื่นให้เปื้อนเปรอะ จะขว้างโดนตัวผู้อื่นหรือไม่ก็ตาม เมื่อตนเป็นผู้หิบบชย
ขึ้นมา ก็เป็นอันว่าตนนั่นแหละเป็นผู้เปื้อนเปรอะด้วยของสกปรกนั้น ฉะนั้น.

โทสะ ถึงฐานะเป็นมูลเรียกว่า “**โทสมูล**”, ถึงฐานะเป็นนิวรรณ เรียกว่า
“**พยาปาทนิวรรณ**”, ถึงฐานะเป็นกรรมบถ เรียกว่า “**พยาบาท**” ฯลฯ คำอธิบาย
ที่เหลือพึงทราบตามที่ได้กล่าวแล้วในโทสมูลจิต ในปริจเฉทที่ ๑ นั้นเทียว.

อิสสา

คำว่า อิสสา มีวจนัตถะว่า **อิสฺสตีติ อิสฺสา** แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง
ชื่อว่า อิสสา เพราะมีความหมายว่า ริษยา ดังนี้. อิสสานั้น มีความชิงชัง (ทนไม่ได้)
ซึ่งสมบัติของผู้อื่น เป็นลักษณะ.

กัณฑ์ที่ชื่อว่า สมบัติของผู้อื่น ได้แก่ อาวาส – ที่อยู่อาศัย, กุละ – ตระกูล,
ลาภ – ของที่ควรได้มีปัจจัย ๔ เป็นต้น, วรรณะ – คำสรรเสริญ และ ธรรม –
ความรู้ในพระปริยัติธรรม หรือในวิชาการที่ไม่มีโทษในทางโลก. กัณฑ์มีอาวาส
เป็นต้น ได้ชื่อว่า “**สมบัติ**” ก็เพราะความที่เป็นของที่บุคคลพึงถึงพร้อม คือพึง
สำเร็จ เพื่อความอยู่ผาสุกในปัจจุบัน. ภาวะที่ทนไม่ได้เมื่อเห็นผู้อื่นมีที่อยู่อาศัย

ที่ดี ๆ สวยงาม น่าอยู่ โอ้อ่างกว่าของตน ชื่อว่าความริษยาสมบัติคืออวาธของผู้อื่น แม้เกี่ยวกับสมบัติที่เหลือมีกุละ - ตระกูล เป็นต้น ก็อย่างนี้เหมือนกัน ฟังทราบ ว่า คำว่า “ความริษยาสมบัติของผู้อื่น” นี้ เป็นโหวรากล่าวพาดพิงถึงวัตถุอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งความริษยานั้น ใจความ คือความริษยาผู้อื่นนั้น นั้นแหละอันเป็นความริษยาที่ปรารถนาสมบัติของผู้นั้นเกิดขึ้น อีกอย่างหนึ่ง อิศธานี จะกล่าวว่าเป็นไปปรารถนาภัสการกระเป็นต้น ที่ผู้อื่นได้รับก็ได้ ข้อนี้ ก็เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ใน **ปกรณ์ธัมมสังคณิกเขปกัณฑ์** ว่า :-

“อิสสาสังโยชน์เป็นไฉน ? ได้แก่ อิศสา คือความริษยา ภาวะที่ริษยา ความชิงชัง อาการที่ชิงชัง ภาวะที่ชิงชัง ในเพราะลาภสักการะ ความเคารพ ความนับถือ การกราบไหว้ การบูชาของผู้อื่น (คือ ที่ผู้อื่นได้รับ) ไต, นี้เรียกว่า **อิสสาสังโยชน์**” ดังนี้. เมื่อมีอิสสาเกิดขึ้น จิตของบุคคลผู้มีอิสสาย่อมเร้าร้อน หาความยินดีบันเทิงมิได้ เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณจารย์ทั้งหลาย จึงได้กล่าวไว้เป็นคาถาประพันธ์ ว่า :-

**“อิสसानลลิตา เยส หทยะ ชลตติธ เต
เนว วินทนต์ ปาโมชชี่ สมพุทธาทีหิ เสวิต”**

แปลว่า “บุคคลเหล่าใดในโลกนี้ มีเปลวไฟคือความริษยา ลูกโพลงอยู่ในใจ บุคคลเหล่านั้นย่อมไม่ได้รับความบันเทิงใจ ที่บัณฑิตทั้งหลายมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น ส้องเสพ”

ดังนี้.

เพราะฉะนั้น ฟังเห็นว่า อิศสา นี้ เป็นปฏิบัติต่อมฤติตา ซึ่งเป็นสภาพที่บันเทิงใจในสมบัติของผู้อื่น. อนึ่ง บุคคลผู้มีอิสสาครอบงำ ย่อมเป็นผู้มากไปด้วยการแข่งดี จิตของเขาเย่อเม้าร้อน พล่านไป กายของเขาเย่อเม้าดินรน พล่านไปตามจิต ไม่สงบด้วยอำนาจแห่งการแข่งดีนั้น. อิศสาย่อมปรารถนาสมบัติของผู้อื่นเป็นไป.

มัจฉริยะ

คำว่า **มัจฉริยะ** มีวจนัตถะว่า **มจฺเจรสฺส** ภาโว **มจฺฉริย**. แปลว่า ภาวะแห่งบุคคลผู้ตระหนี่ ชื่อว่า **มัจฉริยะ** (ความเป็นคนตระหนี่) ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง

มีวจนัตถะว่า มา อิหิ อัจฉริยํ อญฺเณสํ โหตุ มยฺหเมว โหตุติ ปวตฺตํ มัจฉริยํ แปลว่า ธรรมชาติที่เป็นไปโดยอาการว่า “สิ่งนำอัสจรรย์นี้ จงอย่ามีแก่คนเหล่าอื่นเลย จงมีแก่เราเท่านั้นเถิด” ดังนี้ ชื่อว่า มัจฉริยะ ดังนี้. (มาจาก เม - แก่เรา + อัจฉริยํ - สิ่งนำอัสจรรย์). คำว่า สิ่งนำอัสจรรย์ ในที่นี้ หมายถึงสมบัติที่สัตว์ เห็นว่าประเสริฐ สมควรแก่ตนคนเดียว ไม่ควรสาธารณะแก่คนอื่น. มัจฉริยะนั้น มีการซ่อนสมบัติของตนเป็นลักษณะ ก็คำว่า “ซ่อน” ในที่นี้คือ ภาวะที่มีใจโน้ม ไปในอันที่จะไม่ให้ผู้อื่นรู้สมบัติของตน หรือความไม่ยินดีในอันจะแสดงสมบัติของตนแก่ผู้อื่น ก็มัจฉริยะนั้น มี ๕ อย่าง เพราะเป็นไปปรารภสมบัติ ๕ อย่างมี อวาสาเป็นต้น ของตน ข้อนี้ก็สมจริงตามคำที่ตรัสกล่าวไว้ใน ปกรณ์ ธรรมสังคณิกนิกเขปกัณฑ์ ว่า :-

“มัจฉริยสังโยชนํ เป็นไฉน ? ได้แก่มัจฉริยะคือความตระหนี่ ๕ อย่าง คือ

- อวาสามัจฉริยะ - ความตระหนี่ที่อยู่อาศัย
- กุลมัจฉริยะ - ความตระหนี่ตระกูล
- ลามมัจฉริยะ - ความตระหนี่ลาม
- วรรณมัจฉริยะ - ความตระหนี่คำสรรเสริญ
- ธรรมมัจฉริยะ - ความตระหนี่ธรรม”

ดังนี้

พอจะรวบรวมคำอธิบายมัจฉริยะ ๕ อย่าง ได้ดังนี้ คือ ความไม่ต้องการให้ผู้อื่นได้มาอาศัยอยู่ในสถานที่นั้น ๆ ซึ่งเป็นสมบัติของตน ด้วยเหตุสักว่าหวงแหนที่อยู่เท่านั้น ไม่ได้เฟื่องถึงโทษอะไร ๆ อย่างอื่นที่พึงมีก็ดี ความไม่ต้องการให้ผู้อื่นได้เข้าไปอาศัยในสถานที่ที่แม้เป็นสาธารณะแก่คนอื่นด้วย เพราะความละโมภในสถานที่อยู่หลาย ๆ แห่ง เป็นต้น ก็ดี เมื่อผู้อื่นมาถึงแล้ว ก็มีแต่ความปรารถนาจะให้ไปเสียเร็ว ๆ ชื่อว่า อวาสามัจฉริยะ

ก็ตระกูล มี ๒ อย่าง คือ ตระกูลอุปัฏฐาก และตระกูลญาติ การที่ภิกษุมีความปรารถนาจะให้ตระกูลอุปัฏฐากของตน ทะนุบำรุงหรือนับถือบูชาตนเพียงผู้เดียว ไม่มีความปรารถนาจะให้ทะนุบำรุงหรือนับถือบูชาภิกษุรูปอื่นอีก ทุกครั้งที่มีภิกษุรูปอื่นเข้าไปสู่ตระกูลอุปัฏฐาก ย่อมหาความสบายใจมิได้ ชื่อว่า ตระหนี่

ตระกูลอุปัฏฐาก ส่วนการที่ไม่ยินดีในอันที่ภิกษุเข้าไปสู่ตระกูลญาติของตนเพราะเหตุทำนองเดียวกันนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ความตระหนี่ตระกูลญาติ. ท่านกล่าวหมายเอาพระภิกษุเป็นสำคัญ สำหรับผู้เป็นฆราวาสนั้น ก็พึงสงเคราะห์ตามสมควรที่วามานี้คือ **กุลมัจฉริยะ**.

การที่บุคคลไม่ให้ของที่ควรให้แก่บุคคลอื่น หรือไม่ยินดีในการแบ่งปันแก่คนอื่น ด้วยเหตุสักว่าหวงแหนของของตน หรือกลัวความสิ้นเปลืองเท่านั้น ชื่อว่า **ลามมัจฉริยะ**.

ผู้เป็นพระภิกษุ หากมีลามมัจฉริยะ แม้เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยลาภ ได้บิณฑบาตเป็นต้นแม้มากมาย ก็ไม่ยินดีสละหรือแบ่งปันแก่ภิกษุอื่น. วัตถุที่ควรได้เพื่อประโยชน์แก่ความสะดวกในการดำรงชีพ ท่านเรียกว่า “ลาม” เพราะเป็นของที่ควรได้นั้นแหละ ได้แก่ ปัจจัย ๔ เครื่องอุปโภคบริโภค ยานพาหนะ ฯลฯ ความตระหนี่ลามดังกล่าวนี้แหละ ชื่อว่า **ลามมัจฉริยะ**.

ชื่อว่า “วรรณะ” ได้แก่คำสรรเสริญ. ก็สิ่งที่ควรสรรเสริญนั้น มี ๒ อย่างคือ ผิวพรรณของร่างกายและคุณธรรม. ความว่า สำหรับผู้มีความตระหนี่ เมื่อคนอื่นกำลังสรรเสริญอยู่ว่า “ผู้นี้รูปงาม น่าทัศนา” เป็นต้น ก็รังเกียจในอันจะกล่าวคำสรรเสริญนั้นเหมือนอย่างเขา จึงไม่เปล่งวาจากล่าวคำสรรเสริญ นี้ ชื่อว่าตระหนี่คำสรรเสริญผิวพรรณแห่งร่างกาย. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อทราบวา “ท่านผู้นี้เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล มีอาจารย์งดงาม” ดังนี้ก็ดี, ทราบวา “ท่านผู้นี้เป็นพหูสูต” ดังนี้ ก็ดี เป็นต้น ก็ยอมไม่ปรารถนาจะเปล่งวาจากล่าวสรรเสริญคุณธรรมของท่านเหล่านั้น นี้ ชื่อว่า ตระหนี่คำสรรเสริญคุณธรรม. นี้คือ **วรรณมัจฉริยะ**.

ก็คำว่า “ธรรม” ในที่นี้ หมายเอาปริยัติธรรมเท่านั้น มิได้หมายเอาปฏิบัติธรรม เพราะปฏิบัติธรรมทั้งหลาย เป็นสมบัติของพระอริยบุคคลทั้งหลายผู้ตัดขาดมัจฉริยะได้แล้ว ปฏิบัติธรรมจึงไม่มีโอกาสเป็นสิ่งที่พระอริยบุคคลทั้งหลายตระหนี่ได้เลยโดยประการทั้งปวง จริงอย่างนั้น พระอริยบุคคลทั้งหลาย ย่อมต้องการให้ชาวโลกได้รู้แจ้งแทงตลอดธรรมที่ท่านได้รู้แจ้งแทงตลอดแล้ว จึงยินดีในอันชี้แจงแสดงปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อการรู้แจ้งแทงตลอดปฏิบัติธรรมเหล่านั้น ก็ภิกษุผู้เป็นปุถุชนบางรูป ผู้มากด้วยความรู้ในพระปริยัติธรรม ไม่ปรารถนาจะให้ภิกษุอื่นได้มีความรู้ในพระปริยัติธรรมนั้นมากกว่าตน หรือแม้เพียงเท่าเทียมกับตน จึงไม่ยินดี

ในอันจะบอกกล่าวแนะนำ แสดงธรรมที่ตนรู้แล้ว แก่ภิกษุรูปอื่น แม้มีการบอกกล่าวแนะนำบ้าง ก็เป็นบางส่วนเท่านั้น ไม่เปิดเผยส่วนที่เหลือ จึงนับว่า เป็นผู้มีกำมือของอาจารย์สำหรับผู้อื่น แม้ผู้เป็นฆราวาสผู้มีความรู้ในพระปริยัติธรรม ก็เป็นอย่างนี้ได้ อนึ่ง วิชาการทางโลกที่ไม่เป็นโทษ ทว่าเป็นไปเพื่อการอยู่ผาสุกในชีวิตปัจจุบันนี้ ก็สงเคราะห์เข้าด้วยคำว่า “ธรรม” ในที่นี้ได้ บุคคลบางคน ไม่ปรารถนาให้ผู้อื่นได้เห็นดีกว่าตน หรือเสมอตบ ด้วยความรู้ในวิชาการนั้น ๆ จึงไม่ยินดีในการบอกกล่าวแนะนำผู้อื่น ความตระหนี่ปริยัติธรรมและความตระหนี่ความรู้ในวิชาการทางโลก ดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า **ธรรมมัจฉริยะ** ฉะนี้แล.

เมื่อมีมัจฉริยะเกิดขึ้นในจิตของผู้ใดก็ตาม ผู้นั้นย่อมมีแต่ความเร่าร้อนใจหาความยินดีบันเทิงมิได้ เช่นเดียวกับเมื่อมีอิสสาเกิดขึ้นนั้น นั่นแหละ. มัจฉริยะนั้น พึงเห็นว่า เป็นไปปรารถนสมบัติของตน ที่ว่ามากกระนั้น นี้ คือ มัจฉริยะ.

กุกกุจจะ

คำว่า **กุกกุจจะ** มีวจนัตถะว่า **กุกุจิตฺ กตฺนติ กุกกตฺ กตาคตฺ ทุจฺจริต-สุจฺจริตฺ**. แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า “กุกกตะ” เพราะมีความหมายว่าเป็นกรรมที่บุคคลทำไว้ไม่ดี ได้แก่ทุจริตที่ได้ทำไว้ และสุจริตที่ยังมิได้ทำ ดังนี้.

ก็ทุจริตทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้น ที่ได้ทำไว้ ชื่อว่า กุกกตะ แน่นนอน ไม่มีข้อสงสัย ถึงกระนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ แม้สุจริตทั้งหลายมีกายสุจริตเป็นต้น ซึ่งเป็นกรรมที่ควรทำ ก็ชื่อว่ากุกกตะ ได้เหมือนกัน เมื่อมิได้ทำ เป็นความจริงว่า กายสุจริตเป็นต้นที่มีได้ทำ คนทั้งหลายย่อมเรียกว่า “กุกกตะ” เช่นเดียวกับที่เรียกคนผู้เสื่อมศีล ว่า “คนทุศีล” ฉะนั้น. จิตที่เป็นความเดือดร้อนใจ ที่เกิดขึ้นเพราะปรารถถึง กุกกตะ คือ ทุจริตที่ได้ทำไว้ หรือสุจริตที่ไม่ได้ทำเป็นอารมณ์ ก็ย่อมได้ชื่อตามอารมณ์ของตนว่า “กุกกตะ” นั่นแหละ เช่นเดียวกับฌานที่เกิดขึ้นปรารถปรฐวิกสิณเป็นอารมณ์ ย่อมได้ชื่อตามอารมณ์ว่า “ปรฐวิกสิณ” ฉะนั้น. ภาวะแห่งจิตที่ชื่อว่า กุกกตะ นั้น ชื่อว่า **กุกกุจจะ** (ภาวะที่เป็นความเดือดร้อนแห่งจิต). เป็นความจริงว่า เวลาที่มีกุกกุจจะเกิดขึ้น บุคคลย่อมมีความเดือดร้อนจิต ด้วยทุจริตที่ตนได้ทำไว้ หรือด้วยสุจริตที่มีได้ทำ ที่กำลังปรารถถึงในเวลานั้น เพราะ

เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสไว้ใน **อตปนิยสูตร**^๑ ว่า

“อิธ ภิกขเว เอกจฺใจ อตกฺกยาโณ โหติ ฯเปฯ กตฺ เม ปาปนฺตปิ ตปฺปติ - **ดูกร ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่ได้ทำกรรมดีงามไว้ ไม่ได้ทำกุศลไว้ ไม่ได้ทำกรรมที่ป้องกันภัยไว้ ทำแต่กรรมชั่ว ทำแต่กรรมหยาบช้า ทำแต่กรรมที่ประทุษร้าย** เขานั้น ย่อมเดือดร้อนใจ เพราะคิดว่า **“เรามีได้ทำกรรมดีงามไว้”** ดังนี้บ้าง, ย่อมเดือดร้อนใจเพราะคิดว่า **“เราได้ทำกรรมชั่วเอาไว้”** ดังนี้บ้าง”

ในคำเหล่านี้ คำว่า เขาย่อมเดือดร้อนใจ เพราะคิดว่า **เรามีได้ทำกรรมดีงามไว้** เป็นอันตรัสถึงกุกุกุจะที่เป็นไปปรารภสุจริตที่มีได้กระทำไว้. คำว่า เขาย่อมเดือดร้อนใจเพราะคิดว่า **เราได้ทำกรรมชั่วเอาไว้** เป็นอันตรัสถึงกุกุกุจะที่เป็นไปปรารภทุจริตที่ได้ทำไว้.

ต่อไปนี้เป็นเนื้อความแสดงกุกุกุจะพร้อมทั้งเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ใน **ปกรณัมมสังคณี** -

“กุกุกุจะ เป็นไฉน? ความกลัดกลุ้มใจ ฯลฯ ความร่ำร้อนใจ ความยุ่งยากใจ ที่มีสภาพอย่างนี้ (ที่เกิดขึ้นเพราะเหตุอย่างนี้) คือ ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร ความสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร ความสำคัญว่ามีโทษในกรรมที่ไม่มีโทษ ความสำคัญว่าไม่มีโทษในกรรมที่มีโทษ ใด, นี้เรียกว่า กุกุกุจะ ดังนี้.

รวมความคำอธิบายใน **อัฐุสสาลินี** ได้อย่างนี้ ว่า

คำว่า **“ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร”** เป็นต้น ตรัสไว้เพื่อแสดงเหตุแห่งกุกุกุจะเกี่ยวกับการที่ภิกษุประพฤติล่วงละเมิดสิกขาบทบัญญัติเพราะความสำคัญอย่างนี้ ต่อมาเมื่อระลึกได้ ยังไม่ปลงอาบัติ ก็ย่อมเกิดความกลัดกลุ้มใจ ความไม่สบายใจอยู่ว่า **“เราทำไม่ดี เราล่วงละเมิดสิกขาบท เรายังมีอาบัติติดตัว”** เป็นต้น ก็กุกุกุจะนั้น เพราะมีความเป็นไปอย่างนี้ จึงชื่อว่า มีความเศร้าโศก (ความไม่สบายใจ) ในภายหลังเป็นลักษณะ

คำว่า **ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร** ความว่า ในวัตถุคือเนื้อหมี ซึ่งเป็นของไม่ควรขบฉัน เพราะมีสิกขาบทบัญญัติห้ามไว้ ภิกษุสำคัญว่าเป็นเนื้อสุกร

^๑ ชุ.ฉติ. ๒๕/๒๔๒-๓

ซึ่งฉันได้ แล้วฉันเนื้อหมีนั้น เมื่อทราบว่าเป็นเนื้อหมีแล้วยังไม่ปลงอาบัติ ระลึกถึงอยู่ ก็ยอมมีแต่ความกลัดกลุ้มใจความไม่สบายใจ อหนึ่ง เมื่อฉันโภชนะในเวลาวิกาลอันเป็นกาลที่ไม่สมควร ด้วยความสำคัญว่าเป็นกาลที่สมควร ระลึกได้อยู่ ก็เกิดความกลัดกลุ้มใจ ความไม่สบายใจ อย่างนั้นเหมือนกัน นี่คือกุกุกจะที่เกิดขึ้น เพราะเหตุคือความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร

คำว่า **ความสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร** ความว่า ในเนื้อสุกรซึ่งควรฉันได้ ภิกษุ ทั้ง ๆ ที่สำคัญว่าเป็นเนื้อหมีไม่ควรฉัน ก็ยังฉันเนื้อสุกรนั้น ระลึกได้ในภายหลังก็ยอมเกิดความกลัดกลุ้มใจ ความไม่สบายใจ ทำนองเดียวกันนั้น อหนึ่ง เมื่อฉันโภชนะในกาลที่สมควร ด้วยความสำคัญว่า เป็นกาลที่ไม่สมควร ระลึกถึงอยู่ ก็ยอมเกิดความกลัดกลุ้มใจ ความไม่สบายใจ อย่างนั้น นั่นแหละ นี่คือกุกุกจะที่เกิดขึ้นเพราะเหตุคือความสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร. ฟังทราบว่ามี ความกินแห่งแคลงใจ ความไม่สบายใจของภิกษุผู้ไม่อาจตัดสินใจในการกระทำของตนว่าเป็นอาบัติหรือไม่เป็นอาบัติ ก็มีสภาพเป็นกุกุกจะนั่นแหละ ภิกษุพึงทำให้ระงับไปด้วยการเข้าไปปรึกษาไต่ถามภิกษุผู้ทรงพระวินัย.

คำว่า **ความสำคัญว่ามีโทษในกรรมที่ไม่มีโทษ** ความว่า กรรมบางอย่างไม่มีโทษ บุคคลทำกรรมนั้นซึ่งไม่มีโทษนั้น สำคัญอยู่ว่า เป็นกรรมที่มีโทษ ก็ยอมเกิดความกลัดกลุ้มใจ ความไม่สบายใจว่า “เราได้ทำกรรมชั่วเสียแล้วหนอ” ดังนี้ เป็นต้น นี่ คือ กุกุกจะที่เกิดขึ้นเพราะเหตุคือความสำคัญว่ามีโทษในกรรมที่ไม่มีโทษ. อหนึ่ง แม้ในกรรมดีงามซึ่งไม่มีโทษเลย บุคคลบางคนเมื่อไม่ได้ทำกรรมที่ดีงามนั้น สำคัญอยู่ว่า มีโทษ (เพราะการที่ไม่ได้ทำ) ในกรรมที่ดีงามนั้น เขายอมเกิดความไม่สบายใจได้ทีเดียวว่า “เราไม่ได้ทำกรรมที่ดีงามไว้หนอ เราไม่ได้ทำกุศลไว้หนอ” ดังนี้ เป็นต้น แม้อย่างนี้ ก็นับว่าเป็นกุกุกจะที่เกิดขึ้นเพราะเหตุคือความสำคัญว่ามีโทษในกรรมที่ไม่มีโทษนั้น นั่นแหละ.

คำว่า **ความสำคัญว่าไม่มีโทษในกรรมที่มีโทษ** ความว่า ในกรรมที่มีโทษ เพราะมีวิบากเป็นทุกข์ บุคคลสำคัญว่าไม่มีโทษจึงทำกรรมนั้น ครั้นทราบว่าเป็นกรรมที่มีโทษ หรือเกิดความกินแห่งแคลงใจว่าอาจเป็นกรรมที่มีโทษ ก็ยอมเกิดความกลัดกลุ้มใจ ความไม่สบายใจว่า “เราได้ทำกรรมชั่วเสียแล้วหนอ” ดังนี้ เป็นต้น ที่กล่าวมากระนี้ นี้ คือ กุกุกจะ

ถีนะ และ มิทตะ

คำว่า **ถีนะ** มีวจนัตถะว่า **ถีนนํ ถีนํ**. อนุสสุทธานาวสีททวเสน สํหตภาโว **ถีนํ** แปลว่า ความท้อถอย ชื่อว่า **ถีนะ** ความว่า ภาวะที่จิตหดหู่ โดยเกี่ยวกับเป็น ความถดถอย (จากอารมณ์) เพราะหาความอดุทธาหะมิได้ ชื่อว่า **ถีนะ** ดังนี้. ก็ เป็นอันว่า **ถีนะ** นั้น เป็นภาวะที่จิตหดหู่ คือมีความเหนื่อยหน่าย ท้อแท้ ในอัน จะถือเอาซึ่งอารมณ์ มีความถดถอย คืองอกกลับจากอารมณ์ เหมือนหนังหรือ ขนนกใกล้กองไฟร้อนแรง ที่งอกกลับ ม้วนกลับจากกองไฟนั้น ฉะนั้น ได้แก่ภาวะที่ เกี่ยวข้องในการทำงาน คือ ในการจะถือเอาเป็นอารมณ์ ในการจะรับรู้อารมณ์ ในการจะดำเนินไปในอารมณ์นั่นเอง. **ถีนะ** นั้นมีความไม่อดุทธาหะ (ความเกี่ยวข้องร้น นั้นแหละ) เป็นลักษณะ พึงเห็นว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อความเพียร

คำว่า **มิทตะ** มีวจนัตถะว่า **มิทฺถนํ มิทฺถํ วิคตสามตฺถิยตา** แปลว่า ความ เชื่องซึม ชื่อว่า **มิทตะ** ได้แก่ภาวะที่ปราศจากความสามารถ ดังนี้ อธิบายว่า เป็น ความไม่ดำเนินไป (ในการทำงาน) เพราะหมดความสามารถ. เพราะเหตุนั้น ท่าน จึงกล่าวว่า **มิทตะ** มีความไม่ควรแก่การงาน เป็นลักษณะ เป็นความจริงว่า ธรรม ทั้งหลายที่สัมปยุตกับ**มิทตะ**นั้น ย่อมเป็นอันเชื่องซึม คือถูกกำจัดความสามารถ ถึงความทุกข์พลภาพไป ทำให้ไม่ดำเนินไปในการทำงานคือการทำกิจในอารมณ์นั้น ด้วยดี ก็ด้วยอำนาจแห่ง**มิทตะ**นั้น

ความแตกต่างกันแห่งถีนะกับมิทตะ

เพราะเหตุที่ **ถีนะ** และ **มิทตะ** มีความเกิดร่วมกันเสมอในจิตตูปบาทดวง เดียวกัน คือ **ถีนะ**เกิดขึ้นในจิตดวงใด **มิทตะ**ก็ย่อมเกิดขึ้นในจิตดวงนั้น **มิทตะ**เกิด ขึ้นในจิตดวงใด **ถีนะ**ย่อมเกิดขึ้นในจิตดวงนั้น ทั้ง**ถีนะ**ทั้ง**มิทตะ**ต่างก็เป็นสภาวะที่ ถดถอยจากอารมณ์ด้วยกัน คือ **ถีนะ**ถดถอยจากอารมณ์ด้วยอำนาจความ เกี่ยวข้องร้นหรือความหมดอดุทธาหะ **มิทตะ**ถดถอยจากอารมณ์ด้วยอำนาจความไม่ มีความสามารถ เพราะฉะนั้น ธรรมชาติทั้ง ๒ นี้ย่อมจัดได้ว่า ล้วนเป็นธรรมชาติ ที่ไม่ควรแก่การงานด้วยกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมเป็นเหตุให้มองเห็นความต่างกัน แห่งธรรมชาติทั้ง ๒ นี้ได้ยาก พึงทราบว่าเป็นความไม่ควรแก่การงานแห่งจิต ทำให้จิตมีสภาพที่ไม่อาจสำเร็จการงาน คือการทำกิจรับรู้อารมณ์ของตนได้ด้วยดี

ส่วน มิทระ เป็นความไม่ควรแก่การงานแห่งกาย (นามขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น, หรือเจตสิกกรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน) ทำให้กายมีสภาพที่ไม่อาจสำเร็จการงาน คือการทำกิจของตนของตน ในอารมณ์มีการกระทบอารมณ์เป็นต้น ได้ด้วยดี

จริงอย่างนั้น ในพระบาลีธัมมสังคณี มีคำแสดงไขธรรมเหล่านี้ อย่างนี้ว่า

“ในถีนะและมิทระเหล่านั้น ชื่อว่า ถีนะ เป็นไฉน ? ได้แก่ความไม่สามารถ ความไม่ควรแก่การงานแห่งจิต, ในถีนะและมิทระเหล่านั้น ชื่อว่า มิทระ เป็นไฉน ? ได้แก่ความไม่สามารถ ความไม่ควรแก่การงานแห่งกาย” ดังนี้.

อาจจะมีคำทักท้วงว่า “ตรัสว่า ความไม่ควรแก่การงานแห่งกาย ดังนี้ มิใช่หรือ ก็แต่ว่า กาย มี ๒ อย่าง คือ นามกาย อันได้แก่นามขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้นหรือเจตสิกกรรมทั้งหมด และรูปกาย เมื่อเป็นเช่นนี้ มิทระ ก็ย่อมมี ๒ อย่าง คือ มิทระที่เป็นนาม อันเป็นความไม่ควรแก่การงานแห่งนามกายคือเจตสิก และมิทระที่เป็นรูปอันเป็นความไม่ควรแก่การงานแห่งรูปกาย คือ ความโง่งวน นั้นเทียว” ดังนี้.

เฉลยว่า มิทระที่เป็นรูปไม่มีหรอก ก็อาจารย์ทั้งหลายได้ปฏิเสธความที่ มิทระเป็นรูปนั้นไว้แล้วในปกรณ์นั้น ๆ ด้วยเหตุผลที่จะขอรวมมากล่าวย่อ ๆ อย่าง นี้ ว่า :-

พระผู้มีพระภาค ตรัสมิทระไว้ในหมวดดอกกุศลธรรมที่พึงละ คือหมวดนิวรรณ์ เช่นเดียวกับกามฉันทะเป็นต้น แต่รูป มิได้ตรัสไว้เลยว่าเป็นธรรมที่ควรละ แม้จะมีคำตรัสถึงรูปราวจะว่ารูปก็เป็นธรรมที่ควรละอยู่ก็ตาม เช่นอย่างนี้ว่า “รูป ภิกฺขเว น ตุมฺหากํ ตํ ปชฺหต” - ดูกร ภิกษุทั้งหลาย รูป ไม่ใช่ของพวกเธอ พวกเธอจง ละรูปนั้น” ดังนี้ เป็นต้น คำนั้น มิได้มีความหมายว่า รูปก็เป็นธรรมที่ควรละ เช่นเดียวกับอกุศลธรรมทั้งหลาย เลยเทียว ความหมายในพระบาลีนี้ มีอยู่อย่างนี้ ว่า :- “พวกเธอจงละฉันทราคะในรูป คือจงละฉันทราคะที่อาศัยรูปเกิดขึ้น หรือมีรูปเป็นอารมณ์” ดังนี้เท่านั้น ไม่ใช่ละรูป การละฉันทราคะในรูป ชื่อว่า การละรูปจัดว่าเป็นนิสสยโวหาร แล.

° ส. ขนธ. ๑๗/๔๑

เพราะเหตุที่มีทระเกิดขึ้นแล้ว ย่อมมีผลสืบเนื่องมาถึงรูปได้ทีเดียว ปราภฏ เป็นความโงกงวง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “มีทระ มีความหลับเพราะความโงกงวงเป็นผลปราภฏ” ดังนี้. ก็เพราะเหตุที่มีผลปราภฏอย่างนี้ พวกมีทระที่จึงสำคัญว่า มีทระเป็นรูป บัณชิตพึงทราบว่ามีทระที่เป็นรูปไม่มีเลย เพราะตรัสมีทระไว้ในหมวดนิวรรณ์ ซึ่งล้วนเป็นนามอย่างเดียว นิวรรณ์ที่เป็นรูปไม่มี.

อีกอย่างหนึ่ง ตรัสมีทระไว้ในฐานะเป็นธรรมที่ประกอบพร้อมกันในจิตตูปบาท ก็แต่ว่า เฉพาะนามธรรมทั้งหลายเท่านั้นที่มีการประกอบพร้อมกันในจิตตูปบาทนั้น ๆ รูปหาเป็นอย่างนั้นไม่ เพราะรูปเป็นธรรมชาติที่แยกกันกับจิต บัณชิตจึงพึงปลงใจว่า มีทระเป็นนามอย่างเดียว มีทระที่เป็นรูปไม่มี ฉะนี้ แล.

หากจะมีคำถามว่า “พระชินาสพเป็นผู้ละอกุศลธรรมทั้งหลายรวมทั้งมีทระนี้ได้แล้ว เมื่อไม่มีมีทระแล้วอย่างนี้ ท่านเหล่านั้นยังลงสู่ความหลับอย่างไร” ก็ย่อมจะมีคำตอบอย่างนี้ว่า “การยังลงสู่ความหลับของพระชินาสพผู้ละมีทระได้แล้ว มิได้เป็นไปด้วยอำนาจมีทระ ทว่า เป็นไปด้วยอำนาจความเหน้อยล้ำแห่งร่างกายอย่างเดียวเท่านั้น” ดังนี้ แล.

วิจิกิจฉา

ก็ วิจิกิจฉา นี้ แม้ได้กล่าวไปข้างแล้วในปริจเฉทที่ ๑ ตอนว่าด้วยโมหมูลจิต ถึงกระนั้น เพื่อความบริบูรณ์แห่งการแสดงไขเจตสิกในปริจเฉทที่ ๒ นี้ ก็ใคร่ขอกล่าวซ้ำอีกครั้งหนึ่ง พร้อมทั้งเพิ่มเติมคำอธิบายส่วนที่ยังเหลือ

คำว่า วิจิกิจฉา มีวจนัตถะว่า สภาวํ วิจินฺนโต ตาย กิจฺจติ กิลมตีติ วิจิกิจฉา แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิจิกิจฉา เพราะมีความหมายว่าเป็นเหตุให้บุคคลวิจยสภาวะธรรมยาก คือลำบาก ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง มีวจนัตถะว่า จิกิจฺจิตฺตํ ทุกฺกกรตฺตาย วิคตฺตา จิกิจฺจฉา ฅาณปฏิกาโร อิมสฺสชาติ วิจิกิจฉา แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิจิกิจฉา เพราะมีความหมายว่า ปราศจากการเยียวยา คือ ญาณเครื่องบำบัด เพราะความที่กระทำการเยียวยาได้ยาก ดังนี้. ก็วิจิกิจฉานั้น ได้แก่ความลังเลสงสัยนั่นเอง เป็นความจริงว่า เมื่อธรรมชาตินี้เกิดขึ้น บุคคลย่อมวิจยสภาวะธรรมยาก หรือลำบากในการจะตัดสินใจว่า “เป็นอย่างนี้ หรือเป็นอย่างนี้หนอ” และในเวลานั้น ธรรมชาตินี้ก็

นับว่าปราศจากการเยียวยา คือการบำบัด เพราะไม่มีญาณเครื่องบำบัด เพราะเหตุฉะนั้น ความคลงสงสัยนี้ จึงได้ชื่อว่า “วิจิกิจฉา”

ในปกรณ์ **ธัมมสังคณี** นิกเขปกัณฑ์ มีคำตรัสถึงวิจิกิจฉาอย่างนี้ว่า -

“ในบรรดาธรรมเหล่านั้น วิจิกิจฉาเป็นไฉน ? ความว่า ผู้เป็นปุถุชน ย่อมคลงสงสัยในพระศาสดา, ย่อมคลงสงสัยในพระธรรม, ย่อมคลงสงสัยในพระสงฆ์, ย่อมคลงสงสัยในสิกขา ๓, ย่อมคลงสงสัยในธรรมส่วนอดีต, ย่อมคลงสงสัยในธรรมส่วนอนาคต, ย่อมคลงสงสัยในธรรมทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต, ย่อมคลงสงสัยในอิทัปปัจจยตา คือในปัจจุบันมีอวิชาเป็นต้น ของธรรมมีสังขารเป็นต้น เหล่านี้ และในปฏิจสุมุปปันนธรรม คือธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีชรามรณะเป็นต้น ความคลงแคลงใจ ฯลฯ เห็นปานฉะนี้ใด นี้ เรียกว่า วิจิกิจฉา” ดังนี้.

รวมความว่า ความคลงแคลงใจ ความสงสัย ที่เรียกว่า วิจิกิจฉานั้น ย่อมเป็นไปในฐานะ ๘ คือ ในพระศาสดา ๑ ฯลฯ ในอิทัปปัจจยตาและปฏิจสุมุปปันนธรรม ๑.

วิจิกิจฉาอันมีฐานะ ๘ นี้ มีคำอธิบายตามแนวอรรถกถา อย่างนี้ คือ -

คำว่า ความคลงแคลงสงสัยในพระศาสดา คือความคลงแคลงสงสัยในพระวรกายบ้าง ในพระคุณบ้าง ทั้งในพระวรกายทั้งในพระคุณบ้าง ของพระศาสดา ความว่า ผู้เป็นปุถุชน เมื่อเกิดความคลงแคลงสงสัยในพระศาสดา ย่อมคลงแคลงสงสัยอย่างนี้ว่า “พระพุทฺธเจ้า ทรงมีพระวรกายประดับด้วยพระมหาบุริสลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการ ประดับด้วยพระอนุพยัญญชนะ ๘๐ จริ่งหรือหรือว่าไม่จริ่งเล่า, ความจริงเป็นอย่างนี้หรือ, หรือว่ามีได้เป็นอย่างนี้เล่า” ดังนี้ เป็นต้น นี้ ชื่อว่า ความคลงแคลงสงสัยในพระวรกาย.

อนึ่ง ย่อมคลงแคลงสงสัยอย่างนี้ว่า “พระพุทฺธเจ้าทรงเป็นพระสัพพัญญูรู้ทุกสิ่งทุกอย่างจริ่งหรือ หรือว่าไม่จริ่งเล่า, บุคคลผู้เป็นเช่นนี้มีอยู่จริงในโลกหรือหรือว่ามีได้มีอยู่จริงเล่า” ดังนี้ เป็นต้น นี้ ชื่อว่าความคลงแคลงสงสัยในพระคุณ.

อนึ่ง ย่อมคลงแคลงสงสัยอย่างนี้ว่า “ขึ้นชื่อว่าพระมหาบุรุษผู้มีพระวรกายประกอบพร้อมด้วยพระมหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ประดับด้วยพระอนุ-

พญฺชนะ ๔๐ ตรัสรู้เองโดยชอบ มีพระญาณรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง มีอยู่จริงในโลกนี้ หรือ หรือว่าไม่มีอยู่จริงเล่า” ดังนี้ เป็นต้น นี้ชื่อว่า ความกลางแกลงสงสยทั้งใน พระวรกายทั้งในพระคุณ.

คำว่า ความกลางแกลงสงสยในพระธรรม ได้แก่ ความกลางแกลงสงสย ที่เป็นไปในทำนองเช่นอย่างนี้ ว่า “อริยมรรค ๔ ละกิเลสได้เด็ดขาดจริงหรือ มีอยู่จริงหรือ, สามัญญผล ๔ อันเป็นวิบากแห่งอริยมรรค ๔ ระวังกิเลสได้จริงหรือ มีอยู่จริงหรือ, พระนิพพานอันเป็นอมตธรรมเป็นอสังขตธรรม มีอยู่จริงหรือ หรือว่าไม่มีอยู่จริงเล่า” ดังนี้ เป็นต้น. หรือที่เป็นไปในทำนองเช่นว่า “พระธรรมนี้ เป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ได้จริงหรือหนอ หรือว่าไม่จริง” ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า ความกลางแกลงสงสยในพระสงฆ์ ได้แก่ ความกลางแกลงสงสยที่เป็นไปในทำนองเช่นอย่างนี้ว่า “สังฆรัตนะคือท่านผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ จำพวก มีพระโสดาปัตติมัคคบุคคลเป็นต้น, ท่านผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ จำพวก มีพระโสดาปัตติผลบุคคลเป็นต้น มีจริงหรือหนอ หรือว่าไม่มีจริงเล่า” ดังนี้ เป็นต้น, หรือ ที่เป็นไปในทำนองเช่นว่า “พระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ซึ่งเป็นผู้ที่ใคร ๆ ได้ถวายทานแก่ท่านแล้ว จะได้รับอานิสงส์ตอบแทนมากกว่าการให้ปุถุชนทั่วไปนั้น มีอยู่จริงหรือหนอ หรือว่าไม่มีอยู่จริงเล่า” ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า ความกลางแกลงสงสยในสิกขา ๓ ได้แก่ ความกลางแกลงสงสยที่เป็นไปในทำนองเช่นอย่างนี้ว่า “สิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และ อธิปัญญาสิกขา มีจริงหรือ, การปฏิบัติสิกขา ๓ ย่อมมีอานิสงส์คือความสิ้นทุกข์ ความสิ้นกิเลส จริงหรือ” ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า ความกลางแกลงสงสยในธรรมส่วนอดีต เป็นต้น ความว่า ชั้นธรรมาตฺถุ อายุตนะที่เป็นอดีต เรียกว่า “ธรรมส่วนอดีต”, ชั้นธรรมาตฺถุ อายุตนะที่เป็นอนาคต เรียกว่า “ธรรมส่วนอนาคต” ผู้เป็นปุถุชน เมื่อกลางแกลงสงสยในชั้นนี้เป็นต้น ที่เป็นอดีต ทำนองเช่นว่า “ในกาลอดีตเราเคยมีชั้นนี้เช่นนี้มาก่อนแล้วหรือหนอ หรือว่าไม่เคยมีหนอ” ดังนี้ เป็นต้น ก็ชื่อว่า ความกลางแกลงสงสยในธรรมส่วนอดีต. เมื่อกลางแกลงสงสยในชั้นนี้เป็นต้น ที่เป็นอนาคต ทำนองเช่นว่า “ในกาลอนาคต เราจักมีชั้นนี้เช่นนี้อีกหรือหนอ หรือว่าจักไม่มีหนอ” ดังนี้ เป็นต้น ก็ชื่อว่า กลางแกลงสงสยในธรรมส่วนอนาคต. เมื่อกลางแกลงสงสย

ในขั้นนี้เป็นต้นในกาลทั้ง ๒ นั้น ก็ชื่อว่า **กลางแคลงสงสัยในธรรมทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต.** อนึ่ง พึงทราบว่า แม้ความสงสัยในขั้นนี้เป็นต้นที่เป็นปัจจุบัน ก็ชื่อว่า **ความกลางแคลงสงสัยในธรรมทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคตนั้น** เหมือนกัน ด้วยว่า เมื่อไม่มีญาณที่เป็นเครื่องถอนความกลางแคลงสงสัยในขั้นปัจจุบัน ก็ย่อมไม่อาจถอนความกลางแคลงสงสัยในขั้นที่เป็นอดีตและที่เป็นอนาคตได้เลย แล.

คำว่า **ความกลางแคลงสงสัยในอภิปัจจยตาและในปฏิจจสมุปบัน-ธรรม** ได้แก่ **ความกลางแคลงสงสัยในปฏิจจสมุปปาต** คือปัจจัยอันเป็นที่ผลอาศัย เกิดขึ้นมีอวิชาเป็นต้น, และในธรรมคือผลที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นมีสังขารเป็นต้น ทำนองเช่นว่า “วิภูฏะ อันดำเนินไปโดยความที่ธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยยังผลให้เกิดขึ้น โดยนัยอย่างนี้ ว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะ ดังนี้ นั้น มีอยู่จริงหรือ หรือว่ามีได้มีอยู่จริงเล่า” ดังนี้ เป็นต้น.

อนึ่ง พึงทราบว่า แม้ความกลางแคลงสงสัยในตนเอง ๑๖ อย่าง อันเกี่ยวเนื่องกับกาล ๓ ที่ตรัสไว้ในพระสูตรทั้งหลาย อย่างนี้ว่า “**อโหสี นุ โข อหิ อติ-มทุทาน**” ที่แปลว่า “**ในกาลอดีต เราเคยมีแล้วหรือหนอ**” เป็นต้น ก็สงเคราะห์เข้าในความกลางแคลงสงสัย ๓ อย่าง มีความกลางแคลงสงสัยในธรรมส่วนอดีตเป็นต้น นั่นเอง เพราะเพิกสมมติว่า “เรา” ออกไปแล้ว ก็มีแต่ขั้นต้นล้วน ๆ ที่เป็นไปในกาล ๓ ฉะนั้น แล.

จบเนื้อหาสาระเกี่ยวกับอกุศลเจตสิก ๑๔ อย่าง

โสภณเจตสิก ๒๕

เจตสิก ๑๙ อย่าง เหล่านี้คือ สัทธา (ศรัทธา) ๑, สติ ๑, หิริ ๑, โอตตัปปะ ๑, อโลภะ ๑, อโทสะ ๑, ตัตตรัมชฉัตตตา ๑, กายปัสสัทธิ ๑, จิตตปัสสัทธิ ๑, กายลหุตา ๑, จิตตลหุตา ๑, กายมฺหุตา ๑, จิตตมฺหุตา ๑, กายกัมมัญญตา ๑, จิตตกัมมัญญตา ๑, กายปาคุญญตา ๑, จิตตปาคุญญตา ๑, กายชุกตา ๑, จิตตชุกตา ๑ ชื่อว่า **โสภณสาธารณเจตสิก**. เจตสิก ๓ อย่าง คือ สัมมาวาจา ๑, สัมมากัมมันตะ ๑, สัมมาอาชีวะ ๑ ชื่อว่า **วิริตติเจตสิก**. ส่วน กรุณาและมุทิตา ชื่อว่า **อัปป์มัญญาเจตสิก**. เจตสิกเหล่านี้ เป็น ๒๕ อย่าง พร้อมกับ **ปัญญาภิทธิยเจตสิก** แม้โดยประการทั้งปวง อย่างนี้ ฟังทราบว่าเป็น ชื่อว่า **โสภณเจตสิก**.

คำอธิบาย โสภณเจตสิก ๒๕

สัทธา (ศรัทธา)

คำว่า **สัทธา** มีวจนัตถะว่า **สทฺทหตฺติ สทฺธา พุทฺธาทิสฺส ปสาโท** แปลว่า ธรรมชาติดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สัทธา** เพราะมีความหมายว่า เชื่อ, ได้แก่ความเลื่อมใสในวัตถุที่ควรเลื่อมใสมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ดังนี้. **สัทธา** นั้น มีการยังสัมปยุตตธรรมทั้งหลายให้เลื่อมใสด้วยดีเป็นลักษณะ **ดุจแก้วมณีที่ทำน้ำให้ใส ฉะนั้น** ข้อนี้ก็เหมือนอย่างที่ท่านพระนาคเสนเถระ ถวายพระพรวิสัยชนาพระเจ้ามิลินท์ ใน **สัมปสาทนลักษณะสัทธาปัญหา ในมิลินทปัญหา** ว่า

“ขอถวายพระพร มหาบพิตร เปรียบเหมือนว่า พระเจ้าจักรพรรดิผู้เสด็จดำเนินทางไกลพร้อมกับกองทัพ ๔ เหล่า ต้องเสด็จข้ามแม่น้ำไป แอ่งน้ำนั้นก็มึอันต้องฟุ้งขึ้น ชุ่นมัว กลายเป็นน้ำโคลนไป เพราะเหล่าช้าง เหล่าม้า เหล่ารถ และเหล่าพลเดินเท้าทั้งหลาย ก็พระเจ้าจักรพรรดิ ผู้เสด็จข้ามไปแล้ว ฟังรับสั่งกะคนทั้งหลายว่า “นี่แน่ะ พนาย จงนำน้ำดื่มมาที่ เราจักดื่มน้ำละ” ดังนี้ ก็พระราชามีแก้วมณีที่ใช้ทำน้ำให้ใสอยู่ คนทั้งหลายกราบทูลรับพระบัญชาของพระเจ้าจักรพรรดิว่า “พระเจ้าข้า” ดังนี้ แล้วก็ (ตักน้ำใส่ภาชนะมา) ใส่แก้วมณีที่ใช้ทำน้ำให้ใส่นั้นลงไปใต้น้ำ เมื่อเพียงแต่ใสแก้วมณีลงไปใต้น้ำเท่านั้น บรรดา

สำหรับ ร่าย จอก แหน ทั้งหลาย ก็พึงปลาสนาการไป และตะกอนก็สงบนิ่งไปที่เดียว น้ำก็กลายเป็นน้ำใส ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว ต่อจากนั้น ก็พึงน้อมน้ำทูลเกล้าถวายให้เป็นน้ำเสวยแก่พระเจ้าจักรพรรดิ กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นสมมติเทพ ขอพระองค์จงเสวยเถิดพระเจ้าข้า” ดังนี้.

ขอถวายพระพร ผู้เป็นบัณฑิตพึงเห็นจิตว่าเป็นดุน้ำ พึงเห็นพระโยคาวจรว่าเป็นดุนคนเหล่านั้น พึงเห็นกิเลสทั้งหลายว่าเป็นดุนสำหรับ ร่าย จอก แหน และตะกอน พึงเห็นสังขารว่าเป็นดุนแก้วมณีที่ทำน้ำให้ใส. เปรียบเหมือนว่า เมื่อเพียงแต่ใส่แก้วมณีลงไปในน้ำเท่านั้น สำหรับ ร่าย จอก แหน ก็พึงปลาสนาการไป และตะกอนก็สงบนิ่งไป น้ำก็กลายเป็นน้ำใส ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว ฉันทิ, ขอถวายพระพร สังขาร เมื่อเกิดขึ้น ย่อมข่มนิรวณทั้งหลายได้, จิตที่ปราศจากนิรวณย่อมเป็นจิตที่ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว ฉันทินั้นเหมือนกัน ขอถวายพระพร สังขาร ชื่อว่า มีความทำให้เลื่อมใสด้วยดีเป็นลักษณะ ตามประการดังกล่าวมานี้ แล” ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง สังขาร มีความแล่นไปเป็นลักษณะ. เปรียบเหมือนว่า คนขลาดกลัว พอมาถึงแม่น้ำใหญ่ที่ชุกชุมด้วยจระเข้ มังกร และรากษสร้าย เป็นต้นแล้ว ก็ยอมหยุดยั้งอยู่ที่ฝั่งทั้ง ๒ ข้าง ส่วนนักรบผู้ยิ่งใหญ่ ซึ่งเก่งกล้าในสงครามมาถึงแล้วก็ถามว่า “เพราะเหตุไร พวกท่านจึงหยุดเฉยกันเสียเล่า?” พอเขาตอบว่า “พวกเราไม่อาจที่จะย่างลงไปได้ เพราะมีภัยเฉพาะหน้าอยู่” ดังนี้ ก็จับดาบที่ลับไว้คมกริบนั้นแล้วกล่าวว่า “พวกท่านจงตามหลังข้าพเจ้ามา จงอย่ากลัวเลย” ดังนี้ ย่างลงสู่แม่น้ำ ป้องกันสัตว์ร้ายมีจระเข้เป็นต้น แต่ละตัวที่มาถึงเข้า สร้างความสวัสดิ์ให้แก่คนทั้งหลาย นำเขาจากฝั่งโน้นไปสู่ฝั่งนี้ นำเขาจากฝั่งนี้ไปสู่ฝั่งโน้นได้ ฉันทิ, บุคคล เมื่อจะให้ท่าน รักษาศีล กระทำอุโบสถกรรม ปรรวภาวนา สังขาร ย่อมเป็นธรรมชาตินำหน้า เทียบไปข้างหน้า ฉันทินั้น เพราะฉะนั้น ก็กล่าวได้ว่า “สังขาร มีความแล่นไปเป็นลักษณะ” ดังนี้.

ก็ สังขาร ที่มี ๒ ลักษณะ ดังกล่าวนั้น นั้นแหละ ว่าโดยเกี่ยวกับตัวบุคคล ผู้เกิดสังขาร ย่อมจำแนกได้เป็น ๔ อย่าง มี **อาคมนสังขาร** เป็นต้น เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ใน **อรรถกถาทีฆนิกาย สังคิตติสูตร** ว่า “**สทุธา ปเนสา อาคมน-สทุธา ๗เปฯ ปสาทสทุธา นาม**” ดังนี้ ความเต็มแปลว่า “ก็สังขารนี้ มี ๔ อย่าง คือ อาคมนสังขาร, อธิคมนสังขาร, โอกัปปนสังขาร, ปสาทสังขาร.

ในสัทธา ๔ อย่างนั้น สัทธาของพระสัพพัญญูโพธิสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า **อาคมนสัทธา** เพราะเป็นสัทธาที่มาแล้ว จับตั้งแต่มีพระอภินิหาร (การน้อมพระทัยไปเพื่อการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า) สัทธาของพระอริยสาวกทั้งหลาย ชื่อว่า **อริคมนสัทธา** เพราะเป็นสัทธาที่ท่านบรรลุโดยการแทงตลอด. ความปลงใจเชื่อ โดยความไม่หวั่นไหว เมื่อมีผู้กล่าวว่า “พุทโธ ธัมโม สังโฆ” ชื่อว่า **โอกัปปนสัทธา**. ความเลื่อมใสที่เกิดขึ้น ชื่อว่า **ปสาทสัทธา** ดังนี้.

อธิบายว่า **อาคมนสัทธา** (สัทธาที่ดำเนินมา) เป็นสัทธาที่เลื่อมใสบูชาในความเป็นพระพุทธเจ้า ในการบำเพ็ญบุญสมภารเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า และน้อมใจเชื่อในธรรมที่จะตรัสรู้ว่ามีอยู่จริง อย่างนี้ว่า “เมื่อความเกิดมีอยู่ ธรรมอันเป็นที่ดับความเกิดก็ต้องมีอยู่” ดังนี้ เป็นต้น เป็นสัทธาที่ดำเนินติดต่อกันเรื่อยมา จับตั้งแต่ทรงมีพระอภินิหาร (การน้อมพระทัยไปเพื่อการตรัสรู้) ตั้งแต่ครั้งแรก.

ส่วน **อริคมนสัทธา** (สัทธาที่ได้บรรลุ) เป็นสัทธาของพระอริยสาวกทั้งหลายที่ท่านได้มาโดยการบรรลุ คือแทงตลอดสังขะ ๔ ไม่ใช่สัทธาของผู้เป็นปุถุชน เป็นสัทธาที่เชื่อ ที่เลื่อมใสในคุณของพระรัตนตรัยแน่นอน ไม่มีความหวั่นไหวในคุณเหล่านั้นเลย โดยประการทั้งปวง.

ส่วน **ความปลงใจเชื่อ** ความเลื่อมใสที่เกิดขึ้นฉับพลัน เมื่อสักว่า มีผู้มากล่าวว่า “พุทโธ ธัมโม สังโฆ” ให้ได้ยินเท่านั้น หากความชัดซึ้งในความปลงใจเชื่อมิได้ ไม่มีความคลางแคลงใจในคำที่เขากล่าว เหมือนอย่างความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสของพระเจ้ามหากัปปินะ เป็นต้น ชื่อว่า **โอกัปปนสัทธา** (สัทธานั้นเป็นความปลงใจเชื่อ).

ส่วน **ความเลื่อมใสแห่งจิต** ความชื่นชมอันเป็นภาวะที่ใจองใส ไม่ขุ่นมัว ในคราวกระทำบุญทั้งหลาย มีการให้ทาน ฟังธรรม เป็นต้น ครั้งนั้น ๆ ชื่อว่า **ปสาทสัทธา** (สัทธานั้นเป็นความเลื่อมใส) ฉะนี้ แล.

อีกอย่างหนึ่ง สัทธา นั้น หากจะกล่าวทางด้านวัตถุอันเป็นที่น้อมใจเชื่อ ก็จัดได้ว่า มี ๔ อย่างเหมือนกัน ได้แก่ :-

๑. **กรรมสัทธา** - ความเชื่อกรรม คือความเชื่อว่ากรรมมีจริง กรรมนั้นจะเป็นบุญก็ตาม เป็นบาปก็ตาม ย่อมมีผลมีวิบาก กรรมดีให้วิบากเป็นสุข กรรมชั่วให้วิบากเป็นทุกข์.

๒. **วิปากสัทธา** - ความเชื่อวิปาก คือความเชื่อว่า ผลวิปากของกรรมดี กรรมชั่วมีอยู่จริง การเข้าถึงสุคติเป็นวิปากของกรรมดี การเข้าถึงทุคติเป็นวิปากของกรรมชั่ว การได้ประสบอารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็นวิปากของกรรมดี การได้ประสบอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาเป็นวิปากของกรรมชั่ว สุขเป็นวิปากของกรรมดี ทุกข์เป็นวิปากของกรรมชั่ว.

๓. **กัมมัสสกตาสัทธา** - ความเชื่อในความเป็นบุคคลที่มีกรรมเป็นของตน คือความเชื่อว่าบุคคลทำกรรมอะไรไว้ จะดีก็ตาม จะชั่วก็ตาม เขานั้นแหละเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น คนหนึ่งจะต้องรับผลวิปากของกรรมที่อีกคนหนึ่งทำไว้ก็หาไม่.

๔. **ตถาคตโพธิสัทธา** - ความเชื่อในความตรัสรู้ของพระตถาคต คือความเชื่อว่า พระตถาคตเป็นผู้ตรัสรู้จริง หมอวตธรรมไดตรัสว่า นำมาซึ่งคุณประโยชน์ หมอวตธรรมนั้น ย่อมนำมาซึ่งคุณประโยชน์แก่ผู้สมათานประพฤติจริง, หมอวตธรรมไดตรัสว่าเป็นอันตราย หมอวตธรรมนั้น ย่อมนำมาซึ่งอันตรายแก่ผู้สมათานประพฤติจริง เป็นต้น.

ความแตกต่างกันแห่งสัทธาภิระคะ

เพราะเหตุที่สัทธาและระคะ มีอาการที่คล้ายกันอยู่อย่างหนึ่ง คือ ต่างเป็นความชื่นชมยินดีในอารมณ์ด้วยกัน เมื่อไม่ใส่ใจกำหนดอาการที่แตกต่างกันอย่างอื่น ด้วยดีแล้ว ก็อาจสับสนสำคัญระคะเป็นสัทธาได้ เพราะฉะนั้น ควรทราบถึงข้อที่แตกต่างกันแห่งธรรมเหล่านี้ ดังต่อไปนี้ :-

ระคะ เป็นความชื่นชมยินดี ด้วยอำนาจความกำหนัด คือต้องการ อยากได้ อารมณ์ที่สำคัญผิดด้วยวิปลาสว่างาม ว่าเที่ยง ว่าเป็นสุข ว่าเป็นอิตตา. เพราะ ว่า ความสำคัญว่างามเป็นต้น เป็นที่ตั้งแห่งความอยากได้ คือ เป็นเหตุให้สัตว์อยากได้ ยังไม่ได้ก็เดือดร้อนวุ่นวาย ไม่สงบอยู่ด้วยการแสวงหา ได้มาแล้วก็เดือดร้อนวุ่นวาย ไม่สงบอยู่ด้วยการรักษา เมื่อสิ่งที่รักที่ต้องการนั้น จะเป็นบุคคลก็ตาม วัตถุก็ตาม วิบัติพลัดพรากไป ก็ย่อมเป็นทุกข์ เดือดร้อน เศร้าโศก หากเป็นความชื่นชมในองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็เป็นความชื่นชมด้วยอำนาจความติดใจในพระวรกายที่งดงามน่าเจริญตานักหนาบ้าง ในพระสุรเสียงที่ไพเราะดุจเสียงพรหม น่าเจริญหูนักหนาบ้าง เหมือนอย่างพระวักกิลีที่เอาแต่จะติดตามเฝ้าชมความงาม

แห่งพระวรกายอย่างเดียว ไม่มีความคิดจะฟังธรรม จะปฏิบัติธรรม ฉะนั้น ราคะมี ชาติเป็นอกุศลอย่างเดียวเกิดขึ้นแล้วทำจิตให้ขุ่นมัวไป จึงเป็นธรรมที่ควรละ

สัทธา เป็นความชื่นชมยินดีในคุณ ไม่ใช่ชื่นชมยินดีเพราะเหตุสักว่าอารมณ์ นั้นบันดาลความสุข ความเพลิดเพลินแก่ตน หากเป็นความชื่นชมยินดีในตัวบุคคล ก็เกี่ยวกับเล็งเห็นคุณธรรมหรือคุณค่าที่มีอยู่ในตัวบุคคล หากเกี่ยวกับความงาม แห่งพระวรกายของพระพุทธเจ้า ก็ไม่ใช่เป็นความติดใจด้วยมีความเพลิดเพลิน เสวยสุขในภาพที่เห็นนั้นท่าเดียวเหมือนอย่างพระวัชกาลิ ทว่า พอเห็นภาพนั้นแล้ว ใจก็น้อมไปหาพระบุญญาธิการทั้งหลายที่ทรงบำเพ็ญมาแต่ครั้งอดีต ที่เป็นเหตุให้ ทรงได้พระวรกายที่งดงามเกินกว่าจะเปรียบได้อย่างนั้น แล้วเกิดขึ้นชมในพระพุทธานุภาพไปพร้อม ๆ กันกับขณะที่เห็นพระวรกายนั้น หากฟังธรรมเกิดความชื่นชม ยินดีขึ้น ก็มีได้เกี่ยวกับถือสาระในพระสุรเสียงที่ไพเราะดุจเสียงพรหมนั้น เป็น ประมาณ แล้วเอาแต่เพลิดเพลินอยู่ ทว่า เกี่ยวกับการเล็งเห็นคุณค่าว่าเป็นไปเพื่อ ประโยชน์สุข เพื่อความสวัสดิแก่ผู้ฟังเป็นประมาณ บางทีธรรมเทศนานั้น ไม่ได้ สร้างความสุขความเพลิดเพลินในการฟังเลย ก็ยังชื่นชมยินดีว่า ดีแท้ มีคุณค่า นำฟัง เช่นธรรมเทศนาที่ว่าด้วยเรื่องภัยในอบาย เรื่องภัยในสังสารวัฏ เรื่องไตร- ลักษณ์ เรื่องโทษของขันธ ๕ เป็นต้น ซึ่งล้วนสร้างความสดสังเวชให้เกิดแก่ผู้ฟัง เป็นเรื่องทวนกระแสตัณหา ผู้ฟังฟังแล้วแทนที่จะเกิดราคะความอยากได้ ก็กลับ หมดความอยากได้ หายมัวเมา เกิดความคิดที่จะสลัดออกไปจากทุกข์ ทั้ง ๆ ที่มี ผลเป็นอย่างนี้ ก็ชื่นชมยินดีในอันที่จะฟังเรื่อย ๆ ไป เห็นเป็นของน่าอัศจรรย์ หา ฟังยาก ประกอบด้วยเหตุผล เป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสวัสดิแก่ผู้ฟังอย่าง เดียว หาโทษมิได้เลย ความชื่นชมยินดีอย่างนี้ เป็นความชื่นชมยินดีแห่งสัทธา แน่นนอน แม้เกี่ยวกับวัตถุที่มีคุณค่าทั้งหลายอื่น ๆ ก็มีความเป็นไปทำนองเดียวกันนี้. สัทธานี้เกิดขึ้นแล้วทำจิตให้ผ่องใส ไม่ขุ่นมัวเลย.

ช่องทางให้ทราบบุคคลว่าเป็นผู้มีสัทธา

ตรัสไว้ใน **ติฎฐานสูตร** (อง. ติก.) ว่า “ตฺถิ ภิกฺขเว จานฺเห สทฺโธ ปสนฺโน เวทิตพฺโพ” เป็นต้น ความเต็มแปลว่า -

“ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะพึงทราบบุคคลว่าเป็นผู้มีศีลธำมณีใด ก็โดยฐานะ ๓. โดยฐานะ ๓ อะไรบ้าง ? ได้แก่ เป็นผู้ต้องการจะพบเห็นผู้มีศีลทั้งหลาย ๑, เป็นผู้ต้องการจะพึงพระศีลธรรม ๑, อยู่ครองเรือนด้วยใจที่ปราศจาก มัจฉริยะอันเป็นมลทิน เป็นผู้สละได้พัน มีฝ่ามือสะอาด (เพื่อการมอบไทยธรรมให้ อย่างเคารพ) ยินดีในการเสียสละ ควรแก่การขอ ยินดีในการให้และการแบ่งปัน ๑ ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุจะพึงทราบบุคคลว่า เป็นผู้มีศีลธำมณีใด ก็โดยฐานะ ๓ เหล่านี้ แล” ดังนี้...

ก็ศีลธำมณี ถึงฐานะเป็นอินทรีย์ ก็เรียกว่า **ศีลอินทรีย์** โดยมีความเป็นใหญ่ ในอันยังสัมปยุตตธรรมให้แน่นไปด้วยดี คล้อยตามตนในอารมณ์ที่ตนเลื่อมใส ถึงฐานะเป็นผลก็เรียกว่า **ศีลธำมณี** โดยภาวะที่หาความหวั่นไหวในธรรมที่เป็น ปฏิบัติคือความเป็นผู้ไม่มีศีลธำมณีเป็นต้นมิได้ พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญศีลธำมณีไว้ในพระสูตรทั้งหลาย เช่น (ใน ส. สคาถ.) ว่า “**สทฺถาย ตรติ โอบิ - บุคคลจะข้ามห้วงน้ำได้ก็เพราะศีลธำมณี**” ดังนี้ เป็นต้น.

สติ

คำว่า **สติ** มีวจนัตถะว่า **สรณํ สติ อสมโมโส** แปลว่า ความระลึกได้ ชื่อว่า สติ ได้แก่ ความไม่หลงลืม ดังนี้. สตินั้น มีความไม่เลอะเลือนเป็นลักษณะ, และมีความเข้าไปถือไว้เป็นลักษณะ

สติ ชื่อว่า **มีความไม่เลอะเลือนเป็นลักษณะ** อย่างไร ? มีคำพูดถึงสติใน **มิลินทปัญญา** อย่างนี้ว่า “ขอถวายพระพร มหาบพิตร เปรียบเหมือนว่าขุนคลังของพระเจ้าจักรพรรดิยอมไม่เลอะเลือน (ไม่สับสน) ย่อมกราบทูลพระเจ้าจักรพรรดิให้ทรงระลึกถึงพระราชอิสริยยศในเวลาเย็นในเวลาเช้า ว่า “**ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นสมมุติเทพ พระองค์ทรงมีช้างอยู่เท่านี้, มีม้าอยู่เท่านี้, มีรถอยู่เท่านี้, มีพลเดินเท้าอยู่เท่านี้, มีเงินอยู่เท่านี้, มีทองอยู่เท่านี้, มีสิ่งของของพระองค์อยู่เท่านี้**” ดังนี้ ย่อมไม่เลอะเลือนพระราชทรัพย์ฉันใด, ขอถวายพระพร สติ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมไม่เลอะเลือน (ไม่สับสน) ซึ่งธรรมที่เป็นกุศล ธรรมที่เป็นอกุศล, ธรรมที่มีโทษ ธรรมที่ไม่มีโทษ, ธรรมที่เลว ธรรมที่ประณีต, ธรรมที่ดำ ธรรมที่ขาว, ธรรมที่เหมาะสม ธรรมที่ไม่เหมาะสม. ย่อมไม่เลอะเลือนว่า “**นี่คือสติปฏิฐาน ๔, นี่คือ**

สัมมัตถฐาน ๔, นี้คืออิทธิบาท ๔, นี้คือ อินทรีย์ ๕, นี้คือพลัง ๕, นี้คือโพชฌงค์ ๗, นี้คือพระอริยมรรคมีองค์ ๘, นี้คือสมณะ, นี้คือวิปัสสนา, นี้คือวิชา, นี้คือวิมุตติ” ดังนี้. เพราะลักษณะที่ไม่เลอะเลือนนั้น พระโยคาวจรจึงควรเสพแต่ธรรมที่ควรเสพ ไม่เสพธรรมที่ไม่ควรเสพ, คบแต่ธรรมที่ควรคบ ไม่คบธรรมที่ไม่ควรคบ ฉะนั้นเหมือนกัน. ขอถวายพระพร สติ ชื่อว่า มีความไม่เลอะเลือนเป็นลักษณะอย่างนี้ แล” ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า สติ เมื่อเกิดขึ้นย่อมไม่เลอะเลือนซึ่งธรรมที่เป็นกุศล ธรรมที่เป็นอกุศล เป็นต้น ความว่า สติ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมไม่เลอะเลือนอย่างนี้ ว่า “นี้กุศล ควรเสพ, นี้อกุศล ไม่ควรเสพ, นี้มีโทษ คือเป็นอกุศล ไม่ควรเสพ, นี้ไม่มีโทษ คือเป็นกุศล ควรเสพ, นี้เลว คือเป็นอกุศล ไม่ควรเสพ. นี้ประณีต คือเป็นกุศล ควรเสพ, นี้ดำ คือเป็นอกุศล ไม่ควรเสพ, นี้ขาว คือเป็นกุศล ควรเสพ, นี้เหมาะสม คือเป็นกุศล ควรเสพ นี้ไม่เหมาะสม คือเป็นอกุศล ไม่ควรเสพ” ดังนี้.

คำว่า ย่อมไม่เลอะเลือนธรรมทั้งหลายว่า นี้คือสติปัญญา ๔ เป็นต้น ความว่า ย่อมไม่เลอะเลือนธรรมทั้งหลาย อย่างนี้ว่า “นี้คือสติปัญญา ๔ เป็นกุศลที่ควรเสพ” ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า วิชา ได้แก่ ผลญาณ (ญาณที่ประกอบรวมกันกับพระอริยมผล)

คำว่า วิมุตติ ได้แก่ พระนิพพาน โดยเป็นนิสสรณวิมุตติ (ธรรมที่หลุดพ้น คือ สลัดออกแห่งสังขารทั้งปวง) ฉะนั้น แล.

อนึ่ง ฟังทราบถึงความไม่เลอะเลือนแห่งสติ แม้อย่างนี้ว่า ในธรรมทั้งหลาย มีสติปัญญา ๔ เป็นต้น ที่พระโยคีแทงตลอดด้วยดีด้วยปัญญาแล้ว สติ ย่อมทรงจำไว้ได้ แม้ในกาลต่อมา ก็ย่อมไม่เลอะเลือน คือไม่สับสนโดยการที่เข้าไปถือเอาสติอย่างอื่นที่ไม่ใช่สติปัญญาว่าเป็นสติปัญญา โดยการที่เข้าไปถือเอาความเพียรอย่างอื่นที่ไม่ใช่สัมมัตถฐานว่าเป็นสัมมัตถฐาน อย่างนี้ เป็นต้น อันเป็นการชี้ให้เห็นความไม่เลอะเลือนแห่งสติอีกแง่หนึ่ง บัณฑิตเข้าใจความข้อนี้ดีแล้ว ก็พึงสงเคราะห์ความไม่เลอะเลือนแห่งสติในหมวดธรรมทั้งหลาย โดยประการอื่นตามสมควร เช่นว่า ไม่เลอะเลือนคือไม่สับสนโดยการถือเอาสัญญาว่าเป็นปัญญา โดยการถือเอาภาวะว่าเป็นเมตตา เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **ไม่เลอะเลือน** (อปิลาปน) มีความหมายว่า ไม่เลือนลอย ก็ได้ คือไม่เลือนลอยไปในอารมณ์ทั้งหลาย เหมือนอย่างเรือหรือแพที่ปราศจากไม้ค้ำถ่อที่ล่องลอยเปะปะไปตามกระแสน้ำ. เปรียบเหมือนเรือที่ลอยอยู่ในแม่น้ำ หากปราศจากไม้ค้ำถ่อ ก็ย่อมถูกคลื่นและลมพัดให้แล่นเปะปะไปข้างนั้นข้างนี้ไม่หยุดนิ่ง ล่องลอยไปเรื่อยหาทิศทางมิได้ แต่เมื่อมีไม้ค้ำถ่อ แม้มือคลื่นและลมอยู่ ก็ไม่ล่องลอยเปะปะ ย่อมหยุดได้ หรือไปในทิศทางที่ประสงค์เท่านั้น ไม่สับสนฉันใด, จิตที่ไม่มีสติเกิดขึ้น ย่อมถูกกำลังของอารมณ์ที่จรเข้ามาทางทวารต่าง ๆ มีทวารตาเป็นต้น ชัด คือช่วยชวนให้สนใจไปหมด ไม่หยุดอยู่เฉพาะกิจที่กำลังกระทำ เลือนลอยนึกถึงเรื่องนั้นเรื่องนี้ไปเรื่อยไม่แน่นอน แต่เมื่อมีสติเกิดขึ้น แม้อารมณ์จรเข้ามาทางทวารต่าง ๆ อย่างนั้น ก็ไม่เลือนลอย ย่อมมั่นคงอยู่เฉพาะกิจที่กำลังกระทำ คือ นึกคิดอารมณ์นั้นอารมณ์นี้ ไปตามลำดับที่ประสงค์จะนึกถึงเท่านั้น ฉะนั้น จิตเหมือนเรือ สติเหมือนไม้ค้ำถ่อ

สติ ชื่อว่า **มีความเข้าไปถือเอาเป็นลักษณะ** อย่างไร ? มีคำพูดใน **มิลินทปัญหา** ว่า :-

“ขอถวายพระพร มหาบพิตร เปรียบเหมือนว่า ปริณายกแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมรู้จักบุคคลผู้ที่เกื้อกูลและผู้ที่ไม่เกื้อกูลแก่พระราชา ว่า “คนเหล่านี้เกื้อกูล คนเหล่านี้ไม่เกื้อกูล, คนเหล่านี้มีอุปการะ คนเหล่านี้ไม่มีอุปการะ” ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ก็ย่อมขจัดบุคคลที่ไม่เกื้อกูล เข้าไปถือเอาแต่คนที่เกื้อกูล, ขจัดคนที่ไม่มีอุปการะ เข้าไปถือเอาแต่คนที่มีอุปการะ ฉะนั้น, ขอถวายพระพร สติ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมรับรู้ด้วยดีซึ่งคติแห่งธรรมทั้งหลายที่เกื้อกูลและไม่เกื้อกูล ว่า “ธรรมเหล่านี้เกื้อกูล ธรรมเหล่านี้ไม่เกื้อกูล, ธรรมเหล่านี้มีอุปการะ ธรรมเหล่านี้ไม่มีอุปการะ” ดังนี้. เพราะลักษณะที่เข้าไปถือเอานั้น พระโยคาวจรก็ย่อมขจัดธรรมที่ไม่เกื้อกูลเสียได้, เข้าไปถือเอาแต่ธรรมที่เกื้อกูล. ขจัดธรรมที่ไม่มีอุปการะ เข้าไปถือเอาแต่ธรรมที่มีอุปการะ ฉะนั้นเหมือนกัน. ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคทรงภาสิตความข้อนี้ไว้ ว่า : **สติญจ ขวาทํ ภิกขเว สพฺพตฺถิกํ วทามิ**^๑ - *ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เราขอกล่าวถึงสติ ว่า เป็นธรรมที่จำปรารถนาในกิจทั้งปวง แล*” ดังนี้.

^๑ มิลินทปัญหา

ในคำเหล่านั้น คำว่า บุคคลผู้ที่เกื้อกูล และผู้ที่ไม่เกื้อกูล คือ บุคคลผู้เป็นเหตุเจริญ และบุคคลผู้เป็นเหตุเสื่อม, แม้คำว่า คนมีอุปการะ คนไม่มีอุปการะ ก็เป็นเพียงคำไวพจน์ของคำว่า ผู้ที่เกื้อกูล ผู้ที่ไม่เกื้อกูล นั้น นั่นเอง.

คำว่า สติมีความเข้าไปถือเอาเป็นลักษณะ ความว่า สติ ชื่อว่า มีความเข้าไปถือเอาเป็นลักษณะ ก็เกี่ยวกับว่า เมื่อเกิดขึ้นระลึกได้อยู่ก็ไม่หลงลืมว่า “นี้ กุศล เกื้อกูล ควรถือเอา, นี้ อกุศล ไม่เกื้อกูล ไม่ควรถือเอา” ดังนี้. แล้วก็ถือเอาแต่กุศล คือเข้าไปตั้งอยู่ในอารมณ์อันควรแก่ความเกิดขึ้นแห่งกุศลเท่านั้น โดยเฉพาะถ้าหากว่าสตินั้นเป็นสติปัญญา ก็ยอมเข้าไปตั้งไว้ที่อารมณ์ ๔ อย่าง คือ กาย เวทนา จิต และธรรม เพราะเหตุนี้ ท่านพระสารีบุตรจึงกำหนดลักษณะของสติที่ชื่อว่า สติปัญญา ให้แน่นอนลงไปทีเดียวว่า “อุปฺฏฺฐานญฺเฐน สติปฺญฺฐานา อภิญฺเญยฺยุยา” แปลว่า “ชื่อว่า สติปัญญา โดยความหมายว่า เข้าไปตั้งไว้ที่อารมณ์ เป็นของควรรู้อย่าง” ดังนี้. เป็นความจริงอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า ผู้เจริญสติปัญญา สติของเขาจะได้ชื่อว่าเป็นสติปัญญาก็เพราะมีลักษณะคืออาการที่เข้าไปตั้งอยู่ที่อารมณ์ ๔ อย่างมีกายเป็นต้น และยังสัมปยุตตธรรมทั้งหลายให้เข้าไปตั้งอยู่ที่อารมณ์นั้น พร้อมกันกับตน. ก็คำว่า เข้าไปตั้งอยู่ ฟังทราบบว่า ได้แก่อาการอันเป็นดุจมือที่เหยียดตรงไปจรดถึงตัวสภาวะ ฉะนั้น. ไม่ใช่สักแต่นึกชื่อของสภาวะแล้วบริกรรมไปเรื่อย ๆ เท่านั้น เป็นไปพร้อมกับปัญญาที่ตามพิจารณาเห็นกายเป็นต้น ตามความเป็นจริง สติปัญญามีลักษณะเป็นอย่างนี้.

หิริ และ โอตตปฺปะ

คำว่า หิริ มีวจนัตถะว่า หิริยติ กายทฺขุจฺริตาทีหิ ชิคฺขุจฺตตีติ หิริ แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า หิริ เพราะมีความหมายว่า ละอาย คือรังเกียจแต่ทฺขุจฺริตทั้งหลายมีกายทฺขุจฺริตเป็นต้น ดังนี้. หิรินี้มีความรังเกียจแต่บาปเป็นลักษณะ

คำว่า โอตตปฺปะ มีวจนัตถะว่า โอตฺตปฺปตีติ โอตฺตปฺปิ แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า โอตตปฺปะ เพราะมีความหมายว่า เกรงกลัว ดังนี้. โอตตปฺปะนี้มีความหวั่นกลัวบาปเป็นลักษณะ.

° พุ. ปฎิ. ๓๑/๒๘.

ความแตกต่างกันแห่งหิริและโอตตปปะ

ก็กรรม ๒ อย่างนี้ย่อมเป็นไปคู่กันเสมอ คือจิตดวงใดมีหิริ จิตดวงนั้นมีโอตตปปะ, จิตดวงใดมีโอตตปปะ จิตดวงนั้นมีหิริ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมเป็นเหตุให้สำคัญหิริว่าเป็นโอตตปปะ สำคัญโอตตปปะว่าเป็นหิริได้ เพื่อความแจ่มแจ้งในธรรมทั้ง ๒ นี้ บัณฑิตก็พึงทราบความต่างกันดังต่อไปนี้ :-

อันว่า หิริ นั้น มีความเป็นไปดุจกุลสตรี. เปรียบเหมือนว่า ผู้เป็นกุลสตรีปรารภมารยาทความประพฤติดีงามตลอดกาลนานของตน เกิดความเคารพในตนขึ้นแล้ว ก็ย่อมรังเกียจการกระทำที่สร้างมลทินแก่ตน มีความประพฤตินอกใจสามีเป็นต้น ย่อมไม่กระทำการกรรมเช่นนั้นแม้ในที่ลับ ฉันทิ, หิริ ที่เกิดขึ้นเพราะปรารภเหตุภายในตน มีความเป็นผู้สูงส่งด้วยชาติตระกูลเป็นต้นของตน เกิดความเคารพในตนขึ้นแล้ว ย่อมรังเกียจแต่บาป เป็นเหตุให้บุคคลไม่ทำบาปแม้ในที่ลับฉันทิ.

ส่วนว่า โอตตปปะ มีความเป็นไปดุจหญิงแพศยา. เปรียบเหมือนว่าหญิงแพศยาผู้อาศัยรูปกายเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิต ปรารภถึงการจะถูกผู้อื่นตำหนิติเตียนหรือดูหมิ่น เกิดความเคารพในผู้อื่นขึ้นแล้ว ก็ย่อมหวั่นกลัวต่อการที่ผู้อื่นจะรู้ถึงความประพฤติชั่วของตนแล้วตำหนิติเตียน จึงไม่กระทำการกรรมนั้น ๆ ในที่แจ้ง ฉันทิ, โอตตปปะที่เกิดขึ้น เพราะบุคคลปรารภเหตุภายนอกมีการจะถูกผู้อื่นติเตียนเป็นต้น เกิดความเคารพในผู้อื่นขึ้นแล้ว ย่อมหวั่นกลัวบาปทุจริตทั้งหลาย เป็นเหตุให้บุคคลงดเว้นไม่กระทำความบาปนั้น ๆ ฉันทิ.

ในอรรถกถา อัญญาสาลินี พรรณนาจิตตูปปาทกัณฑ์ ได้กล่าวถึงความแตกต่างแห่ง หิริ กับ โอตตปปะ เอาไว้ อันจะรวมความนำมากล่าวย่อ ๆ ในที่นี้ ได้อย่างนี้ว่า -

หิริ มีเหตุภายในเป็นสมุฏฐาน

โอตตปปะ มีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน

หิริ มีตนเป็นใหญ่

โอตตปปะ มีโลกเป็นใหญ่

หิริ ตั้งอยู่โดยสภาวะที่รังเกียจ

โอตตปปะ ตั้งอยู่โดยสภาวะที่เกรงกลัว.

ชื่อว่า หิริมีเหตุภายในเป็นสมมุตฐาน โอตตปปะมีเหตุภายนอกเป็นสมมุตฐาน นั่นคืออย่างไร ?

ลำดับแรก หิริ ชื่อว่า มีเหตุภายในเป็นสมมุตฐาน เพราะหิริมีเหตุภายในตน ๔ ประการเหล่านี้ เป็นผู้ทำให้ตั้งขึ้น ได้แก่ -

๑. การพิจารณาถึงชาติ คือการพิจารณาถึงชาติตระกูลที่สูงส่งของตน ว่า “กรรมชั่วเช่นนี้ ไม่สมควรแก่เรา ผู้มีชาติตระกูลสูงส่ง” เป็นต้น.

๒. การพิจารณาถึงวัย คือการพิจารณาถึงวัยที่สูงแล้วของตน ว่า “กรรมชั่วเช่นนี้ เป็นสิ่งที่คนหนุ่มคะนองเขาประพฤติกัน ไม่สมควรแก่เราผู้มีวัยสูงแล้ว” เป็นต้น.

๓. การพิจารณาถึงความแก่ล้า คือการพิจารณาถึงความเป็นคนแก่ล้าของตนว่า “กรรมชั่วทั้งหลายเป็นของคนซี้ซลาด ไม่เข้มแข็ง พ่ายแพ้ต่ออำนาจกิเลส ไม่สมควรแก่เราที่ใคร ๆ เขาเห็นว่าเป็นคนแก่ล้า” เป็นต้น.

๔. การพิจารณาถึงความคงแก่เรียน คือการพิจารณาถึงความเป็นผู้คงแก่เรียนของตนว่า “กรรมชั่วทั้งหลาย เป็นของคนโง่เขลาผู้มีได้คบบัณฑิต มิได้ฟังธรรมของบัณฑิต ไม่ใช่ของคนผู้ได้สดับแล้ว คงแก่เรียนเช่นเรา” เป็นต้น.

ส่วน โอตตปปะ ชื่อว่ามีเหตุภายนอกเป็นสมมุตฐาน เพราะมีเหตุภายนอก ๓ ประการเหล่านี้ เป็นผู้ทำให้ตั้งขึ้น ได้แก่ -

๑. การพิจารณาถึงความที่คนทำบาปเป็นผู้ที่บริษัท ๔ ตีเตียน

๒. การพิจารณาถึงความที่คนทำบาปเป็นผู้ที่ท่านผู้รู้ตีเตียน

๓. การพิจารณาถึงความที่คนทำบาปเป็นผู้ที่พวกคนดีมีศีลทั้งหลาย

หลีกห่างไม่คบหา

(แม้ว่าท่านจะไม่ได้กล่าวถึงการพิจารณาภัยในอบายไว้ด้วยในที่นี้ก็ตาม แต่เมื่อมีปรากฏในที่อื่นอยู่ การที่บัณฑิตจะนำเข้ามารวมไว้ด้วยเป็นประการที่ ๔ นั้น ก็สมควร)

ชื่อว่า หิริมีตนเป็นใหญ่ โอตตปปะมีโลกเป็นใหญ่ นั่น คืออย่างไร ?

ความว่า จากการที่หิริตั้งขึ้น เพราะเหตุ ๔ ประการที่กล่าวแล้วนั่นเอง จึงชื่อว่า หิริ มีตนเป็นใหญ่ เพราะเหตุภายในแต่ละประการก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับตนปรารภตนเองทั้งสิ้น.

ส่วน โอดตปปะ จากการที่ตั้งขึ้น เพราะเหตุภายนอก คือ ชาวโลกคนอื่น ๆ จึงเชื่อว่ามีโลกเป็นใหญ่ โดยนัยเดียวกันนั่นเอง.

ข้อว่า หิริตั้งอยู่โดยสภาวะที่รังเกียจ โอดตปปะตั้งอยู่โดยสภาวะที่เกรงกลัว นั้น คืออย่างไร ?

ความว่า สภาพของหิริ นั้นคือความรังเกียจ เห็นได้ชัดในเวลาเว้นกรรมชั่ว คือ ทีละอายแล้ววันได้ นั้น เพราะเห็นว่า การกระทำอย่างนั้นเป็นของน่ารังเกียจ ไม่ควรทำ.

ส่วน สภาวะของโอดตปปะนั้น คือ ความเกรงกลัว คือที่เว้นกรรมชั่วได้นั้น เป็นเพราะกลัวต่อการถูกลงโทษ เป็นต้น.

กล่าวได้ว่า สภาวะของหิริเป็นไปหนักในเหตุ คือการกระทำ สภาวะของโอดตปปะเป็นไปหนักในผล คือ ความทุกข์ความเดือดร้อนอันเป็นผลของกรรมชั่ว.

ทั้งว่า สำหรับสภาวะของหิรินั้นก็เห็นชอบอยู่หรือก ว่าจะต้องเป็นอย่างนั้น แต่สภาวะของโอดตปปะจะเป็นอย่างที่ว่านั้นได้อย่างไร เพราะว่าพวกโจรที่ปล้นฆ่าอยู่ตามปกติก็กลัวต่อการที่จะถูกเจ้าหน้าที่จับกุมไปลงโทษ พวกโจรมีโอดตปปะหรืออย่างไร ?

เฉลยว่า ความกลัวต่อการถูกลงโทษที่เป็นเหตุให้งดเว้นไม่ทำบาปนั้นเทียวเป็นสภาวะของโอดตปปะ, ส่วนลงมือทำบาปแล้วจึงกลัวต่อการถูกลงโทษ หาเป็นสภาวะของโอดตปปะไม่.

บัณฑิตพึงทราบว่ หิริและโอดตปปะ นี้ เป็นปทัฏฐฐาน คือเป็นเหตุใกล้แห่งศีล.

อนึ่ง พึงทราบว่ หิริ และ โอดตปปะ เป็นธรรมที่รักษาโลกนี้ไว้ เหมือนอย่างที่เราได้กล่าวไว้ว่า “เทวเม ภิกขเว สุกกา ธมฺมา โลกํ ปาเลนติ. กตเม เทว ? หิริ จ โอดตปฺปญฺจ ฯ เป ฯ “ครุณํ ทารา” ตี วา”^๑ ความเต็มแปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ธรรมสะอาด ๒ อย่างเหล่านี้ย่อมรักษาโลกไว้. ธรรมสะอาด ๒ อย่างอะไรบ้าง ? ได้แก่ หิริและโอดตปปะ. ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าธรรมสะอาด ๒

^๑ อจ. ทุก. ๒๐/๖๘.

อย่างเหล่านี้แลไม่รักษาโลกไว้ไซ้ ในโลกนี้ ผู้เป็นมารดาที่ดี ก็ไม่พึงปรากฏว่าเป็น “มารดา”, ผู้เป็นน้ำที่ดี ก็ไม่พึงปรากฏว่าเป็น “น้ำ”, ผู้เป็นป่าที่ดี ก็ไม่พึงปรากฏว่าเป็น “ป่า”, ผู้เป็นภรรยาของอาจารย์ที่ดี ก็ไม่พึงปรากฏว่าเป็น “ภรรยาของอาจารย์”, ผู้เป็นภรรยาของครูที่ดี ก็ไม่พึงปรากฏว่าเป็น “ภรรยาของครู”. โลกนี้ จักถึงความปะปนกัน เหมือนอย่างแพะ แกะ ไก่ สุกร สุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก. ดูกร ภิกษุทั้งหลาย แต่เพราะเหตุที่ ธรรมสะอาด ๒ อย่างเหล่านี้ ย่อมรักษาโลกไว้แล เพราะฉะนั้น ผู้เป็นมารดาที่ดี ก็ย่อมปรากฏว่าเป็น “มารดา”, ฯลฯ ผู้เป็นภรรยาของครูที่ดี ก็ย่อมปรากฏว่าเป็น “ภรรยาของครู” แล” ดังนี้.

ในคำเหล่านี้, หิริและโอตตปปะ ชื่อว่า ธรรมสะอาด เพราะเกิดขึ้นแก่ผู้ใด ก็ทำจิตของผู้นั้นให้สะอาด คือให้ผุดผ่อง.

ชื่อว่า ย่อมรักษาโลกไว้ คือ ย่อมรักษามนุสสโลกนี้ไว้ ให้คงความเป็น มนุษย์ผู้มีจิตใจสูงส่ง ประเสริฐกว่าสัตว์เดรัจฉาน.

คำว่า ผู้เป็นมารดาที่ดี ก็ไม่พึงปรากฏว่าเป็น “มารดา” คือ ผู้เป็นมารดา ก็ไม่พึงปรากฏแก่บุตรผู้ขาดหิริโอตตปปะ ผู้กำลังประพฤติล่วงเกินมารดาตนอยู่ใน เวลานั้นว่า “ผู้นี้ มารดา” ความว่า เป็นผู้ที่บุตรไม่สำเหนียก ไม่เล็งเห็นว่า “นี่ แม่ของเราหนา”, แม้ในบุคคลที่เหลือก็มีนัยนี้.

คำว่า ในโลกนี้จักถึงความปะปนกัน ความว่า มนุสสโลกนี้ จักถึงความ ปะปนกัน คือปราศจากขอบเขตที่พึงประพฤติดต่อกัน เหมือนอย่างอะไร เหมือน อย่างแพะ แกะ เป็นต้น. คำที่เหลือง่ายอยู่แล้ว.

อโลภะ

คำว่า อโลภะ มีวจนัตถะว่า โลกปฏิบัติโภ อโลโก แปลว่า ธรรมที่เป็น ปฏิบัติต่อโลภะ ชื่อว่า อโลภะ ดังนี้. พึงทราบว่า อ-อักษร ในบทว่า อโลภะ นี้ มีความหมายว่า เป็นปฏิบัติ แม้ อ-อักษรในบทว่า อโหสะ อโมหะ ที่จะกล่าว ถึงต่อไป ก็อย่างนี้เหมือนกัน.

อโลภะนั้น มีความไม่ติดข้องในอารมณ์แห่งจิตเป็นลักษณะ เหมือนภิกษุ ผู้หลุดพ้น (คือพระชีนาสพ) ฉะนั้น และเหมือนอย่างหยาดน้ำค้างบนใบบัว ฉะนั้น.

เปรียบเทียบเหมือนว่า ภิกษุผู้เป็นพระชีณาสพ แม้ว่ามีกรถือเอาปัจจัย มีจีวร เป็นต้น เพราะจำต้องอาศัยเป็นไป ถึงกระนั้นก็ยอมถือเอาโดยอาการที่ไม่ติดข้อง คือ ไม่ยึดในวัตถุเหล่านั้นว่า “ของเรา” เป็นต้น ฉันท, อีกอย่างหนึ่ง หยาดน้ำค้าง แม้ว่าตั้งอยู่บนใบบัว ก็ไม่ติดข้อง คือไม่ซึมติดใบบัว ฉันท, อโลภะ แม้จะมีการถือเอาอารมณ์ เพราะอาศัยอารมณ์เป็นไป ถึงกระนั้น ก็ยอมถือเอาโดยอาการที่ไม่ติดข้อง ฉันทนั้น จิตและสัมปยุตตรวมที่เหลือไม่มีความติดข้องในอารมณ์นั้น ก็ด้วยอานุภาพแห่งอโลภะนั้น จึงมีสภาวะที่ผิตตรงข้ามกับโลภะทุกอย่าง กุศลเหล่าใดนับได้ว่าเป็นกุศลเครื่องออกจากกาม (เนกขัมมะ) กุศลเหล่านั้นล้วนเป็นกุศลที่มีอโลภะออกหน้าเป็นประธาน ได้แก่ กุศลที่เกิดขึ้นในอารมณ์ที่เป็นปฏิกุศล ปฐมฌานกุศล เป็นต้น. อนึ่ง การเสียสละของบุคคลจะได้ชื่อว่า “มุตตจาตะ - สละได้พัน” คือสละแล้วก็ไม่มีจิตติดข้องพัวพันในสิ่งที่ได้ให้เขาไปแล้วนั้น หรือไม่เกิดความเสียหายขึ้นมาในภายหลังเป็นต้น ก็ด้วยอาศัยอโลภะที่มีกำลังนั้นนั้นแหละ

อโลภะนั้น ถึงฐานะเป็นมูลก็เรียกว่า **อโลภมูล**, ถึงฐานะเป็นกรรมบท (มโนกรรม) ก็เรียกว่า **อนภิชฌา** ฯลฯ อโลภะที่มีกำลังยอมเป็นเหตุให้บุคคลประพฤติตนเป็นคนมักน้อยสันโดษได้โดยง่าย แล.

อโทสะ

คำว่า **อโทสะ** มีวจนัตถะว่า **โทสปฏิปกฺโข** **อโทโส** แปลว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะ ชื่อว่า **อโทสะ** ดังนี้. **อโทสะ**นั้น มีความไม่ดุร้ายเป็นลักษณะเหมือนมิตรผู้คอยช่วยเหลือ ฉะนั้น. ก็คำว่า **ความไม่ดุร้าย** พึงทราบว่าได้แก่สภาวะที่ไม่หยาบซ้ำ กล่าวคือ อ่อนโยน เยือกเย็น อันนับได้ว่าเป็นความเข้าไปสงบความเดือดร้อนแห่งจิต.

เปรียบเทียบเหมือนว่า มิตรยอมมีความปรารถนาดีต่อผู้เป็นมิตรด้วยกัน จึงคอยช่วยเหลือมิตรผู้เดือดร้อน ให้ความเดือดร้อนนั้นสงบไป ฉันท, โทสะเป็นความเดือดร้อนแห่งจิต **อโทสะ**นั้นเพราะเหตุที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะนั้น เพราะฉะนั้นจึงเป็นไปโดยอาการที่ยังความเดือดร้อนแห่งจิตนั้นให้สงบไป ฉันทนั้น จึงเป็นสภาวะที่เยือกเย็นแห่งจิตโดยพิเศษ.

อโหสนั้น ถึงฐานะเป็นมูลก็เรียกว่า อโหสมูล, ถึงฐานะเป็นกรรมบถก็เรียกว่า อภัยบาท, ถึงฐานะเป็นพรหมวิหารก็เรียกว่า เมตตา ฯลฯ อโหสนั้นสามารถทำให้มีกำลังจนเอาชนะความโกรธ ชนะเวร ได้ด้วยการเจริญเมตตา.

ตัตรมัชฌัตตตา

คำว่า ตัตรมัชฌัตตตา มีวจนัตถะว่า เตสุ เตสุ ธมฺเมสุ มชฺฌตฺตตตาดตฺตรมชฺฌตฺตตตา แปลว่า ความเป็นกลางในธรรมเหล่านั้น ๆ (คือในจิตและเจตสิก-ธรรมเหล่านั้น ๆ อันสัมปยุตกับตน) ชื่อว่า ตัตรมัชฌัตตตา ดังนี้.

ตัตรมัชฌัตตตานั้น มีความวางเฉยในธรรมทั้งหลาย (ที่เกิดร่วมกันกับตน) ที่เป็นไปสม่าเสมอกัน คือเท่าเทียมกัน เป็นลักษณะ เหมือนอย่างนายสารถีที่วางเฉยในม้าอาชาไนยที่ควบไปสม่าเสมอดีแล้ว ฉะนั้น. หรือมีความวางเฉยคือเป็นกลางในธรรมเหล่านั้น โดยการยังให้เป็นไปสม่าเสมอกันคือคือเท่าเทียมกัน เป็นลักษณะ. ความว่า ตนเองเมื่อเป็นไปโดยอาการที่วางเฉยในธรรมทั้งหลายที่เป็นไปสม่าเสมอกันคือเท่าเทียมกัน ขณะเดียวกันก็วางเฉย คือมีความเป็นกลาง โดยการยังธรรมเหล่านั้นให้เป็นไปในกิจของตน ของตน สม่าเสมอกัน เท่าเทียมกัน คือ ไม่ตกไปในฝ่าย (ไม่ลำเอียงเข้าข้าง) โดยการที่ไม่ผลักดันให้ธรรมที่มีกิจนั้น ๆ ได้เป็นไปล้ำยั้งธรรมอื่น ๆ โดยพิเศษ และไม่จุดรังธรรมที่มีกิจนั้น ๆ ให้ต้องเป็นไปย่อหย่อน จึงเป็นธรรมชาติที่ห้ามความยิ่งและความหย่อนในการทำกิจแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อนี้ก็เหมือนอย่างพระราชา แม้ว่าประทับนั่งวางเฉยอยู่ ก็ทรงเป็นไปโดยประการที่ยังพวกอำมาตย์ทั้งหลายได้ทำกิจของตน ของตน เท่าเทียมกัน ไม่ยิ่งไม่หย่อนกว่ากัน ฉะนั้น.

ท้วงว่า ถ้าหากว่าคำอธิบายเป็นอย่างนี้ไซ้รู้ ความไม่ตกไปในฝ่ายแห่งตัตรมัชฌัตตตาจะตกถึงธรรมที่เป็นอธิบดีมีฉันทะเป็นต้นได้อย่างไร เพราะว่าธรรมที่เป็นอธิบดีเหล่านั้นเป็นไปออกหน้าธรรมที่เหลือโดยกิจ ? ตอบว่า ธรรมเหล่านั้น เมื่อถึงคราวเป็นอธิบดี การทำให้เป็นไปในความเป็นอธิบดี อนุโลมตามความเป็นอธิบดี อันเป็นความออกหน้ายิ่งกว่าธรรมเหล่าอื่นโดยกิจ ก็เป็นกิจของตัตรมัชฌัตตตานั้นนั่นแหละ คือเปรียบเทียบเหมือนว่าพระราชาผู้ทรงธรรม ทรงปฐนบำเหน็จความดีความชอบพิเศษแก่อำมาตย์ผู้มีความดีความชอบพิเศษ ไม่ทรง

ปฐมนำเห็นใจความดีความชอบพิเศษแก่อำมาตย์ผู้หาความดีความชอบพิเศษมิได้ จึง
ชื่อว่า ไม่ทรงตกไปในฝ่าย คือไม่ทรงลำเอียงในพวกอำมาตย์เหล่านั้น อันนับว่า
เป็นความวางเฉยเป็นกลางในพวกอำมาตย์เหล่านั้น ฉันทใด, เมื่อธรรมทั้งหลายมี
ฉันทะเป็นต้น ถึงความเป็นอธิบดี อันเป็นความยิ่งกว่า คือออกหน้ากว่าธรรม
เหล่าอื่นโดยกิจ ตัตตรมัชฌัตตตา ก็ย่อมยังธรรมเหล่านั้นให้เป็นไปในความเป็น
อธิบดีนั้นนั่นแหละ อนุโลมต่อความเป็นอธิบดีนั้นนั่นแหละ เมื่อยังไม่ถึงคราว
เป็นอธิบดี ก็ย่อมไม่ยังให้เป็นไปในความเป็นอธิบดีนั้น จึงชื่อว่า ไม่ตกไปในฝ่าย
คือไม่ลำเอียง ทว่าวางเฉยเป็นกลางในธรรมเหล่านั้น ฉันทนั้น. แม้ในความที่ธรรม
ทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน ถึงคราวเป็นไปโดยความเป็นอินทรีย์ เป็นพละ เป็นต้น ก็
อย่างนั้นเหมือนกัน.

อนึ่ง ว่าโดยเกี่ยวกับอารมณ์ ธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกันบางอย่างย่อมเป็น
ธรรมชาติมีกำลังยิ่งหรือมีกำลังหย่อน ก็เนื่องอยู่กับสภาพของอารมณ์ด้วย เป็น
อีกปัจจัยหนึ่ง กล่าวคือ ถ้าหากว่าได้อารมณ์ที่มีสภาพเหมาะสมยิ่งต่อความเป็น
ไปของตน ธรรมนั้น ๆ ก็ย่อมเป็นธรรมชาติมีกำลัง, ถ้าหากไม่ได้อารมณ์อย่างนี้
ก็ย่อมเป็นไปเป็นธรรมชาติที่มีกำลังหย่อน. จริงอย่างนั้น ในอารมณ์คือวัตถุอัน
เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธามีพระพุทธรูปเป็นต้น ศรัทธาย่อมเป็นไปเป็นธรรมชาติมีกำลัง
ยิ่ง ในอารมณ์นอกนี้มีกำลังหย่อนกว่า ส่วนในอารมณ์อันเป็นสภาวะธรรมที่ลึกซึ้งที่
พระโยคาวจรใส่ใจอยู่โดยความเป็นขันธ ชาติ อายุตนะ เป็นต้น ปัญญา ย่อมเป็นไป
เป็นธรรมชาติมีกำลังยิ่ง ในอารมณ์นอกนี้มีกำลังหย่อนกว่า อย่างนี้เป็นต้น แม้การทำ
ให้ธรรมเหล่านั้นเป็นไปเป็นธรรมชาติมีกำลังยิ่ง หรือมีกำลังหย่อนโดยคล้อยตาม
สภาพของอารมณ์ ก็เป็นกิจของตัตตรมัชฌัตตตานี้เหมือนกัน ฉะนี้ แล.

ตัตตรมัชฌัตตตา นั้น เพราะมีความวางเฉยเป็นลักษณะ ท่านจึงเรียกว่า
“อุเบกขา” ซึ่งไม่ใช่อุเบกขาเวทนา. ก็ในบรรดาอุเบกขา ๑๐ อย่าง เหล่านี้ นั้น
ตัตตรมัชฌัตตตา มาแล้วในคำว่า “ฉัพพังคุเบกขา” คือความวางเฉยในอารมณ์ ๖
อันเป็นของพระอรหันต์, ในคำว่า “พรหมวิหารอุเบกขา” คืออุเบกขาพรหมวิหาร
ซึ่งเป็นพรหมวิหารข้อที่ ๔, ในคำว่า “โพชฌังคุเบกขา” คืออุเบกขาสัมโพชฌงค์
ซึ่งเป็นโพชฌงค์ข้อสุดท้าย, ในคำว่า “ตัตตรมัชฌัตตอุเบกขา” คือความเป็นกลาง
วางเฉยในธรรมที่เกิดร่วมกัน, ในคำว่า “ฌานูเบกขา” คืออุเบกขาในฌาน, และใน

คำว่า “ปารีสัทธเบกขา” คือความวางเฉยที่บริสุทธิ์อันเป็นคุณสมบัติของฌานที่ ๔ อุเบกขาที่เหลือนอกนี้มีใช้แต่ตรมขณัตตตาเจตสิก ความละเอียดกว่านี้เกี่ยวกับ อุเบกขาทั้ง ๑๐ นี้ บัณฑิตพึงหาพบได้ในวิสุทธิมรรค.

กายปัสสัทธิ, จิตตปัสสัทธิ

คำว่า กายปัสสัทธิ, จิตตปัสสัทธิ มีวจนัตถะว่า กายสฺส ปสฺสมฺภนํ กาย-ปสฺสทฺธิ, จิตฺตสฺส ปสฺสมฺภนํ จิตฺตปสฺสทฺธิ แปลว่า ความระงับแห่งกาย ชื่อว่า กายปัสสัทธิ, ความระงับแห่งจิต ชื่อว่า จิตตปัสสัทธิ ดังนี้. พึงทราบว่ ศัพท์ว่า “กาย” ในคำว่า กายปัสสัทธิ เป็นต้น (กายปัสสัทธิ, กายลหุตตา, กายมุตตา, กาย-กัมมัฏญุตตา, กายปาคูญญุตตา) หมายเอานามกายคือ เจตสิกซึ่งเป็นขันธ์ ๓ มี เวทนาขันธ์เป็นต้น. ชื่อว่า ความระงับ ในที่นี้ ได้แก่ สภาวะที่ไม่ซัดส่าย ไม่ได้ฉวน ไม่กระวนกระวาย. กายปัสสัทธิเป็นความระงับแห่งเจตสิกธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน ส่วนจิตตปัสสัทธิเป็นความระงับแห่งจิต.

ก็ปัสสัทธิทั้ง ๒ นี้ มีความเข้าไประงับความกระวนกระวาย (ความไม่สงบ) แห่งกายและจิตเป็นลักษณะ จึงเป็นปฏิปักษ์ต่อนิรวรณมีอุทฺธจจะ เป็นต้น ที่สร้างความซัดส่าย กระวนกระวาย แห่งจิตตูปบาท หรือเป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศลนามขันธ์ ทั้ง ๔ นั้นแหละ ที่ยิ่งด้วยอุทฺธจจะ. ปัสสัทธินี้ เมื่อมีกำลังก็ยอมเป็นปัจจัยแก่สุข (โสมนัส) สมานได้สุขเป็นปัจจัยก็ยอมเกิดขึ้นตั้งมั่นในอารมณ์นั้นด้วยดี สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า “ปสฺสทฺธิ สุขฺตถาย, สุขํ สมานตถาย” - ปัสสัทธิ เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่สุข, สุขเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่สมาน” ดังนี้ เป็นต้น เมื่อสมานตั้งมั่นในอารมณ์นั้นดีแล้ว อุทฺธจจกุกุจจะ ก็ตั้งอยู่ในฐานะที่ห่างไกลยิ่ง จึงกล่าวได้ว่า ปัสสัทธิทั้ง ๒ นี้ เป็นฝักฝ่ายแห่งสมาน. พึงทราบว่า ปัสสัทธิทั้ง ๒ นี้ เมื่อถึงความเป็นโพชฌงค์ ก็เรียกว่า “ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์” ฉะนี้แล.

กายลหุตตา, จิตตลหุตตา

คำว่า กายลหุตตา, จิตตลหุตตา มีวจนัตถะว่า กายสฺส ลหฺภาโว กายลหุตตา, ตถา จิตฺตลหุตตา แปลว่า ความเบาแห่งกายชื่อว่า กายลหุตตา, อย่างนั้นเหมือนกัน

° วิ. ป. ๘/๓๔๔

ความเบาแห่งจิตชื่อว่า จิตตลหุตา ดังนี้.

กายลหุตา และจิตตลหุตา นั้น มีความเข้าไปสงบความหนักแห่งกายและจิต เป็นลักษณะ. เพราะฉะนั้น จึงเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีถีนะเป็นต้นซึ่งสร้างความหนักแก่กายและจิต, หรือว่าเป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศลนามขันธ์ทั้ง ๔ นั้นแหละ ที่ยิ่งด้วยถีนะและมิทธะ.

เป็นความจริงอย่างนั้น เมื่อบุคคลถูกถีนะและมิทธะครอบงำ การงานที่เป็นกุศลของเขาย่อมดำเนินไปได้ยาก เหมือนบุคคลผู้แบกของหนักเดินขึ้นภูเขาฉะนั้น เพราะฉะนั้น ถีนะและมิทธะนั้นจึงกล่าวได้ว่า เป็นธรรมชาติที่มีความหนัก สร้างความหนักแก่กายและจิต ลหุตาเจตสิกทั้ง ๒ นี้เป็นความเบาแห่งจิตและเจตสิก มีสภาวะที่ผัดตรงข้ามกับถีนะและมิทธะนั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อถีนะและมิทธะ หรือต่ออกุศลนามขันธ์ทั้ง ๔ ที่ยิ่งด้วยถีนะและมิทธะนั้น.

ท้วงว่า ในที่อื่น ท่านกล่าวว่า ความเพียรเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนะและมิทธะมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไรในที่นี้ ท่านจึงกล่าวว่า ลหุตาเจตสิกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนะและมิทธะนั้นเล่า ?

เฉลยว่า ฟังทราบวา กุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ล้วนเป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยอาการใดอาการหนึ่งได้ทั้งสิ้น เช่นว่า โดยการที่มีสภาวะผัดตรงข้ามกันบ้าง โดยการที่อบรมให้มีกำลังแล้วก็มีอานุภาพกำจัดเสียได้บ้าง อย่างนี้ เป็นต้น.

ลหุตาเจตสิกทั้งคู่ ชื่อว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนะและมิทธะ ก็โดยมีสภาวะผัดตรงข้ามกับถีนะและมิทธะนั้น ส่วนการที่ในที่อื่น ท่านกล่าวถึงความเพียรว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนะและมิทธะนั้น ฟังทราบวา ท่านกล่าวหมายเอาความเพียรที่เป็นกุศลเท่านั้น ไม่ใช่ความเพียรอะไร ๆ ก็เป็นอย่างนี้ได้ เกี่ยวกับว่าความเพียรที่เป็นกุศลนั้น เมื่อบุคคลปรารถดีแล้ว เกิดกำลังขึ้น ก็มีอานุภาพกำจัดถีนะและมิทธะที่สร้างความเกียจคร้านได้เป็นอย่างดี. อนึ่ง แม้วิตกเจตสิก เมื่อมีกำลังถึงความเพียรองคฺฌาน ก็นับว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อถีนะและมิทธะนั้นเหมือนกัน มีอานุภาพข่มถีนะและมิทธะนั้น เพราะเมื่อยังจิตตฺบุบาทให้คอยจรดอยู่กับอารมณ์เดียวติดต่อกันไปนาน ๆ อย่างนั้น ก็ย่อมปิดโอกาสการครอบงำแห่งถีนะมิทธะ แล เพราะฉะนั้น ในการกล่าวถึงความที่องคฺฌานเป็นปฏิปักษ์ต่อนิรวรณทั้งหลาย ท่านจึงกล่าวถึงวิตก

ว่า มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนะและมิทระ แม้เกี่ยวกับปัสสัทธิเจตสิกทั้งคู่ที่ได้กล่าวไปแล้ว และมุกุตาเจตสิกเป็นต้นแต่ละคู่ที่จะกล่าวถึงต่อไปก็อย่างนี้เหมือนกัน ในนิเทศเจตสิก ๖ คู่ มีปัสสัทธิเจตสิกเป็นต้นนี้ พึงทราบว่า อกุศลธรรมใดเป็นปฏิปักษ์โดยเกี่ยวกับมีสภาวะผิดตรงข้ามกับเจตสิกคู่ใด ท่านก็ยกเฉพาะอกุศลธรรมนั้น ๆ ที่มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อเจตสิกคู่ นั้น ๆ มาแสดงไว้ เพื่อให้ทราบ ฉะนั้น แล.

กายมุกุตา, จิตตมุกุตา

คำว่า กายมุกุตา, จิตตมุกุตา มีวจนัตถะว่า กายสุส มุกุตาโว กายมุกุตา, ตถา จิตตมุกุตา. แปลว่า ความอ่อนแอแห่งกายชื่อว่า กายมุกุตา, อย่างนั้นเหมือนกัน ความอ่อนแอแห่งจิต ชื่อว่า จิตตมุกุตา ดังนี้.

กายมุกุตา และจิตตมุกุตานั้น มีความเข้าไปสงบภาวะที่แข็งแกร่งต่างแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ เพราะเหตุานั้น จึงเป็นปฏิปักษ์ต่อทิวฐิและมานะที่เป็นผู้สร้างความแข็งแกร่งแห่งกายและจิต (คือทิวฐิก็สร้างความแข็งแกร่งแห่งกายและจิต, มานะก็สร้างความแข็งแกร่งแห่งกายและจิต)

จริงอย่างนั้น บุคคลชื่อว่า เป็นคนแข็งแกร่งก็เพราะมีจิตใจมีความรู้สึกนึกคิดที่นับว่าแข็งแกร่ง อะไรทำให้เป็นอย่างนี้ ตอบว่า ทิวฐิและมานะ. ความว่า เพราะถูกทิวฐิและมานะครอบงำจึงเป็นคนแข็งแกร่ง ชื่อว่า คนแข็งแกร่ง คือคนหัวดี คนว่ายาก คนไม่อ่อนน้อม คนไม่ถ่อมตน.

ทิวฐิก็ทำให้เป็นคนแข็งแกร่ง โดยเกี่ยวกับว่า ผู้ยึดมั่นด้วยทิวฐิ ยึดมั่นความเห็นของตน ย่อมปฏิเสธการรับฟังคำแนะนำชี้แจงของผู้อื่น แล้วก็ถึงความเป็นคนว่ายากเป็นต้น. มานะก็ทำให้เป็นคนแข็งแกร่ง โดยเกี่ยวกับบุคคลผู้ถือตัวสำคัญตัวอยู่ว่า “เราดีกว่า” เป็นต้น ย่อมไม่เกิดความเคารพในบุคคลอื่น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมไม่ยินดีในการรับฟังคำแนะนำชี้แจงของผู้อื่น แล้วก็ถึงความเป็นคนว่ายากเป็นต้น. เมื่อมุกุตาเจตสิกมีสภาวะผิดตรงข้ามกับทิวฐิและมานะนั้น มุกุตาเจตสิกนั้น จึงนับว่าเป็นธรรมที่ทำให้บุคคลให้เป็นคนอ่อนโยน คือ ไม่หัวดี ว่าง่าย อ่อนน้อมถ่อมตน. ก็คำว่า “โสวจัสสตา” ที่แปลว่า “ความเป็นคนว่าง่าย” ก็ดี, คำว่า “โสรัจจะ” ที่แปลว่า “ความอ่อนน้อม” ก็ดี, คำว่า “นิวาตะ” ที่แปลว่า “ความถ่อมตน” ก็ดี พระองค์ตรัสหมายเอากุศลนามขันธ์ทั้งหลายที่ยังด้วยมุกุตานี้นั่นเอง.

กายกัมมัฏฐตา, จิตตกัมมัฏฐตา

คำว่า กายกัมมัฏฐตา, จิตตกัมมัฏฐตา มีวจนัตถะว่า กมฺมุณี สาธุ กมฺมณฺณํ กมฺมณฺณเมว กมฺมณฺณตา. กายสุส กมฺมณฺณตา กายกมฺมณฺณตา ตถา จิตตกมฺมณฺณตา. แปลว่า ความสำเร็จในการทำงาน ชื่อว่า กัมมัฏฐะ กัมมัฏฐะนั้นั้นแหละ เป็นกัมมัฏฐตา (แปลว่าความสำเร็จในการทำงานนั่นเอง) ความสำเร็จในการทำงานแห่งกาย ชื่อว่า กายกัมมัฏฐตา อย่างนั้นเหมือนกัน ความสำเร็จในการทำงานแห่งจิต ชื่อว่า จิตตกัมมัฏฐตา ดังนี้. ก็ที่ชื่อว่า ความสำเร็จในการทำงาน ในที่นี้ ได้แก่ ความสามารถในการทำงานที่เป็นบุญกิริยาวัตถุทั้งหลายนั่นเอง คือภาวะที่เหมาะสม ที่อนุโลม ที่เป็นไปไม่ขัดข้องในบุญกิริยาวัตถุทั้งหลาย.

กายกัมมัฏฐตา และจิตตกัมมัฏฐตานั้น มีความเข้าไปสงบความสำเร็จในการทำงานแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ. คือมีความเข้าไปสงบความสำเร็จไม่ได้แก่ภาวะที่ไม่เหมาะสม ไม่อนุโลม และเป็นไปขัดข้องในบุญกิริยาวัตถุทั้งหลาย เป็นลักษณะนั่นเอง. เพราะเหตุนั้น จึงเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีกามฉันทะเป็นต้น อันเป็นผู้สร้างความไม่สำเร็จในการทำงานแห่งกายและจิต เป็นความจริงว่า เมื่อนิรวรณที่เหลือคือ กามฉันทะและวิจิกิจจา เกิดขึ้นแล้ว จิตพอถูกกามฉันทะประเล้าประโลม ทำให้เพลิดเพลिनอยู่ในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งราคะอยู่ก็ดี พอถูกวิจิกิจจาทำให้ไม่ปักใจในอันจะถือเอาอารมณ์โดยประการใดประการหนึ่งอยู่ก็ดี ในเวลานั้น ทั้งจิตทั้งเจตสิกที่ประกอบพร้อมกัน ย่อมถึงอาการที่นับว่า ไม่สามารถในการทำงานที่เป็นบุญกิริยา ไม่เหมาะสม ไม่อนุโลมในการทำงานเหล่านั้น ย่อมไม่ดำเนินไปด้วยดี ไม่สละสลวยในการทำงานเหล่านั้น กัมมัฏฐตาเจตสิกทั้งคู่มีสภาวะที่ผิดตรงข้ามกับสภาวะของกามฉันทะและวิจิกิจจาเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อนิรวรณเหล่านี้.

อนึ่ง เพราะเหตุที่เมื่อกัมมัฏฐตาเจตสิกทั้งคู่นี้ เกิดขึ้นแล้ว ทั้งจิตทั้งเจตสิก ล้วนถึงความสมควรต่อการประกอบในกิริยาที่เป็นประโยชน์แก่กุศล เพราะฉะนั้น จึงเปรียบได้กับทองบริสุทธิ์ที่เขาหล่อหลอมไว้ดีแล้ว ก็ควรต่อการจะทำให้เป็นเครื่องประดับต่าง ๆ ฉะนั้น.

กายปาคูณญตา, จิตตปาคูณญตา

คำว่า กายปาคูณญตา, จิตตปาคูณญตา มีวจนัตถะว่า ปคุณฺสฺส ภาโว ปาคูณญํ ตเทว ปาคูณญตา. กายสฺส ปาคูณญตา กายปาคูณญตา. ตถา จิตตปาคูณญตา. แปลว่า ความเป็นบุคคลผู้คล่องแคล่ว ชื่อว่า ปาคูณญะ, ปาคูณญะนั้น นั้นแหละ เป็นปาคูณญตา (แปลว่าความคล่องแคล่ว) ความคล่องแคล่วแห่งกาย ชื่อว่า กายปาคูณญตา. อย่างนั้นเหมือนกัน ความคล่องแคล่วแห่งจิต ชื่อว่า จิตตปาคูณญตา ดังนี้. กายปาคูณญตาและจิตตปาคูณญตานี้ มีความเข้าไปสงบความป่วยไข้แห่งกายและจิต เป็นลักษณะ ก็ที่ชื่อว่า ความป่วยไข้ในที่นี้ได้แก่ ความเกิดขึ้นแห่งกิเลส มีความเป็นผู้หาศรัทธาได้เป็นต้น ซึ่งเป็นผู้สร้างความป่วยไข้แก่กายและจิต กล่าวคือ ทำกายและจิตนั้นให้ทรมากำลัง ให้อ่อนแรงโดยรอบด้าน จนไม่อาจเข้มแข็งในบุญกิริยาทั้งหลายทั้งปวง.

เปรียบเทียบถือว่า เมื่อมีความป่วยไข้เกิดขึ้น บุคคลผู้ถูกความป่วยไข้ครอบงำ ย่อมเป็นคนอ่อนแอทรมากำลังไป ไม่อาจเข้มแข็งในการทำงานของตน ๆ เหมือนอย่างในเวลาปกติ ฉันทใด, เมื่อความป่วยไข้มีความเป็นคนหาศรัทธาได้เป็นต้น เกิดขึ้น กายและจิตถูกความป่วยไข้คือความเป็นคนหาศรัทธาได้นี้ ครอบงำแล้ว ย่อมถึงความอ่อนแอทรมากำลังไปโดยรอบด้าน ไม่สามารถเข้มแข็งในบุญกิริยาทั้งหลายเหมือนในเวลาอื่น ฉันทนั้นเหมือนกัน ปาคูณญตาเจตสิกทั้ง ๒ นี้ มีสภาวะที่ผิดตรงข้ามกับความเป็นคนหาศรัทธาได้เป็นต้นนี้ เพราะฉะนั้น จึงเป็นปฏิปักษ์ต่อความเป็นคนไม่มีศรัทธาเป็นต้นนั้น เกิดขึ้นแล้วก็ทำกายและจิตให้มีความเข้มแข็งในอันจะดำเนินไปในบุญกิริยาวัตถุทั้งหลายด้วยดี ฉะนั้น แล.

กายชุกตา, จิตตชุกตา

คำว่า กายชุกตา, จิตตชุกตา มีวจนัตถะว่า กายสฺส อชุกภาโว กายชุกตา. ตถา จิตตชุกตา. แปลว่า ความชื่อตรงแห่งกาย ชื่อว่า กายชุกตา. อย่างนั้นเหมือนกัน ความชื่อตรงแห่งจิต ชื่อว่า จิตตชุกตา ดังนี้. กายชุกตาและจิตตชุกตา นั้น มีความชื่อตรงแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ. เพราะเหตุนี้ จึงเป็นปฏิปักษ์ต่อสังกิเลส-ธรรมบางอย่างที่สร้างความคดโกงแก่กายและจิต มีมายาและสาไถยเป็นต้น. เป็นความจริงว่า เมื่อมีมายาหรือสาไถยเป็นต้น เกิดขึ้นแล้ว บุคคลย่อมเป็นผู้มีกายและ

จิตถึงความคดโกง คือ ไม่ซื่อตรง อุชุกตาเจตสิกทั้ง ๒ มีสภาวะผิดตรงข้ามกับมายา หรือสาไทยเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่า มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส ที่สร้างความคิดโกง มีมายาหรือสาไทยเป็นต้นนั้น ฉะนั้น แล.

เหตุที่ตรัสธรรมมีปัสสัทธิเป็นต้นไว้เป็นคู่ๆ

ก็ปัสสัทธิทั้ง ๒ นั้นแหละ มีธรรมที่สร้างความกระสับกระส่ายคือ อุทธัจจะ เป็นปฏิปักษ์ร่วมกัน เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะตรัสถึงปัสสัทธิเจตสิก พระองค์จะตรัสไว้เป็นคู่กันว่า "กายปัสสัทธิ, จิตตปัสสัทธิ" ดังนี้เสมอ แม้เจตสิก ๕ คู่ที่เหลือ มีคู่ลหุตาเป็นต้น ก็อย่างนี้เหมือนกัน.

อนึ่ง เพราะเหตุที่ปัสสัทธิเจตสิกเป็นต้น เกิดขึ้นแล้วในจิตดวงใด จิตดวงนั้น ย่อมเป็นสมุฏฐานยังจิตตชรูป (รูปเกิดจากจิต) ให้ตั้งขึ้น ล้วนเป็นรูปที่ประณีตด้วย อานุภาพแห่งเจตสิกธรรมเหล่านี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ รูปกายแม้ทั้งสิ้น ย่อมถึงความ ระงับไม่กระสับกระส่ายเป็นต้น ด้วยอำนาจความแผ่ไปแห่งจิตตชรูปอันประณีตนั้น ฉะนั้นแล.

เหตุที่เรียกว่า "โสภณสาธารณเจตสิก"

คำว่า โสภณสาธารณะ มีวจนัตถะว่า โสภณานิ สพฺเพสมปิ สาธารณา นิยเมน เตสุ รูปุปฺชฺชนโตติ โสภณสาธารณา แปลว่า เจตสิกธรรม ๑๙ อย่าง มีศรัทธาเป็นต้น ชื่อว่า โสภณสาธารณะ เพราะมีความหมายว่า เป็นสาธารณะ แก่จิตทุกดวง เพราะมีความเกิดขึ้นในโสภณจิตเหล่านั้นโดยแน่นอน ดังนี้.

ส่วน เจตสิก ๖ อย่างที่เหลือมีวิรติ ๓ อย่างเป็นต้น ที่จะกล่าวต่อไปนี้ เป็นเจตสิกพวกที่ไม่สาธารณะแก่จิตทุกดวง เกิดได้ในโสภณจิตบางดวงเท่านั้น.

วิรติ ๓ มีสัมมาวาจาเป็นต้น

สัมมาวาจา

คำว่า สัมมาวาจา มีวจนัตถะว่า สมฺมา วทฺนฺติ เอตยาติ สมฺมาวาจา วจฺทีหฺจฺริตฺวิรติ แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สัมมาวาจา เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุกล่าวชอบ ได้แก่ ความงดเว้นจากวจีหฺจฺริต ดังนี้. ก็แต่ว่าธรรมชาติที่

ชื่อว่า สัมมาวาจา นี้ ปรากฏว่าเป็นวิริตเจตสิกก็มี ที่มีได้เป็นวิริตเจตสิก ทว่า เป็นธรรมอย่างอื่นก็มี เพราะฉะนั้น เพื่อความเข้าใจแจ่มแจ้งในสัมมาวาจาอันเป็น วิริตเจตสิก นี้ บัณฑิตพึงทราบประเภทแห่งสัมมาวาจา ก่อน.

ก็ สัมมาวาจา นี้มี ๓ อย่าง คือ กถาสัมมาวาจา เจตนาสัมมาวาจา และ วิริตสัมมาวาจา

- กถาสัมมาวาจา ได้แก่ สัมมาวาจาที่เป็นคำพูดที่บุคคลเปล่งออกมาแล้ว ไม่เป็นไปเพื่อโทษ ทว่าเป็นไปเพื่อคุณ เพื่อประโยชน์ คือ ยังประโยชน์สุขให้เกิด แก่คนอื่น. รวมความว่า ต้องมีการเปล่งคำพูดที่ดีงาม จึงจะชื่อว่า มีสัมมาวาจาข้อนี้

- เจตนาสัมมาวาจา ได้แก่ สัมมาวาจาที่เป็นเจตนา คือเป็นความตั้งใจที่จะ ไม่กล่าวทุจริตของบุคคลที่เล็งเห็นโทษของการกล่าววจีทุจริต, เล็งเห็นคุณของการไม่ กล่าววจีทุจริต เหมือนอย่างเจตนาของบุคคลผู้สมาทานศีลสิกขาบทว่า “นับแต่นี้ไป เราจักไม่กล่าวคำเท็จ” อย่างนี้ เป็นต้น. สัมมาวาจาข้อนี้ แม้ไม่มีการเปล่งวาจา อะไร ๆ ก็ย่อมสำเร็จได้ด้วยการที่มีเจตนาอย่างทีกล่าวนี้เกิดขึ้นเท่านั้น

- วิริตสัมมาวาจา ได้แก่ สัมมาวาจาที่เป็นความงดเว้นจากวจีทุจริตทั้งหลาย ได้ กล่าวคือ เมื่อถึงคราวถึงสมัยที่อาจจะมีการเปล่งวจีทุจริต รู้ตัวอยู่ก็ไม่เปล่งทุจริต นั้น คือห้ามเสียได้ งดเว้นเสียได้ นั่นเอง ธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้วก็เป็นเหตุห้าม วจีทุจริต งดเว้นวจีทุจริตในคราวนั้น ๆ นั่นเอง เรียกว่า “สัมมาวาจา” เป็นวิริตเจตสิก อย่างหนึ่ง ในบรรดาวิริตเจตสิกทั้ง ๓ อย่างนั้น.

ในบรรดาสัมมาวาจาทั้ง ๓ อย่างนั้น คำว่า “สัมมาวาจา” ในนิเทศแสดงไข เจตสิกนี้ ท่านหมายเอา วิริตสัมมาวาจา เท่านั้น เพราะกถาสัมมาวาจาก็เป็นเพียง คำพูด บัญญัติ โวหาร ส่วนเจตนาสัมมาวาจา แม้เป็นเจตสิกธรรม ก็ไม่ใช่วิริต-เจตสิก เป็นเจตนาเจตสิก ซึ่งมีลักษณะดังได้กล่าวแล้วข้างต้นนั้นแหละ อันว่าบุคคล แม้มีเจตนาตั้งใจจะไม่กล่าวคำเท็จ เป็นต้น ก็ไม่แน่นอนว่าเขาจะประพฤติได้สมตามที่ตั้งใจไว้ เพราะเหตุไรเขาจึงไม่อาจประพฤติได้สมตามที่ตั้งใจไว้เล่า? ตอบว่า เพราะ ในเวลานั้นไม่มีเจตสิกธรรมอย่างหนึ่งเกิดขึ้นแล้วเป็นเหตุให้เขางดเว้นได้, ซึ่งถ้าหากว่าเกิดขึ้น เขาก็จะงดเว้นได้ เจตสิกธรรมอันนี้แหละ เป็นอีกอย่างต่างไปจากเจตนา เรียกว่า วิริต และเพราะเป็นวิริตที่เป็นความงดเว้นหรือเป็นเหตุให้งดเว้นจากวจีทุจริต

ได้ ท่านจึงเรียกว่า “สัมมาวาจา” ในที่นี้ จัดเป็นโสภณเจตสิกอย่างหนึ่ง ในบรรดา โสภณเจตสิกทั้งหลาย.

ก็สัมมาวาจา นี้ นับว่ามี ๔ อย่าง เพราะวจีทุจริตที่พึงงดเว้นมี ๔ อย่าง อย่างนี้ คือ :-

- มุสาวาทา เวมณี - ความงดเว้นจากมุสาวาท (การกล่าวคำเท็จ)
- ปิสุณาวาจา เวมณี - ความงดเว้นจากปิสุณาวาจา (วาจาใส่ร้ายดุด่า)
- ผรุสวาจา เวมณี - ความงดเว้นจากผรุสวาจา (วาจาหยาบคาย)
- สัมผัปปลาปา เวมณี - ความงดเว้นจากสัมผัปปลาปะ (คำพูดเพื่อ
ไร้สาระ)

ดังนี้. พึงทราบ ว่า คำว่า “วิริติ” ก็ดี, คำว่า “วิรมณิ” ก็ดี, คำว่า “เวรมณี” ก็ดี ว่าโดยอรรถก็เป็นอย่างเดียวกันนั้นเทียว.

สัมมากัมมันตะ

คำว่า สัมมากัมมันตะ มีวจนัตถะว่า กมุสมเวว กมุสมนุโต สุตตุนตวณนุตาทโย วिय. สมุมา ปวตฺโต กมุสมนุโต สมุมากมุสมนุโต กายทฺวจฺจิริตฺติ. แปลว่า กัมมะนั่นเอง เป็นกัมมันตะ (แปลว่าการกระทำ) ดุจสุดตะนั่นเอง เป็น สุตตันตะ (แปลว่าพระสูตร) วนะนั่นเอง เป็นวนันตะ (แปลว่า ป่า) เป็นต้น ฉะนั้น. กัมมันตะ ที่เป็นไปโดยชอบ ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ ได้แก่ ความงดเว้นจากกายทุจริต ดังนี้.

แม้ สัมมากัมมันตะ นี้ ก็มีหลายอย่าง เช่นเดียวกับสัมมาวาจา นั้น บางอย่าง ไม่ใช่วิริติเจตสิกที่ประสงค์เอาในที่นี้ เมื่อเป็นเช่นนั้น บัณฑิตก็ควรทราบประเภท แห่งสัมมากัมมันตะนั้น. ความว่า สัมมากัมมันตะ มี ๓ อย่าง คือ ยถาผล-สัมมากัมมันตะ เจตนาสัมมากัมมันตะ และวิริติสัมมากัมมันตะ

-ยถาผลสัมมากัมมันตะ ได้แก่การกระทำทางกาย หรือกายกรรมที่เป็นไปโดยชอบ โดยเกี่ยวกับเป็นความประพฤติชอบทางกาย ในวัตรทั้งหลายที่ควรทำ มีอุปัชฌายวัตร (วัตรที่ควรทำแก่พระอุปัชฌายะ) มีการตั้งน้ำฉันน้ำใช้ไว้ให้ท่าน ปัดกวาดเช็ดถูสถานที่อยู่อาศัยของท่าน เป็นต้น. อัจฉริยวัตร (วัตรที่ควรทำให้แก่พระอาจารย์) ก็อย่างนั้นเหมือนกัน โภชียังคณวัตร (วัตรที่ควรทำ ณ ลานโพธิ์) มีการปัดกวาดลานโพธิ์ เป็นต้น เจตียังคณวัตร (วัตรที่ควรทำ ณ ลานเจตีย์)

ก็อย่างนั้นเหมือนกัน วัตรที่ควรทำแก่ผู้เป็นมารดาบิดา อย่างนี้เป็นต้น ตามสมควร แก่กำลัง. ก็คำว่า “กัมมันตะ” นี้ พึงทราบว่าเป็นการกระทำทางกาย หรือกายกรรมเป็นสำคัญ

- เจตนาสัมมากัมมันตะ ได้แก่ สัมมากัมมันตะที่เป็นเจตนา คือเป็นความตั้งใจที่จะไม่กระทำกายทุจริตทั้งหลาย ของบุคคลผู้เล็งเห็นโทษของการกระทำกายทุจริต เล็งเห็นคุณของการไม่กระทำกายทุจริต ข้อนี้ก็เหมือนอย่างเจตนาของบุคคลผู้สมาทานศีลสิกขาบทว่า “นับแต่ขึ้นไป เราจักไม่ฆ่าสัตว์ จักไม่ปลงชีวิตสัตว์” อย่างนี้เป็นต้น สัมมากัมมันตะข้อนี้ แม้ไม่มีการกระทำอะไร ๆ ที่ตั้งงามทางกายเกิดขึ้นเลย ก็ยอมเป็นอันสำเร็จได้ด้วยสักว่ามีเจตนาอย่างที่เกิดขึ้นนั้นเดียว

- วิรตีสัมมากัมมันตะ ได้แก่ สัมมากัมมันตะที่เป็นความงดเว้นจากกายทุจริตทั้งหลายได้ กล่าวคือ เมื่อถึงคราวถึงสมัยที่อาจจะมีการกระทำกายทุจริต รู้ตัวอยู่ก็ไม่กระทำกายทุจริตนั้น คือ ห้ามเสียได้ งดเว้นเสียได้ นั้นเอง ธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นเหตุห้ามกายทุจริตได้ งดเว้นจากกายทุจริตได้ในคราวนั้น ๆ นั้นเอง เรียกว่า “สัมมากัมมันตะ” เป็นวิรติอย่างหนึ่งในบรรดาวิรติเจตสิกทั้ง ๓ อย่างนั้น เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันว่า ในนิเทศแสดงไขเจตสิกนี้ คำว่า สัมมากัมมันตะ นี้ หมายเอาวิรตีสัมมากัมมันตะเท่านั้น ด้วยเหตุผลตามทำนองได้กล่าวแล้วในสัมมาวาจาอันเดียว

ก็ สัมมากัมมันตะ นี้ นับว่ามี ๓ อย่าง เพราะกายทุจริตที่พึงงดเว้นมี ๓ อย่าง อย่างนี้คือ -

- ปาณาติปาตา เวมณี - ความงดเว้นจากปาณาติปาต (การฆ่าสัตว์)
- อทินนาทานา เวมณี - ความงดเว้นจากอทินนาทาน (ของที่เขามิได้ให้)
- กาเมสุมิจจาจารา เวมณี - ความงดเว้นจากกาเมสุมิจจาจารา (ความประพฤติผิดในกามทั้งหลาย) ดังนี้.

สัมมาอาชีวะ

คำว่า สัมมาอาชีวะ มีวจนัตถะว่า สมฺมา อาชีวนฺติ เอเตนาติ สมฺมาอาชีโว มิจฺจาชิวฺริติ แปลว่า สภาวธรรมอย่างหนึ่ง เรียกว่า สัมมาอาชีวะ เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุเลี้ยงชีพโดยชอบ ได้แก่ ความงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะ ดังนี้.

แม้สัมมาอาชีวะนี้ ก็มีหลายอย่าง ในหลายอย่างนั้น บางอย่างเป็นธรรม
อย่างอื่น ไม่ใช่วิริตเจตสิก เพราะฉะนั้น เพื่อความแจ่มแจ้งในความข้อนี้ บัณฑิต
พึงทราบประเภทแห่งสัมมาอาชีวะ ก่อน. ความว่า สัมมาอาชีวะ นี้ มี ๓ อย่าง คือ
วิริยสัมมาอาชีวะ เจตนาสัมมาอาชีวะ และวิริตสัมมาอาชีวะ.

- **วิริยสัมมาอาชีวะ** ได้แก่ การเลี้ยงชีพโดยชอบ คือ ทำนา ค้าขาย รับ
ราชการ เป็นต้น อันนับว่าโดยชอบ ก็เกี่ยวกับมีความสุขจิต ไม่อิงอาศัยกายทุจริต
และวจีทุจริตเป็นเครื่องประกอบในการหาเลี้ยงชีพนั้น ซึ่งจะสำเร็จเป็นอย่างไรได้
ก็โดยอาศัยความเพียร คือความขยันหมั่นเพียร ไม่เกียจคร้าน เท่านั้น ย่อม
เหน็ดเหนื่อย อาบเหงื่อต่างน้ำ ค่อย ๆ สะสมทรัพย์ไปที่ละเล็กละน้อย ไม่ยอม
ประพฤติชั่วด้วยเห็นแก่การได้มาง่าย ๆ เฉพาะหน้า. เพราะเหตุที่จะสำเร็จได้ด้วย
อาศัยความเพียรเป็นสำคัญอย่างนี้นั่นเอง จึงเรียกว่า "วิริยสัมมาอาชีวะ". รวมความ
ว่า เป็นสัมมาอาชีวะที่มีการใช้ความเพียรประกอบงานอาชีพนั้น ๆ

- **เจตนาสัมมาอาชีวะ** ได้แก่ สัมมาอาชีวะที่เป็นเจตนา คือ เป็นความ
ตั้งใจจะไม่ประกอบอาชีพด้วยการอาศัยกายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ แห่งบุคคล
ทั้งหลายผู้เล็งเห็นโทษของมิจฉาอาชีวะ เล็งเห็นคุณของสัมมาอาชีวะ สัมมาอาชีวะ
ข้อนี้ แม้ไม่มีการประกอบอาชีพอะไร ๆ มีการทำนา ค้าขาย เป็นต้น ก็ย่อมสำเร็จได้
ด้วยสักว่ามีเจตนาดังกล่าวนี้เกิดขึ้นนั้นเทียว

- **วิริตสัมมาอาชีวะ** ได้แก่ สัมมาอาชีวะที่เป็นความงดเว้นจากกายทุจริต
และวจีทุจริตทั้งหลายส่วนที่เกี่ยวข้องกับอาชีพ หรือที่เป็นส่วนประกอบของอาชีพ
ที่นับว่าเป็นมิจฉาอาชีวะในที่นี้. ความว่า เมื่อถึงคราวถึงสมัยที่อาจจะกระทำทุจริต
ทั้งหลายมีการฆ่าสัตว์เป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่ความดำรงชีพอยู่ได้ของตน บุคคล
รู้ตัวอยู่ ไม่ทำทุจริตนั้น ๆ คือ ห้ามเสียได้ งดเว้นเสียได้ ธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้ว
เป็นเหตุห้าม เป็นเหตุงดเว้นเสียได้ จากทุจริตนั้น ๆ ในคราวนั้น ๆ นั้นเอง เรียกว่า
"วิริตสัมมาอาชีวะ" เป็นวิริตเจตสิกอย่างหนึ่งในบรรดาวิริตเจตสิกทั้ง ๓ อย่างนั้น
เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันว่า ในนิเทศแสดงไขเจตสิกนี้ คำว่า สัมมาอาชีวะนี้ หมายถึง
วิริตสัมมาอาชีวะ เท่านั้น ด้วยเหตุผลตามทำนองอันได้กล่าวแล้วในสัมมาวาจา
เป็นต้นนั้น.

ก็สัมมาอาชีวะนี้ นับว่ามี ๗ อย่าง เพราะเป็นความมงดเว้นจากกายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ ส่วนที่เกี่ยวข้องกับอาชีวะ

อนึ่ง สำหรับพระภิกษุ สัมมาอาชีวะนี้ ยังนับว่ามีหลายอย่างโดยประการอื่นอีก คือเป็นความมงดเว้นจาก อเนสนา (การแสวงหาที่ไม่สมควร) ๕ อย่าง คือ กุหนา, ลปนา, เนมิตติกตา, นิปเปสิกตา, ลาภน ลากัง นิชิตังสนตา

- กุหนา การหลอกลวง ซึ่งแตกออกเป็น ๓ อย่าง คือ การแสวงปฏิเสธปัจจัยที่เขาถวายแต่น้อยที่แรก เพื่อประโยชน์แก่การจะได้ปัจจัยมากมายทีหลัง, การพูดเลียบเคียงถึงวัตถุที่ตนต้องการ และการแต่งทำอิริยาบถที่สำรวมเคร่งครัดเพื่อสร้างความเลื่อมใส.

- ลปนา การพูดไปต่าง ๆ เพื่อประโยชน์แก่การได้มาซึ่งปัจจัย มีการพูดทักพูดเสนอตนเพื่อให้เขานิมนต์ตนเป็นต้น

- เนมิตติกตา ความเป็นผู้ทำนิมิต คือทำอาการหมายรู้ให้เกิดขึ้น (ทำใบ้) เพื่อให้เขาทราบจุดประสงค์แล้วจะได้ถวายปัจจัยแก่ตน.

- นิปเปสิกตา ความเป็นผู้พูดบีบบังคับ คือพูดให้เขาเกิดความอับอายหรือเจ็บใจ จนเขาจำใจต้องถวายปัจจัยให้เพื่อที่จะได้ไม่ต้องได้ยินคำพูดเช่นนั้นอีก

- ลาภน ลากัง นิชิตังสนตา ความปรารถนาจะใช้ลาภ นำเอาลาภไป คือแลกเปลี่ยนลาภคือวัตถุที่ตนมีกับผู้อื่น

ความพิสดารเกี่ยวกับอเนสนาทั้ง ๕ นี้ มีปรากฏอยู่ในปกรณวิสุทธิมรรค.

วิริตติเจตสิกแต่ละอย่างยังแตกได้เป็น ๓ อย่าง ตามอาการที่งดเว้น

ความว่า วิริตติเจตสิก ๓ อย่าง แต่ละอย่างยังสามารถแตกออกได้เป็น ๓ อย่าง ตามอาการที่งดเว้น คือ สัมปัตตวิริติ ๑ สมานานวิริติ ๑ สมุจเฉทวิริติ ๑.

ในวิริติ ๓ อย่างนั้น วิริติที่กำลังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ไม่ยอมอมลวงละเมิดวัตถุที่ตนประจวบเข้าแล้ว เพราะได้พิจารณา ซาติ วย ความเป็นพหูสูตเป็นต้น ของตนแล้วคิดว่า “การจะทำการชั่วเห็นเช่นนี้ ไม่ควรสำหรับเราผู้มีการสดับดีแล้ว” ดังนี้ เป็นต้น ฟังทราบที่ ชื่อว่า สัมปัตตวิริติ แปลว่า ความมงดเว้นในอารมณ์ที่ประจวบเข้าแล้ว.

ต่อไปนี้เป็นเรื่องนิทสนะแสดงสัมปตตวิรตินั้น.

คือเหมือนอย่างวิรติของอุบาสกคนหนึ่งผู้มีชื่อว่า จักกนะ ในสีนัพทวิป, มีเรื่องว่า ในกาลที่เขายังเยาว์อยู่นั้นเทียว มารดาก็เกิดเป็นโรคขึ้น หมอบอกว่า “ควรจะได้เนื้อกระต่ายสด”, เมื่อเป็นเช่นนี้ พี่ชายของนายจักกนะนั้นจึงใช้ให้เขาไป ดักจับกระต่ายยังที่นาแห่งหนึ่ง นายจักกนะจึงไปยังที่นาตามคำสั่งของพี่ชาย, ในสมัยนั้น มีกระต่ายตัวหนึ่งกำลังเข้ามากัดกินข้าวกล้า พอมันมองเห็นนายจักกนะเข้า ก็วิ่งหนีไปโดยเร็ว ถูกเถาวัลย์เกี่ยวพันเอา วิ่งหนีต่อไปไม่ได้ ก็ได้แต่ส่งเสียงร้อง “กิริ กิริ” นายจักกนะเดินมองหาไปตามเสียงนั้น พบแล้วก็จับกระต่ายตัวนั้นไว้ได้ คิดว่า “เราได้ยาสำหรับมารดาแล้ว” ดังนี้แล้ว ก็กลับคิดใหม่อีกครั้งว่า “ข้อที่เรา ต้องปลงชีวิตสัตว์อื่น เพราะเห็นแก่ชีวิตของมารดา ไม่ควรเลย” ดังนี้ พอลงคิดได้ อย่างนี้แล้ว ก็ปล่อยกระต่ายตัวนั้นไป กล่าวว่า “เจ้าจงไปบริโภคข้าวน้ำพร้อมกับ กระต่ายทั้งหลายในป่าเถิด” ดังนี้ กลับถึงบ้าน ถูกพี่ชายถาม เมื่อเล่าความเป็นไป ทั้งหมดให้ฟัง ก็ถูกพี่ชายด่าว่าเอา นายจักกนะไม่ใส่ใจคำพูดของพี่ชาย เดินไปที่ เติงของมารดา ยืนกล่าวคำสัตย์ว่า “ตั้งแต่เกิดมา ข้าพเจ้าไม่รู้จักจะคิดฆ่าสัตว์เลย ด้วยอำนาจสังขจะข้อนี้ ขอมารดาจงหายจากโรคเถิด.” สิ้นคำเปล่งวาจาสัตย์ มารดา ของเขาก็หายจากโรคทันทีทันใดนั้นเทียว.

ส่วน วิรติที่กำลังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้สมาทานสิกขาบท ย่อมสละชีวิตของตน ไม่ยอมล่วงละเมิดวัตถุ จับตั้งแต่เวลาที่สมาทาน และในเวลาต่อมานั้นเทียว ฟัง ทราบว่า ชื่อว่า **สมาทานวิรติ** เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจการสมาทาน ข้อนี้ ก็ เหมือนอย่างวิรติของอุบาสกผู้หนึ่ง ผู้อาศัยอยู่ที่ภูเขาทันตรวัทฒมานะ ฉะนั้น.

มีเรื่องว่า อุบาสกผู้นั้น รับสิกขาบทในสำนักของพระปิงคลพุทธรัทขิตเถระ ผู้อยู่ที่อัมพริยวิหาร แล้วก็ไปไถนา ต่อมา โคของเขาย้ายไป เขาจึงย่างขึ้นสู่ภูเขา ค้นหาโคตัวนั้นไป ณ ที่นั้น เขาถูกงูใหญ่รัดเอา จับด้ามมีดคิดว่า “เราจักใช้มีดคม เล่มนี้ ตัดหัวมันเสีย”, กลับคิดใหม่ได้อีกครั้งว่า “การที่เรารับสิกขาบทในสำนักของ ครูผู้ถ่ายทอดเห็นปานฉะนี้ แล้วกลับทำลายเสียไม่สมควรเลย” ดังนี้ เขาคิดอยู่ อย่างนี้จนถึงครั้งที่ ๓ จึงตัดสินใจได้แน่ว่า “เราขอสละชีวิต ไม่ยอมสละสิกขาบท” ตัดสินใจได้เช่นนี้แล้วก็ขว้างมีดคมที่เหน็บอยู่ที่ไหล่ซ้ายทิ้งไปในป่า ปล่อยเขา เลื้อยเข้าไปในป่าในขณะนั่นเอง

ในคำว่า สมาทานวิริติ นี้ อย่าเพิ่งเข้าใจว่า สมาทานนั่นเอง เป็นวิริติ จึงเรียกว่า สมาทานวิริติ ความจริง สมาทานก็อย่างหนึ่ง วิริติก็อย่างหนึ่ง สมาทานคือการถือเอา การรับเอาโดยชอบ ซึ่งสิกขาบททั้งหลาย ได้แก่เจตนา ความตั้งใจ จะรักษาสิกขาบทนั่นเอง เพราะฉะนั้น จึงไม่ใช่วิริติ. วิริตินี้ เกิดได้เพราะมีการสมาทานมาก่อนหน้านั้น เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า สมาทานวิริติ

วิริติที่สัมปยุตกับพระอริยมรรค คือ ที่เป็นส่วนหนึ่งแห่งองค์มรรค ๘ ฟังทราบว่าเป็นชื่อว่า สมุจเฉทวิริติ นับตั้งแต่สมุจเฉทวิริติเกิดขึ้นแล้ว แม้เพียงความคิดว่า “เราจักฆ่าสัตว์” ดังนี้ เป็นต้น ก็ไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลทั้งหลาย.

ความหมายของคำว่า “วิริติ”

คำว่า วิริติ มีวจนัตถะ ว่า วิริติโย นาม ยถาวุตตพฺบุจฺจเรเตหิ วิรมณโต แปลว่า ธรรมชาติ ๓ อย่าง มีสัมมาวาจา เป็นต้น ชื่อว่า วิริติ เพราะเป็นความงดเว้นจากทุจริตทั้งหลาย ตามที่ได้กล่าวแล้ว ดังนี้.

ความต่างกันแห่งอาการที่งดเว้นของhiriและโอดตปฺปะ กับของวิริติ

ถามว่า Hiriและโอดตปฺปะ เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นเหตุให้บุคคลงดเว้นจากบาปทุจริตทั้งหลายได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จะมีสภาพแตกต่างอะไรกับอาการที่งดเว้นได้แห่งวิริติเล่า, ประโยชน์อะไรด้วยวิริติอีกเล่า?

ตอบว่า อาการที่งดเว้นแห่งhiriและโอดตปฺปะ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจความละอายและความเกรงกลัว, ส่วนอาการที่งดเว้นแห่งวิริติ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจโสรัจจะ คือ ความสงบเสงี่ยม นุ่มนวล ละเอียดอ่อนแห่งจิต อันเป็นสภาพที่ห้ามความเหยียดไปในบาปทุจริตทั้งหลาย อันเป็นความหยาบช้าแห่งจิต.

อนึ่ง สำหรับบุคคลผู้งดเว้นจากบาปทุจริตทั้งหลายได้อยู่เสมอ ย่อมเป็นผู้มีhiriโอดตปฺปะเกิดขึ้นในจิตอยู่บ่อย ๆ เป็นประจำ แม้ในเวลานั้นยังไม่มีเรื่องให้ต้องงดเว้นกรรมชั่วปรากฏขึ้นก็ตาม แต่เขาจะเป็นผู้มีวิริติเกิดขึ้นก็เฉพาะในคราวที่มีเรื่องให้ต้องงดเว้นกรรมชั่วปรากฏขึ้นแล้วเท่านั้น ก็คำว่า “มีเรื่องให้ต้องงดเว้นกรรมชั่วปรากฏขึ้น” มีความหมายว่า มีวิริมิตฺตพพัตถุ (วัตถุคือที่ตั้งอาศัยแห่งทุจริตที่พึงงดเว้น) อันได้แก่ชีวิตของสัตว์เป็นต้น ที่อาจล่วงละเมิดในคราวนั้น ๆ.

อีกอย่างหนึ่ง วิรตินี้ เพราะมีสถานะที่เป็นปฏิบัติต่อความทุกข์ จึงจัดว่าเป็นศีลอย่างหนึ่งในบรรดาศีลทั้งหลาย เช่นเดียวกับธรรมอย่างอื่น มีเจตนาเป็นต้น, ส่วนหิริและโอตตปปะไม่ใช่ศีล แต่เป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้) แห่งศีล เหมือนอย่างที่ท่านว่าไว้ (ในปกรณ์วิสุทธิธรรมรคเป็นต้น) ว่า “ศีล มีหิริและโอตตปปะเป็นปทัฏฐาน” ดังนี้. เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า หิริและโอตตปปะย่อมตั้งอยู่โดยอาการที่เป็นเหตุแห่งวิรติ ย่อมเป็นไปแม้ก่อนหน้าแต่ความเกิดขึ้นแห่งวิรติ ส่วนวิรติ ตั้งอยู่โดยอาการที่เป็นผลแห่งหิริและโอตตปปะนั้น ย่อมเกิดขึ้นในคราวที่มีวิรติตีพบวัตถุปรากฏแล้วเท่านั้น ฉะนั้น แล.

อัปมัญญา ๒ มีกรุณาเป็นต้น

กรุณา

คำว่า กรุณา สำเร็จจากธาตุหลายอย่าง จึงมีวจนัตถะหลายอย่างต่าง ๆ กัน ดังต่อไปนี้.

กโรติ ปรทุกุเข สติ สาธุนํ หทยเชทํ ชเนตติ กรุณา แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กรุณา เพราะมีความหมายว่า เมื่อทุกข์ของผู้อื่นมีอยู่ ก็ยอมกระทำ คือยังความลำบากใจให้เกิดแก่คนดี ดังนี้. สำเร็จจาก กร-ธาตุ ที่มีอรรถว่า “กระทำ”, ก็คำว่า “ยังความลำบากใจให้เกิดแก่คนดี” มีความหมายว่า ยังความสะเทือนใจ หวั่นไหวใจ ให้เกิดแก่คนดี.

กิริติ วา วิกฺขิปตฺติติ กรุณา แปลว่า อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กรุณา เพราะมีความหมายว่า กระจาย คือ ชัดไปซึ่งทุกข์ของคนอื่น ดังนี้. สำเร็จจาก กิร-ธาตุ ที่มีอรรถว่า “กระจาย”, ก็คำว่า “ชัดไปซึ่งทุกข์ของคนอื่น” มีความหมายว่า เป็นไปราวกะขว้างทิ้ง โยนทิ้งเสียซึ่งทุกข์ของคนอื่น.

ปรทุกุขํ กิณาติ วา หิสตฺติติ กรุณา แปลว่า อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กรุณา เพราะมีความหมายว่า เบียดเบียน คือ กำจัดทุกข์ของผู้อื่น ดังนี้. สำเร็จจาก กิ-ธาตุ ที่มีอรรถว่า เบียดเบียน. ก็คำว่า “กำจัดทุกข์ของผู้อื่น” มีความหมายว่า ใครจะกำจัด คือทำลายทุกข์ของผู้อื่นให้หมดไป.

กิริยติ วา ทุกฺขิตฺเตสุ ปสฺสริยตฺติติ กรุณา แปลว่า อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กรุณา เพราะมีความหมายว่า อันบุคคลยอมเกลี้ย คือ เหยียดไปในสัตว์ทั้งหลายผู้ถึงทุกข์

ดังนั้น สำเร็จจาก กิร-ธาตุ ที่มีอรรถว่า เกลี้ย หรือกระจาย. ก็คำว่า “เหยียดไปในสัตว์ทั้งหลายผู้ถึงทุกข์” มีความหมายว่า เป็นเหมือนมือที่บุคคลเหยียดไปในสัตว์ผู้ถึงทุกข์ เพื่อโอบอุ้มขึ้นจากทุกข์นั้น ฉะนั้น แล.

กรรณา นั้น มีความใคร่จะขจัดทุกข์ของผู้อื่นเป็นลักษณะ. ก็กรรณานั้น จะขจัดทุกข์ของผู้อื่นได้หรือไม่ก็ตาม ก็ย่อมเป็นไปโดยอาการที่จะขจัดทุกข์ของผู้อื่นนั้นนั้นแหละ.

พึงทราบว่า กรรณา นั้น มีฐานะ (ที่ตั้งลง) ๓ ฐานะ คือ เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด. เบื้องต้นคือสร้างความสะเทือนใจแก่สาธุชน ในคราวที่พบเห็นผู้อื่นมีทุกข์ ท่ามกลางคือใคร่จะขจัดทุกข์นั้น ที่สุดคือถึงความพยายามในอันขจัดทุกข์นั้น.

อนึ่ง เพราะมีสภาวะผิดตรงข้ามกับวิหิงสา (ความคิดเบียดเบียน) จึงพึงทราบว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อวิหิงสานั้น. เป็นความจริงว่า คนที่มีทุกข์ ลำบากดิ้นรนอยู่ด้วยทุกข์นั้น ย่อมเป็นผู้อ่อนแอ ทรมากำลัง ไม่อาจแม้เพียงการป้องกันตนเอง ย่อมเปิดโอกาสให้คนไม่ดีที่มาพบเห็นเข้าเกิดความคิดเบียดเบียน คือกระทำซ้ำเติมโดยประการใดประการหนึ่งได้ง่าย เพราะเห็นว่าทำได้สะดวก. แต่ว่า สาธุชนคนดีที่มาพบเห็นเข้าย่อมเกิดกรรณา เพราะฉะนั้น ในอารมณ์เดียวกัน คือสัตว์ผู้มีทุกข์ด้วยกัน เมื่อคนชั่วเข้าเกิดความคิดเบียดเบียน ส่วนสาธุชนคนดีกลับเกิดกรรณาอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมกล่าวได้ว่า กรรณานี้ เป็นปฏิปักษ์ต่อวิหิงสา หรือมีวิหิงสาเป็นข้าศึกตรง.

มุทิตา

คำว่า มุทิตา มีวจนัตถะว่า โมทนุติ เอตายาติ มุทิตา แปลว่าธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มุทิตา เพราะมีความหมายว่าเป็นเหตุบันเทิง (ยินดี) ดังนั้น มุทิตานั้น มีความยินดีด้วยซึ่งสมบัติ (สิ่งที่สัตว์ถึงพร้อมมีลาภเป็นต้น) ของผู้อื่นเป็นลักษณะ. เมื่อมีลักษณะอย่างนี้ ก็ย่อมกล่าวได้ว่า มุทิตานี้ มีสภาวะผิดตรงข้ามกับอิจฉา (ริษยา) ซึ่งเป็นความไม่ยินดีด้วย คือทนไม่ได้ซึ่งสมบัติของผู้อื่น เพราะฉะนั้นจึงเป็นปฏิปักษ์ต่ออิจฉา. ความว่า ในอารมณ์เดียวกัน คือในสัตว์ผู้ถึงสุข เพราะประสบสมบัตินี้มีลาภเป็นต้น อิจฉาเป็นไปโดยสภาวะที่ทนไม่ได้ ส่วนมุทิตาเป็นไปโดยสภาวะที่ยินดีด้วย ฉะนั้น แล.

ความหมายของคำว่า อัปมัญญา

คำว่า อัปมัญญา มีวจนัตถะว่า อปฺปมาณสตฺตารมฺมณตฺตา อปฺปมาณตา เอว อปฺปมณฺญา แปลว่า เจตสิกธรรม ๒ อย่าง มีกรุณาเป็นต้น ชื่อว่า อัปมัญญา เพราะมีสัตว์หาประมาณมิได้เป็นอารมณ์ อัปมาณานั้นเอง เป็น อัปมัญญา ดังนี้. ก็คำว่า “มีสัตว์หาประมาณมิได้เป็นอารมณ์” ท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับการที่สามารถแผ่ไปในสัตว์ทั้งหลายหาประมาณมิได้ คือ กำหนดจำนวน และประภทมิได้.

เหตุที่กล่าวอัปมัญญาเจตสิกไว้เพียง ๒ อย่างเท่านั้น ไม่รวมเมตตาและ อุเบกขา

ถามว่า ก็ท่านอาจารย์จ๊กกล่าวไว้ในปริจเฉทที่ ๙ ว่า “อัปมัญญา มี ๔” ดังนี้มีไชหรือ เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไรในนิเทศแสดงไขเจตสิกธรรมโดยสภาวะ ที่มีอยู่ในปริจเฉทที่ ๒ นี้ ท่านจึงกล่าวไว้เพียง ๒ อย่างเท่านั้นเล่า เมตตาเจตสิก อุเบกขาเจตสิก ไม่มีหรือ?

ขอตอบว่า การที่ท่านกล่าวอัปมัญญาเจตสิกไว้เพียง ๒ อย่างเท่านั้น ก็ เพราะว่า ในนิเทศแสดงไขเจตสิกธรรม โดยการระบุสภาวะที่มีอยู่จริง นี้ เมตตา และอุเบกขานั้น เป็นอันท่านถือเอาแล้วด้วยอโทสเจตสิกและตตรมัชฌัตตตาเจตสิก. เพราะฉะนั้น ก็พึงทราบว่ อโทสะ นี้ แม้ว่ามีได้ถึงฐานะเป็นเมตตาไปเสียทุกครั้ง ที่เกิดขึ้นก็ตาม แต่เมตตาที่เกิดขึ้นทุกครั้งย่อมเป็นอโทสะ แม้ตตรมัชฌัตตตา ก็ อย่างนี้เหมือนกัน. ก็เป็นอันว่า เมตตาเจตสิกไม่มี อุเบกขาเจตสิกก็ไม่มี โดยเป็น เจตสิกอีกอย่างต่างหากจากอโทสเจตสิกและตตรมัชฌัตตตาเจตสิกนั้น เพราะเหตุ นั้นนั่นแหละ ท่านโบราณจารย์ทั้งหลาย จึงได้กล่าวไว้ว่า :-

อพฺยาปาเทน ทิ ตตรมฺชฌตฺตตาย จ

อุเปกฺขา คหิตา ยสฺมา ตสฺมา น คหิตา อุโก

แปลว่า ก็เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาค ทรงถือเอาเมตตาแล้วด้วยศัพท์ว่า อพฺยาปาทะ (อโทสะ) และทรงถือเอาอุเบกขาแล้วด้วยศัพท์ว่า ตตรมัชฌัตตตา เพราะฉะนั้น (ในที่นี้) ท่านอาจารย์จึงไม่ถือเอา ธรรมทั้ง ๒ (โดยเป็นเจตสิกอีกอย่างต่างหาก) ดังนี้.

ปัญญาธิริย์

คำว่า **ปัญญาธิริย์** มีวจนัตถะ ว่า ปกาเรน ชานาติ อนิจจาทิวเสน อวพฺชุตตีติ ปญญา. สาเอว ยถาสภาวาวโพธเน อธิปะจโยคโต อินฺทฺริยนฺติ ปญญินฺทฺริย์. แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปัญญา เพราะมีความหมายว่า รู้ โดยประการ คือ หยั่งรู้โดยเกี่ยวกับประการที่ไม่เที่ยงเป็นต้น ปัญญานั้นนั่นแหละ เป็นอินฺทฺริย์ เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ในการหยั่งรู้สภาวะตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **ปัญญาธิริย์** ดังนี้.

ก็บัณฑิต อาจเกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งในสภาวะของปัญญาได้ดียิ่งขึ้น หาก ว่า ได้ทราบความต่างกันแห่งอาการที่รู้ของปัญญา กับอาการที่รู้ของสัญญาและ วิญญาณ ตามที่ท่านได้แสดงเปรียบเทียบไว้ในปกรณ์วิสุทฺธิมรรค.

ความต่างกันแห่งอาการที่รู้ของสัญญา วิญญาณ และปัญญา

ถามว่า สัญญา ก็เป็นธรรมชาติที่รู้ คือหมายรู้คือจำ, แม่วิญาณก็เป็น ธรรมชาติที่รู้คือรู้วิเศษ เมื่อเป็นเช่นนั้น จะหยั่งถึงความต่างกันแห่งอาการที่รู้แห่ง ธรรมชาติ ๓ อย่างเหล่านี้ ได้อย่างไรเล่า ?

ตอบว่า สัญญา ย่อมรู้เกี่ยวกับกระทำเพียงการจำอารมณ์อันเนื่องกับสี มีสีเขียวเป็นต้นได้เท่านั้น ไม่อาจกระทำการแทงตลอดลักษณะได้ วิญญาณให้ สำเร็จแม้การแทงตลอดลักษณะก็ได้ แต่ไม่อาจจะชวนชวายนจนบรรลุถึงมรรคได้ ส่วน ปัญญา ย่อมทำกิจทั้ง ๓ อย่างนั้นได้. ก็การหยั่งรู้เหรียญกษาปณ์ของเด็กอ่อน ของบุรุษชาวบ้าน และของเหรียญก เป็นนิทสสนะส่องให้ทราบความชัดนี้ได้.

จริงอย่างนั้น ในปกรณ์ **วิสุทฺธิมรรค** ท่านได้กระทำอุปมาไว้อย่างนี้ว่า.

เปรียบเทียบเหมือนว่า ในบรรดาชน ๓ คน คือ คนหนึ่งเป็นเด็กผู้ไม่รู้เดียงสา คนหนึ่งเป็นบุรุษชาวบ้าน คนหนึ่งเป็นเหรียญก ซึ่งต่างก็กำลังมองดูกองเหรียญที่เขาวางไว้บนพื้นโต๊ะของเหรียญก

เด็กผู้ไม่รู้เดียงสา ย่อมรู้เพียงลวดลายวิจิตร สันฐานที่ยาวสั้น สีเหลืองม กลม เท่านั้น ย่อมไม่รู้ว่าเป็นสิ่งที่เขาสมมุติกันให้มีค่าเหมือนดังแก้ว เป็นเครื่องจับจ่าย ใช้สอยของคนทั้งหลาย.

บุรุษชาวบ้านย่อมรู้ถึงลวดลายวิจิตรเป็นต้นด้วย รู้ว่านี่เป็นของที่เขาสวมมูติกันให้มีค่าเหมือนดั่งแก้ว เป็นเครื่องจับจ่ายใช้สอยของคนทั้งหลายด้วย แต่ยอมไม่รู้จักทำการแยกแยะว่า นี่เหรียญแท้ นี่เหรียญปลอม เหรียญนี้มีค่าเพียงครั้งเดียว ดังนี้ เป็นต้นได้.

เหรียญญิกยอมรู้ประการนั้นทั้งหมด และเมื่อจะรู้ก็ยอมมองดูแล้วจึงรู้บ้าง ย่อมเคาะฟังเสียงแล้วจึงรู้บ้าง ย่อมดมกลิ่นแล้วจึงรู้บ้าง ย่อมลิ้มรสแล้วจึงรู้บ้าง ย่อมชั่งด้วยมือแล้วจึงรู้บ้าง ย่อมรู้ว่า ทำที่บ้าน ที่นิคม หรือที่เมือง ฯลฯ ชื่อโน้นบ้าง อันอาจารย์ผู้โน้นทำบ้าง ดังนี้ ฉันทใด แม้อุปมัยบัณฑิตก็พึงทราบ ฉันทนั้นเหมือนกัน.

ก็สัญญา เป็นตุจการเห็นเหรียญษาปณ์ของเด็กผู้ไม่รู้เตียงสา เพราะจับเอาได้เพียงอาการปรากฏแห่งอารมณ์อันเนื่องด้วยสัมผัสสี่ขียวเป็นต้น วิญญาณยอมเป็นตุจการมองดูเหรียญษาปณ์ของบุรุษชาวบ้าน เพราะจับเอาอาการเกี่ยวกับสัมผัสสี่ขียวเป็นต้นก็ได้ และเพราะให้บรรลุคุณที่ยิ่งขึ้นไป คือการแทงตลอดลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้นก็ได้ ปัญญา เป็นตุจการมองเหรียญษาปณ์แห่งเหรียญกคือนอกจากจะจับเอาอาการของอารมณ์อันเกี่ยวเนื่องกับสัมผัสสี่ขียวเป็นต้น และให้บรรลุการแทงตลอดลักษณะได้แล้ว ก็ยังให้บรรลุคุณวิเศษยิ่งกว่านั้นคือมรรคก็ได้ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ความรู้โดยประการต่าง ๆ อันพิเศษกว่าการรู้จำของสัญญา และการรู้วิเศษของวิญญาณนี้ใด นี้ ชื่อว่าเป็นความรู้ โดยประการ (แห่งปัญญา) ฉะนี้ แล.

ในบรรดาธรรม ๓ อย่างมีสัญญาเป็นต้นนี้ พึงทราบว่า กิจคือการหมายรู้ของสัญญาย่อมเป็นธรรมชาติเด่นชัด ในเวลาที่จิตอันเป็นญาณวิปยุตเป็นไปแก่บุคคลผู้มุ่งจะหมายรู้อารมณ์แปลก ๆ ใหม่ ๆ น่าสนใจที่ปรากฏเฉพาะหน้า ซึ่งในเวลาอันนั้นมีวิญญาณ วิญญาณนั้นก็ควรจะกล่าวได้ว่า เป็นอัพโพหาริก (ไม่ใช่สิ่งที่จะต้องจะกล่าวถึง) เพราะไม่มีกิจเด่นชัดเท่าสัญญา เฉพาะในเวลาอื่นนอกนี้เท่านั้น วิญญาณจึงจะเป็นธรรมชาติที่มีกิจเด่นชัด

อนึ่ง วิญญาณจะมีความสามารถในการแทงตลอดลักษณะ ก็ในอารมณ์ที่ปัญญา คือ วิปัสสนาญาณ ได้เกิดขึ้นมาแทงตลอดก่อนเท่านั้น และเมื่อได้รู้เห็นอยู่อย่างนั้นบ่อย ๆ เกิดความคุ้นเคยขึ้น ต่อมาแม้เว้นจากญาณ จิตที่เป็นญาณวิปยุตก็ยอมถือเอาอารมณ์ที่ประกอบด้วยไตรลักษณ์เหมือนอย่างปัญญาอันได้

จึงกล่าวได้ว่า วิญญาณจะมีส่วนแห่งตลอดลักษณะบ้าง ก็โดยการคล้อยตามการ
แห่งตลอดของปัญญาเท่านั้น ข้อนี้ ก็เปรียบเหมือนการสาธยายคันถะ (คัมภีร์) ที่
คล่องแคล่ว ซึ่งครั้งแรก ๆ เป็นไปพร้อมกับการใช้ญาณพิจารณาความหมายในบท
ที่กำลังสวดนั้น ๆ ทำอยู่อย่างนี้บ่อย ๆ ต่อมาเกิดความคุ้นเคยชำนาญดีแล้ว
ในคราวนั้น แม้ไม่ต้องใช้ญาณพิจารณาความหมาย ก็ยังรู้ความหมายนั้นได้พร้อม ๆ
กันไปกับการเปล่งวาจาสวดบทนั้น ๆ อยู่ ฉะนั้น.

อนึ่ง เกี่ยวกับการสวดสาธยายคันถะนี้แหละ ย่อมเป็นนิทสสนะแสดงความ
ต่างกันแห่งอาการที่รู้ของธรรม ๓ อย่างนี้ได้ โดยแง่หนึ่ง อย่างนี้คือ

การสักแต่ว่าท่องไป สวดไป โดยไม่รู้ความหมายของบท จัดว่าเป็นความรู้
ของสัญญา, การสวดได้ด้วย รู้ความหมายของบทได้ด้วย จัดว่าเป็นความรู้ของ
วิญญาณ, การสวดได้ด้วย รู้ความหมายของบทได้ด้วย รู้นัยที่ลึกซึ้งในความหมาย
ของบทนั้น ๆ ได้ด้วย จัดว่าเป็นความรู้ของปัญญา ฉะนั้น แล.

ก็ปัญญานี้ ได้ชื่อว่า ปัญญา ก็เพราะเป็นความรู้โดยประการทั้งหลาย, ได้
ชื่อว่า ญาณ ก็เพราะเป็นความหยั่งรู้สิ่งที่ควรรู้, ถึงฐานะเป็นมูล ก็ได้ชื่อว่า อโมหะ
เพราะเป็นปฏิบัตย์ต่ออโมหะ, ได้ชื่อว่า วิชชา ก็เพราะความที่ทิมแทงคือทำลายอวิชชา,
ได้ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ ก็เพราะเป็นความเห็นชอบ กล่าวคือ ไม่วิปริตผิดพลาด ฯลฯ

เหตุเจริญแห่งปัญญา

ก็ธรรม ๔ อย่าง มีการคบหาสัตบุรุษเป็นต้น เป็นเหตุสร้างความสำเร็จของ
แห่งปัญญา. ข้อนี้ สมจริงดังที่ได้ตรัสไว้ใน **ปัญญวฑฺฒนสูตร** อังคุตตรนิกาย
จตุกกนิบาต ว่า:-

“จตุตทาโรเม ภิกฺขเว ธมฺมา ปญฺญาวุฑฺฒินิยา สฺวตฺตุนฺติ” เป็นต้น ซึ่ง
แปลความทั้งหมดได้ว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปพร้อม
เพื่อความเจริญแห่งปัญญา. ธรรม ๔ อย่างอะไรบ้าง ? ได้แก่ การคบหาสัตบุรุษ,
การฟังพระสัทธรรม, โยนิโสมนสิการ, ธัมมานุธัมมปฏิบัติ (การปฏิบัติธรรมส่วน
เบื้องต้นอันอนุโลมต่อธรรมส่วนเบื้องปลายยิ่ง ๆ ขึ้นไป) ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ธรรม
๔ อย่างเหล่านี้ แล ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญแห่งปัญญา.” ดังนี้. ฉะนั้น แล.

คาถาสงเคราะห์เจตสิกที่ได้กล่าวแล้วทั้งหมด

เตรสญสมานา จ จุททสากุสลา ตธา
โสภณา ปญจวิสาติ ทวิปญญาส ปวฺจจเร

แปลว่า ข้าพเจ้ากล่าวเจตสิกไว้ ๕๒ อย่าง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓
อย่างนั้นเหมือนกัน อกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕

คำอธิบาย

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “ข้าพเจ้ากล่าวเจตสิกไว้ ๕๒ อย่าง” ดังนี้ เป็นต้น เพื่อแสดงให้เห็นทราบว่า เจตสิก ๕๒ อย่างนั้น ท่านกล่าวสงเคราะห์ (รวมย่อ) ไว้เป็น ๓ หมวด คืออัญญสมานาเจตสิกซึ่งมี ๑๓ หมวดหนึ่ง, อกุศลเจตสิกซึ่งมี ๑๔ หมวดหนึ่ง, โสภณเจตสิกซึ่งมี ๒๕ หมวดหนึ่ง. ฉะนั้น แล.

สัมปโยคณัย

(นัยแห่งการประกอบร่วมกัน)

คาถาแสดงสัมปโยคณัย

เตสํ จิตตาวียุตตานํ ยถาโยคมิโต ปรี
จิตตูปปาเทสุ ปจฺเจกํ สมปโยโค ปวฺจจติ
สตฺต สพฺพตฺถ ยฺชฺชุนฺติ ยถาโยคํ ปกิณฺณกา
จุททสากุสเลเสวว โสภณเสวว โสภณา

แปลว่า ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวสัมปโยคะในจิตตูปบาททั้งหลายแต่
ละดวง แห่งเจตสิกที่ไม่แยกกันกับจิตเหล่านั้น ตามสมควรแก่การ
ประกอบได้ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ประกอบในจิตทุกดวง
ปกิณณกเจตสิกทั้งหลายประกอบได้ตามสมควร อกุศลเจตสิก ๑๔
ประกอบในอกุศลจิตทั้งหลายเท่านั้น โสภณเจตสิกก็ประกอบใน
โสภณจิตทั้งหลายเท่านั้น.

คำอธิบาย

คำว่า **ในจิตตูปบาททั้งหลาย** คือ ในจิตที่เกิดขึ้นทั้งหลายนั้นเทียว. ส่วน
ในที่อื่น ทั้งจิตทั้งเจตสิกที่ประกอบรวมกันท่านเรียกว่า "จิตตูปบาท"

คำว่า **สัมปโยคะ** แปลว่า การประกอบรวมกัน.

สัมปโยคณัยแห่งอัญญาสมานาเจตสิก ๑๓

คืออย่างไร ? ลำดับแรก **สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗** เหล่านี้ ย่อมหา
ได้ในจิตตูปบาท ๘๙ ดวง ทุกดวง.

ส่วน ในบรรดา **ปภินณกเจตสิก** ทั้งหมด ก่อนอื่น **วิตก** ย่อมเกิดขึ้นใน
จิต ๕๕ ดวง คือ ในกามาวจรจิตทั้งหลาย เว้นทวิปัญญาวิญญาณนั้นเทียว และใน
ปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง

ส่วน **วิจาร์** ย่อมเกิดขึ้นในจิต ๖๖ ดวง คือ ในจิต ๕๕ ดวงเหล่านั้น
นั้นแหละ และในทุติยฌานจิต ๑๑ ดวง.

ส่วน **อธิโมกข์** ย่อมเกิดในจิตทั้งหลาย เว้นทวิปัญญาวิญญาณและจิตที่
สหระคตด้วยวิจิกิจจา.

ส่วน **วิริยะ** ย่อมเกิดขึ้นในจิตทั้งหลาย เว้นปัญญาทวาราวชชนจิต, ทวิปัญญา-
วิญญาณ, สัมปฏิจฉันนจิต และสันตீรณจิต.

ปีติ ย่อมเกิดขึ้นในจิตทั้งหลาย เว้นจิตที่สหระคตด้วยโทมนัส, จิตที่สหระคต
ด้วยอุเบกขา, กายวิญญาณ และจตุตถฌานจิต.

ฉันทะ ย่อมเกิดขึ้นในจิตทั้งหลาย เว้นอเหตุกจิตและโมมูหจิต.

คำอธิบาย

วิตก ย่อมไม่เกิดขึ้นใน ทวิปัญญาวิญญาณ (วิญญาณ ๕ ทั้ง ๒ ฝ่าย) ๑๐
ดวง เพราะจิตเหล่านี้เป็นจิตที่หาวิตกมิได้โดยสภาวะ โดยเกี่ยวกับพหมีอารมณ์
นั้น ๆ มาถึงคลองประสาทอันเป็นทวาร เพียงพอให้ภวังค์สั้นไหวจนวนขาดสาย เป็น
ปัจจัยให้ปัญญาทวาราวชชนะเกิดขึ้นมาปรารภอารมณ์นั้นแล้วดับไปเท่านั้น ก็เกิด
ขึ้นรู้อารมณ์นั้น ๆ ได้แล้ว ซึ่งกิริยาที่รู้อารมณ์โดยประการอย่างนี้ ย่อมเป็นไปโดย

ไม่อาศัยวิตก เพราะฉะนั้น ทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ ดวง จึงกล่าวว่า เป็นจิตที่หา วิตกมิได้โดยสภาวะ. ส่วนการที่ไม่เกิดขึ้นในหุตติยฌานจิตเป็นต้น รวม ๕๖ ดวง นั้น เป็นไปเพราะเหตุคือการถูกข่มไว้ด้วยกำลังของภาวนา เพราะฉะนั้น วิตกนี้ จึงเกิดได้ในจิตที่เหลือ คือ กามาวจรจิต ๔๔ ดวง และปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง รวม เป็น ๕๕ ดวงเท่านั้น.

พึงทราบถึงความไม่เกิดขึ้นแห่ง วิจาร ในจิต ๕๕ ดวง คือ ในทวิปัญญา- วิญญาณ ๑๐ ดวง และในตติยฌานจิตเป็นต้น รวม ๔๕ ดวง ตามทำนองดังได้ กล่าวในวิตกนั้นเที่ยว, ย่อมเกิดขึ้นในจิต ๖๖ ดวง คือในจิตที่มีวิตก ๕๕ ดวง เหล่านี้แหละ และในหุตติยฌานจิต ๑๑ ดวง เท่านั้น.

อธิโมกข์ ย่อมไม่เกิดขึ้นในจิต ๑๑ ดวง คือ ในทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ ตาม นัยดังได้กล่าวแล้ว และในจิตที่สหระคตด้วยวิจิกิจจา เพราะมีสภาวะเป็นปฏิปักษ์ต่อ วิจิกิจจา เพราะฉะนั้น ย่อมเกิดขึ้นในจิต ๗๘ ดวงที่เหลือเท่านั้น.

ส่วน วิริยะ ย่อมไม่เกิดในจิต ๑๖ ดวง คือ ในอเหตุกจิต ๑๖ ดวง เว้น มโนทวาราวชชนะและหสิตุปปาทะ เพราะจิต ๑๖ ดวง เหล่านี้ ย่อมสำเร็จกิจของ ตนในอารมณีนั้น ๆ ได้โดยไม่ต้องอาศัยความพยายาม เกี่ยวกับว่า ปัญหทวาราว- ชชนะนั้น สักแต่ว่ามีอารมณ์มาถึงคลองประสาท เป็นเหตุให้ภวังค์ไหวแล้วขาด สายไปเท่านั้น ก็ย่อมเกิดขึ้นทำกิจของตน คือการปรารภอารมณ์ที่ถึงคลอง ประสาทนั้น ๆ ได้แล้ว, ส่วนทวิปัญญาวิญญาณ ก็สักแต่ว่า พอมีเหตุของตนประชุม กันเท่านั้น ก็เกิดขึ้นทำกิจของตนมีการเห็นเป็นต้นได้ฉับพลัน สัมปฏิจฉันนะ ก็ สักแต่ว่า พอทวิปัญญาวิญญาณดวงนั้น ๆ ดับไปเท่านั้น ก็เกิดขึ้นมาทำกิจรับ อารมณ์ของตนได้แล้ว. แม้สันติริณะก็อย่างนั้น และเกี่ยวกับว่า มีความเป็นไป เพียงขณะจิตเดียว หรืออย่างมากที่สุด ๒ ขณะ เท่านั้น (สันติริณจิตในคราวทำ ตทาลัมพนกิจย่อมเป็นไป ๒ ขณะ)

จิตที่เหลือ ๗๓ ดวง ย่อมสำเร็จกิจของตน ๆ ในอารมณีนั้น ๆ ได้ ด้วย อาศัยความพยายาม เพราะฉะนั้น วิริยะจึงเกิดได้ในจิต ๗๓ ดวงที่เหลือนี้เท่านั้น.

ส่วน ปีติ ว่าโดยการนับจิตทั้งหมดเป็น ๑๒๑ ดวง ย่อมไม่เกิดในจิต ๗๐ ดวง คือ โทสมูลจิต ๒ ดวง, กายวิญญาณ ๒ ดวง จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ทั้งหมด ๕๕ ดวง เพราะจิต ๕๙ ดวงเหล่านี้ มีเวทนาอย่างอื่น ซึ่งไม่ใช่โสมนัส

ด้วยว่า ปิตี ย่อมเกิดในจิตที่มีเวทนาเป็นโสมนัสเท่านั้น, และย่อมไม่เกิดในจิตตถ-
 ฆานจิต ๑๑ ดวง เพราะจิตตถฆานจิตแม้มีเวทนาเป็นโสมนัส แต่ปิตีก็ไม่สามารรถ
 เกิดได้ เพราะถูกข่มไว้ดีแล้ว ด้วยกำลังของภาวณา เพราะฉะนั้น ปิตินี้ จึงเกิดได้
 ในจิตที่เหลือ ๕๑ ดวง เท่านั้น ซึ่งล้วนเป็นจิตที่สหระคตด้วยโสมนัส.

ส่วน **ฉันทะ** ย่อมไม่เกิดขึ้นในจิต ๒๐ ดวง คือ ในอเหตุกจิต ๑๘ ดวง และ
 ในโมหมูลจิต ๒ ดวง เพราะฉันทะ เมื่อจะเกิดขึ้นด้วยอำนาจความใคร่จะกระทำ
 กิจนั้น ๆ ในอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นในจิตที่มีความตั้งด้วยดีในอารมณ์นั้นก่อนเท่านั้น
 ก็แต่ว่า อเหตุกจิตทั้งหลาย หากความตั้งด้วยดีในอารมณ์ทั้งหลายมิได้ เพราะไม่มี
 เหตุอันเป็นมูล เพราะฉะนั้น ฉันทะจึงไม่เกิดขึ้นในอเหตุกจิต ๑๘ ดวงเหล่านี้,
 และเพราะโมหมูลจิต แม้ว่าเป็นจิตมีเหตุอันเป็นมูล ถึงกระนั้นก็มีความขัดสายไม่
 ตั้งมั่น ไม่ปักลงไป ในอารมณ์ ปิดโอกาสแห่งความเกิดขึ้นของฉันทะ เพราะฉะนั้น
 แม้ในโมหมูลจิต ๒ ดวงนี้ ฉันทะก็ย่อมเกิดขึ้นมิได้ เป็นอันว่า ฉันทะ ย่อมเกิดขึ้น
 ในจิต ๖๙ ดวง นอกนี้เท่านั้น.

คาถาแสดงจำนวนจิตที่มีและไม่มีปกิณณกเจตสิกแต่ละอย่างประกอบ

จสภูจี ปญฺจปญฺญาส	เอกาทส จ โสฬส
สตุตติ วิสติ เจว	ปกิณณกวิวัชชิตา
ปญฺจปญฺญาส จสภูจฺยภู-	จสตุตติ ติสตุตติ
เอกปญฺญาส เจฏฺฐ-	สตุตติ สปปกิณณกา

แปลว่า:- ก็บรรดาจิตตูปบาทเหล่านั้น
 จิตตูปบาทที่เว้นปกิณณกเจตสิก มี ๖๖ ดวง มี ๕๕ ดวง มี ๑๑ ดวง
 มี ๑๖ ดวง มี ๗๐ ดวง และมี ๒๐ ดวง ที่มีปกิณณกเจตสิก มี ๕๕
 ดวง มี ๖๖ ดวง มี ๗๘ ดวง มี ๗๓ ดวง มี ๕๑ ดวง และมี ๖๙ ดวง
 ตามลำดับ

คำอธิบายคาถา

คำว่า บรรดาจิตตูปบาทเหล่านั้น คือ จิตตูปบาทที่มีการเว้นปกิณณก-
 เจตสิก และที่เป็นไปร่วมกันกับปกิณณกเจตสิกเหล่านั้น.

คำว่า มี ๖๖ ดวง มี ๕๕ ดวง เป็นต้น ฟังประกอบไว้เกี่ยวกับการนับจำนวนจิตทั้งหมดเป็น ๑๒๑ และเกี่ยวกับการนับจำนวนจิตทั้งหมดเป็น ๘๙ ดวง ตามสมควร คือ จิตตูปบาท จำนวน ๖๖, ๕๕, ๗๐, ๕๕, ๖๖ เป็นการนับเกี่ยวกับจำนวนจิตทั้งหมดที่มี ๑๒๑ ดวง, จิตตูปบาทจำนวนที่เหลือ เป็นการนับเกี่ยวกับจำนวนจิตทั้งหมดที่มี ๘๙ ดวง. ขยายความว่า ถ้าหากความเกิดได้หรือมิได้ในจิตตูปบาท แห่งปภินณกเจตสิกนั้น ๆ มีส่วนเกี่ยวข้องกับฉานโดยเป็นองค์ฉานก็ดี มีส่วนเกี่ยวข้องกับเวทนาเฉพาะอย่างก็ดี ก็ฟังนับจำนวนจิตตูปบาทที่มีหรือไม่มีแห่งปภินณกเจตสิกนั้น ๆ โดยจำนวนจิตทั้งหมดที่มี ๑๒๑ ดวง, ถ้าหากไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับฉาน หรือเวทนาเฉพาะอย่าง ก็ฟังนับจำนวนจิตโดยจำนวนจิตทั้งหมดที่มี ๘๙ ดวง. ฉะนี้ แล.

คำว่า ตามลำดับ คือ ตามความเหมาะสมแก่ลำดับจิตที่เว้น และที่ประกอบกับปภินณกเจตสิก ๖ มีวิตก เป็นต้น.

สัมปโยคนัยแห่งอกุศลเจตสิก ๑๔

ส่วน ในบรรดาอกุศลเจตสิกทั้งหลาย เจตสิก ๔ อย่างเหล่านี้ คือ โมหะ ๑ อหิริกะ ๑ อโนตตัมปะ ๑ อุทัจจะ ๑ ชื่อว่า สัพพากุศลสาธารณะ (สาธารณะ แก่อกุศลจิตทุกดวง) ย่อมพบได้ในอกุศลจิต ๑๒ ดวง แม้ทุกดวง

โลภะ ย่อมพบได้ในจิตที่สหระคตด้วยโลภะ ๘ ดวงนั้นเทียว

ทิฏฐิ ย่อมพบได้ในจิตที่สัมปยุตกับทิฏฐิ ๔ ดวงเท่านั้น

มานะ ย่อมพบได้ในจิตที่วิปยุตจากทิฏฐิ ๔ ดวง

เจตสิก ๔ อย่างเหล่านี้ คือ โทสะ ๑ อิศสา ๑ มัจฉริยะ ๑ กุกกุจจะ ๑ ย่อมพบได้ในปฏิฆจิต ๒ ดวง.

ถีนะ และ มितตะ ย่อมพบได้ในจิตที่เป็นสสังขาริก ๕ ดวง

วิจิกิจฉา ย่อมพบได้ในจิตที่สหระคตด้วยวิจิกิจฉาดวงเดียว ฉะนี้ แล.

คำอธิบาย

เป็นความจริงว่า ในเวลาที่บุคคลประพฤติกุศลจิตทั้งหลาย มีปาณาติปาต เป็นต้น ในเวลานั้น อกุศลจิตทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นแก่เขาตามสมควรแก่กรรมที่ทำ

ในเวลานั้นนั้นแหละ บุคคลผู้นั้น นับได้ว่า มี โมหะ เกิดขึ้นปิดบังไม่ให้เห็นโทษใน
ทุจริตนั้น ๆ ด้วย มี อหิริกะ เกิดขึ้น ไม่รังเกียจแต่ทุจริตนั้น ๆ ด้วย มี อนัตตตัปปะ
เกิดขึ้น ไม่เกรงกลัวแต่ทุจริตนั้น ๆ ด้วย และมี อุทธัจจะ เกิดขึ้นสร้างความขัดสาย
ไม่สงบแห่งจิตด้วย เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เจตสิก ๔ อย่างเหล่านี้ ฯลฯ
ชื่อว่า สัพพากุศลสาธารณะ” ดังนี้..

กัจิตที่สหระคตด้วยโลภะ มี ๘ ดวงเท่านั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า
“โลภะ ย่อมพบได้ในจิตที่สหระคตด้วยโลภะ ๘ ดวงนั้นเทียว” ดังนี้.

ทิวฐฐิ เป็นสภาวะที่ยึดถืออารมณ์ เพราะเห็นผิดในอารมณ์อะไร ๆ ก็ชื่อว่า
ยึดถืออารมณ์นั้น ๆ โดยความเป็นสาระ (ว่า “เรา” ว่า “ของเรา” เป็นต้น) จึงมี
ส่วนเสมอเหมือนโลภะที่ยึดถืออารมณ์โดยเกี่ยวกับเป็นความติดในรสของอารมณ์
นับว่ามีอารมณ์ร่วมกันกับโลภะ เพราะฉะนั้น ทิวฐฐินี้ เมื่อจะเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นใน
จิตที่สหระคตด้วยโลภะเท่านั้น ท่านกล่าวว่า “ย่อมพบในจิตที่สัมปยุตกับทิวฐฐิ
๔ ดวงเท่านั้น” เพราะจิตที่สหระคตด้วยโลภะ ๔ ดวงที่เหลือ เป็นประเภทที่วิปยุต
กับจากทิวฐฐิ.

แม้ มานะ ย่อมมีความเป็นไปเหมือนทิวฐฐินั่นเอง โดยเกี่ยวกับเป็นความ
ถือตัวว่า “เรา” (เราดีกว่า, เราเลวกว่า เป็นต้น) ด้วยอำนาจความรักตน คือมีความ
รักตนเป็นสมุฏฐาน จึงเป็นไปร่วมกันกับโลกมูลจิตเท่านั้น ไม่เกิดในโทสมูลจิต
เป็นต้น และจะไม่เกิดในจิตตูปบาทเดียวกันกับทิวฐฐิ เหมือนอย่างไกรสรราชสีห์ที่
ไม่อยู่ร่วมถ้ำเดียวกันกับราชสีห์ตัวอื่นประเภทเดียวกัน ฉะนั้น อธิบายว่า การถือ
เอาว่า “เรา” แต่ละครั้ง เป็นไปด้วยอำนาจของธรรมมีทิวฐฐิเป็นต้น อย่างใดอย่าง
หนึ่งเพียงอย่างเดียว กล่าวคือ เมื่อมีทิวฐฐิเกิดขึ้นทำการถือเอาว่า “เรา” โดยเกี่ยว
กับเป็นความเห็นผิดอยู่แล้ว ในขณะนั้น ก็ย่อมไม่มีมานะเกิดขึ้น ทำการถือเอาว่า
“เรา” โดยเกี่ยวกับเป็นความถือตัวซ้ำอีก เพราะฉะนั้น มานะนี้ แม้มีอันต้องเกิด
ร่วมกับโลกมูลจิต ก็เกิดร่วมกับโลกมูลจิตที่ไม่มีทิวฐฐิเท่านั้น เพราะเหตุนี้ ท่าน
จึงกล่าวว่า “มานะ ย่อมพบได้ในจิตที่วิปยุตจากทิวฐฐิ ๔ ดวง” ดังนี้.

โทสะ ย่อมเกิดขึ้นในปฏิฆจิต ๒ ดวง ความข้อนั่งง่ายอยู่แล้ว ก็ อิสสา
เมื่อจะเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นในปฏิฆจิต ๒ ดวงนั้นนั้นแหละ เพราะสภาวะที่ชิงชังคือ
ทนไม่ได้ ซึ่งสมบัติของผู้อื่นแห่งอิสสานั้น ย่อมเป็นไปคล้ายตามอาการที่กระทบ

กระทั่ง หรือประทุษร้ายอารมณ์แห่งโทสะ จึงต้องเป็นไปร่วมกันกับโทสะเท่านั้น แม้สภาวะที่ทนไม่ได้ต่ออาการที่สมบัติของตนตกไปเป็นของคนอื่น แห่งมัจฉริยะ ก็อย่างนั้น ย่อมเป็นไปพร้อมกันกับอาการที่ขุ่นเคืองคือทนอารมณ์นั้นไม่ได้แห่ง โทสะ มัจฉริยะนั้นจึงต้องเป็นไปร่วมกันกับโทสะ แม้ กุกกุจจะ เมื่อเป็นสภาวะที่ ตามเศร้าโศกหรือกลัดกลุ้มในภายหลัง เพราะทุจริตที่ได้ทำไว้และสุจริตที่มีได้ทำไว้ ก็เป็นธรรมดาว่าเมื่อจะเป็นไป ย่อมเป็นไปพร้อมกับอาการที่ขัดเคืองในอารมณ์ แห่งโทสะนั้นนั่นแหละ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เจตสิก ๔ อย่างเหล่านี้ คือ โทสะ ๑ ฯลฯ ย่อมพบได้ในปฏิฆจิต ๒ ดวง” ดังนี้.

ท่านกล่าวว่า “ถีนะ และมิทธะ ย่อมพบได้ในจิตที่เป็นอสสังขาริก ๕ ดวง” เพราะถีนะและมิทธะเป็นความหดหู่ ท้อถอย ไม่ควรแก่การงาน จึงไม่มีความเป็นไปในจิตที่เป็นอสสังขาริก ซึ่งกล้าแข็งโดยสภาวะได้.

ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับการที่ วิจิกิจฉา มีในจิตที่สหระตด้วยวิจิกิจฉาดวง เดียว เพราะง่ายอยู่แล้ว.

คาถาสงเคราะห์สัมปโยคนัยแห่งอกุศลเจตสิก

สหพาปฺญฺเภสุ จตฺตาโร	โลภมฺมุเล ตโย กตา
โทสมฺมุเลสฺ จตฺตาโร	สสงฺขारे ทฺวยนฺตภา
วิจิกิจฺฉา วิจิกิจฺฉา-	จิตฺเต จาติ จตฺตฺทส
ทฺวาทสากุสฺเสสฺสว	สมฺปยฺชฺชนฺติ ปญฺจธา

แปลว่า :- อกุศลเจตสิกย่อมประกอบร่วมกันในอกุศลจิต ๑๒ ดวงเท่านั้น โดย ๕ อาการ คือ

๑. - เจตสิก ๔ ทรงกระทำไว้ในอกุศลจิตทุกดวง
๒. - เจตสิก ๓ ทรงกระทำไว้ในโลภมมูลจิต
๓. - เจตสิก ๔ ทรงกระทำไว้ในโทสมมูลจิต
๔. - หนึ่ง เจตสิก ๒ ทรงกระทำไว้ในจิตที่เป็นอสสังขาริก
๕. - วิจิกิจฉาเจตสิก ทรงกระทำไว้ในวิจิกิจฉาจิตดวงเดียว

ดังนี้.

คำอธิบาย

เจตสิก ๔ ที่เรียกว่า โม - จตุกกะ (หมวด ๔ มีโมหะ เป็นต้น) ทรงกระทำไว้ (ตรัสไว้) ในอกุศลจิตทุกดวง.

เจตสิก ๓ ที่เรียกว่า โล - ติกะ (หมวด ๓ มีโลภะ เป็นต้น) ทรงกระทำไว้ใน โลกมูลจิตเท่านั้น ตามสมควรแก่ความเกิดได้.

เจตสิก ๔ ที่เรียกว่า โท - จตุกกะ (หมวด ๔ มีโทสะ เป็นต้น) ทรงกระทำไว้ใน โทสมูลจิตเท่านั้น ตามความเหมาะสมต่ออารมณ์

อนึ่ง เจตสิก ๒ ที่เรียกว่า ธิ - ทุกะ (หมวด ๒ มีธินะ เป็นต้น) ทรงกระทำไว้ในจิตที่เป็นสังขาริกเท่านั้น.

ส่วนเจตสิกอย่างเดียวกันที่เรียกว่า วิ - เอกะ (อย่างเดียวกันคือวิจิกิจจา) ทรงกระทำไว้ในวิจิกิจจาจิตดวงเดียวเท่านั้น.

สัมปโยคนัยแห่งโสภณเจตสิก ๒๕

ส่วนในโสภณจิตทั้งหลาย ลำดับแรก โสภณเจตสิก ๑๙ ย่อมประกอบพร้อมกันในโสภณจิต ๕๙ ดวง แม้ทุกดวง.

ส่วน วิรติเจตสิกทั้ง ๓ ย่อมพบได้เป็นประจำ พร้อมกันทีเดียว ในโลกุตตรจิต ๘ ดวง แม้โดยอาการทั้งปวง แต่ว่าในบรรดาโลกียจิตทั้งหลาย ย่อมปรากฏเฉพาะในกามาวจรกุศลจิตเท่านั้น ในกาลบางคราว เป็นแต่ละอย่าง.

ส่วน อัปมัณฺญาเจตสิก ย่อมเกิดในกาลบางคราว เป็นธรรมชาติแยกกันในจิต ๒๘ ดวงเท่านั้น คือ ในมหัคคตจิตที่เว้นปัญญาจมาน ๑๒ ดวง ในกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง และในสเหตุกกามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ในกามาวจรจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ในจิตเหล่านี้ ไม่มีภริณาและมุทิตา" ดังนี้.

ส่วน ปัญญา ย่อมถึงความประกอบพร้อมในจิต ๔๗ ดวง คือกามาวจรจิตที่สัมปยุตกับญาณ ๑๒ ดวง และในมหัคคตจิตกับโลกุตตรจิต ๓๕ ดวง แม้ทุกดวง ฉะนั้น แล.

คำอธิบาย

บัณฑิตพึงทราบเหตุผลเกี่ยวกับการที่ เจตสิก ๑๙ อย่างเหล่านี้ เกิดใน โสภณจิต ๕๙ ดวง แม้ทุกดวง ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในคราวที่ได้กล่าวถึงสภาวะของเจตสิกเหล่านี้ แต่ละอย่างในตอนก่อนหน้านั้นเที่ยว.

ในบรรดาโลกุตตรจิตทั้งหลาย โลกุตตรจิตบางดวง บางคราวมีการเวียน สัมมาสังกัปปะ โดยเกี่ยวกับฌานที่เป็นบาทเป็นต้น จึงไม่มีวิตกเกิดร่วมได้ทีเดียว ก็ แต่ว่า จะไม่มีวิตกทั้ง ๓ นั้นเที่ยวเกิดร่วมหาได้ไม่ เพราะองค์มรรคทั้งหลายที่ ประชุมกันอยู่ในมรรคจิต เพื่อการตัดขาดซึ่งกิเลสนั้น ๆ ต้องถึงความสมบูรณ์ด้วย ลึกษา ๓ เป็นอย่างยิ่ง ก็อิทิลึกษาได้แก่วิตกทั้ง ๓ นั้นเที่ยว ส่วนผลจิตย่อม เป็นไปโดยคล้อยตามอานุภาพของมรรคเท่านั้น จึงมีเจตสิกเกิดร่วมเช่นเดียวกับ มรรคจิต เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ส่วนวิตกทั้ง ๓ ย่อมพบได้เป็น ประจำพร้อมกันทีเดียว ในโลกุตตรจิต ๘ ดวง” ดังนี้. ก็คำว่า เป็นประจำ มีความหมายว่า มิได้เกิดขึ้นในกาลบางครั้งบางคราว ทว่าประกอบเป็นประจำใน โลกุตตรจิตทุกดวง ส่วนคำว่า **พร้อมกันทีเดียว** เป็นการปฏิเสธความเกิดขึ้นแยก กันเป็นแต่ละอย่าง เหมือนอย่างในโลกียจิต. เป็นความจริงว่า วิตกในโลกุตตรจิต มิได้เป็นไปเกี่ยวกับบังตวันทุจจริตและมิจจาอาชีวะเป็นอย่างไร ๆ เหมือนอย่างในโลกียจิต เพราะวิตกที่เป็นองค์มรรคได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ ก็สามารถเกิดขึ้นพร้อมกัน ทั้ง ๓ อย่างในขณะเดียวกัน เพื่อการตัดขาดกิเลสอันเป็นเหตุแห่งกายทุจจริตเป็นต้น นั้น ๆ ตามสมควรแก่อานุภาพของมรรคนั้น ๆ เป็นเหตุให้ทุจจริตนั้น ๆ หมดไปอย่าง ลื่นเชิงไม่มีส่วนเหลือบ้าง, ทุจจริตส่วนที่เหลืออยู่ก็ทำให้หมดความสามารถในอันนำไป สู่อบายเป็นต้น บ้าง.

คำว่า **แม้โดยอาการทั้งปวง** คือ แม้โดยอาการที่ย่ำยทุจจริตทั้งหลาย ทั้งปวง ในคำว่า **แต่ว่าในบรรดาโลกียจิตทั้งหลาย** เป็นต้นนี้ พึงทราบความอย่าง นี้ ว่า -

ในโลกียจิตทั้งหลาย เพราะวิตก ๓ ย่อมปรากฏ คือย่อมเกิดขึ้นเฉพาะใน กามาวจรกุศลจิตเท่านั้น ย่อมไม่เกิดขึ้นในกามาวจรวิบากจิตและกิริยาจิต ทั้งย่อม ไม่เกิดขึ้นในมหัคคตจิตทั้งหลาย เพราะวิตกในโลกียจิต เกิดขึ้นมาเพื่อประโยชน์ อย่างเดียวคือ ความมงดเว้นจากทุจจริตทั้งหลายอันมีชาติเป็นอกุศล ก็แต่ว่ากุศล

เท่านั้น มีความเป็นปฏิบัติต่ออกุศลโดยเป็นผู้ละ เพราะฉะนั้น วิรตินี้ จะต้อง มีชาติเป็นกุศล เกิดในกุศลจิตเท่านั้น ไม่เกิดในวิบากจิตและในกิริยาจิต ซึ่งล้วน เป็นจิตที่หาความเป็นปฏิบัติต่ออกุศลมิได้ อนึ่ง แม้จะเกิดในกุศลจิต ก็ย่อมเกิด ในกามาวจรกุศลจิตเท่านั้น ไม่ใช่ในมหัคคตกุศลจิต (รูปาวจรกุศลจิตและอรูปาวจร กุศลจิต) เพราะทุจจริตทั้งหลายมีกายทุจจริตเป็นต้นเป็นความทุศีล สำเร็จได้ด้วย วิติกมกิลเลส ก็ในคราวที่ประจวบกับวัตถุอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งทุจจริตนั้น ๆ วิรติ ที่เกิดขึ้นมา ย่อมเกิดขึ้นมาเพื่องดเว้นทุจจริตอันเป็นความทุศีลนั้น ย่อมถึงความ เป็นศีลมัย งดเว้นความทุศีลนั้น ๆ ได้โดยการละวิติกมกิลเลสอันเป็นเหตุแห่งความ ทุศีลนั้น ๆ ขึ้นชื่อว่า ศีลมัย เป็นกามาวจรกุศลอย่างเดียวกับเท่านั้น ย่อมเกิดในกามาว จรกุศลจิตเท่านั้น วิรติทั้ง ๓ นั้นเทียว ไม่อาจเกิดในมหัคคตกุศลจิต ถึงความ เป็นมหัคคตกุศล เหมือนอย่างกรุณา มุทิตา เป็นต้นได้ เพราะมหัคคตกุศล เป็นภาวนามัย เป็นไปเพื่อละปริยัญฐานกิเลสมีนิวรณ์เป็นต้นเท่านั้น มิได้เป็นไป เพื่อละวิติกมกิลเลส.

อีกนัยหนึ่ง วิรติคือสัมมากัมมันตะ เมื่อเป็นไปเพื่องดเว้นจากกายทุจจริต ก็ ย่อมถึงความเป็นกุศลกายกรรม วิรติคือสัมมาวาจา เมื่อเป็นไปเพื่องดเว้นจากวจี ทุจจริต ก็ย่อมถึงความเป็นกุศลวจีกรรม วิรติคือสัมมาอาชีวะ เมื่อเป็นไปเพื่องดเว้น จากกายทุจจริตก็ดี จากวจีทุจจริตก็ดี อันเกี่ยวข้องกับอาชีวะ ก็ย่อมถึงความเป็นกุศล กายกรรมบ้าง ถึงความเป็นกุศลวจีกรรมบ้าง ตามสมควรแก่อาชีพนั้น ๆ ก็แต่ว่า กุศลที่เป็นกายกรรมและที่เป็นวจีกรรม ล้วนเป็นกามาวจรกุศล ไม่ใช่มหัคคตกุศล เพราะมหัคคตกุศลเป็นมโนกรรมอย่างเดียว เพราะฉะนั้น วิรติในโลภียจิตย่อมเป็น กามาวจรกุศล เกิดในกามาวจรกุศลจิตเท่านั้น ฉะนี้ แล.

อีกประการหนึ่ง ถ้าจะว่าโดยอารมณ์ อารมณ์ของวิรติทั้ง ๓ ย่อมถึง ความเป็นวิรมิตัพพวัตถุ (ธรรมอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งทุจจริตที่พึงงดเว้น) เพราะเป็น อารมณ์ที่วิรติพึงปรารถนาเพื่อประโยชน์แก่ความงดเว้นจากทุจจริต ก็แต่ว่า กามาวจร วิบากจิตทั้งหลาย แม้ว่าเป็นโสภณะ แต่เพราะเหตุที่ทำการอื่นมีปฏิสนธิกิจเป็นต้น อันไม่เกี่ยวข้องกับความงดเว้นจากทุจจริตทั้งหลาย จึงมีอารมณ์ที่ไม่ถึงความเป็น วิรมิตัพพวัตถุ, กามาวจรกิริยาทั้งหลายแม้ที่เป็นโสภณะ แต่เพราะเหตุที่เป็นไปใน สันดานของพระชินาสพบุรุษุทธิปราศจากทุจจริตทั้งหลายสิ้นเชิง จึงมีอารมณ์ที่ไม่

ถึงความเป็นวิริมิตัพวัตตุนั้นเหมือนกัน เพราะไม่มีทุจริตอะไร ๆ ที่ท่านจะต้องงดเว้น ส่วนมหัคคตจิตทั้งหลายทั้งปวง เพราะเหตุที่เป็นอัปนา จึงมีอารมณ์กรรมฐานมีปฐมวิกสิณเป็นต้น เป็นอารมณ์ประจำของตน ไม่อาจเปลี่ยนไปถือเอาวิริมิตัพวัตตุนั้นเป็นอารมณ์ได้ แม้บางดวงจะถึงความเป็นอภิญาจิต รู้อารมณ์ได้หลายอย่างก็ตาม ถึงกระนั้น อารมณ์เหล่านั้นก็พ้นข้อกำหนดของความเป็นวิริมิตัพวัตตุนั่นเอง เพราะบุคคลปรารถนาอภิญาเพื่อประโยชน์อย่างอื่น ไม่ใช่เพื่อความงดเว้นจากทุจริต.

คำว่า ในกาลบางครั้งเป็นแต่ละอย่าง นี้ ท่านกล่าวปฏิเสธความเกิดขึ้นเป็นประจำในกามาวจรกุศลจิต ย่อมเกิดขึ้นในกาลบางครั้งบางคราวเท่านั้น คือในคราวที่จิตปรารถนาอารมณ์อันเป็นวิริมิตัพวัตตุนั้น. และเมื่อจะเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นได้เป็นแต่ละอย่างเท่านั้น มิได้เกิดขึ้นพร้อมกัน เพราะเนื่องอยู่กับอารมณ์คือวิริมิตัพวัตตุนั้นที่แตกต่างกัน อย่างนี้ คือ -

สัมมาวาจา - ย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์ คือวิริมิตัพวัตตุนั้น อันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งวจีทุจริตที่พึงงดเว้นนั้น ๆ ได้แก่เรื่องที่ไม่จริงหรือคำเท็จ ๑, บุคคลผู้ซึ่งตนจะพึงยุยงให้แตกกัน ๑, คำหยาบ ๑, คำพูดเพื่อเจ้อปราศจากประโยชน์ ๑, ตามสมควรแก่โอกาส.

สัมมากัมมันตะ - ย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์ คือวิริมิตัพวัตตุนั้น อันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งกายทุจริตที่พึงงดเว้นนั้น ๆ ได้แก่ ชีวิตของสัตว์ ๑, สิ่งของของผู้อื่นซึ่งเขาหวงแหน ๑, หญิง ๒๐ จำพวก ๑, ตามสมควรแก่โอกาส.

สัมมาอาชีวะ - ย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์ คือวิริมิตัพวัตตุนั้น อันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งทุราชีวะ (อาชีพชั่ว) มีเรื่องไม่จริงเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละ ตามสมควรแก่โอกาส.

ความว่าทุจริตมีสิ่งใดเป็นอารมณ์ วิริมิตัพวัตตุนั้น ๆ ก็ย่อมมีสิ่งนั้นเป็นอารมณ์

อธิบายเกี่ยวกับอัปมัญญา

คำว่า อัปมัญญาเจตสิกย่อมเกิดในกาลบางครั้ง เป็นธรรมชาติแยกกัน นี้ มีอธิบายว่า อัปมัญญาเจตสิกทั้ง ๒ แม้เกิดขึ้นได้ในจิต ๒๘ ดวงดังกล่าวมานั้น ก็มีได้เกิดร่วมกันเป็นประจำ ทว่า เกิดขึ้นในกาลบางครั้งเท่านั้น ตาม

อารมณ์ที่เป็นปัจจัย กล่าวคือ **กรุณาเจตสิก** ย่อมเกิดขึ้นในคราวที่ปรารภถึง **สัตว์ผู้ถึงทุกข์**, ส่วน **มุทิตาเจตสิก** ย่อมเกิดขึ้นในคราวที่ปรารภถึง **สัตว์ผู้ถึงสุข** และเพราะมีอารมณ์แตกต่างกัน คือสัตว์ผู้ถึงทุกข์และสัตว์ผู้ถึงสุขดังกล่าวนี้นั่นเอง อัปมัญญาทั้ง ๒ นี้ จึงเกิดขึ้นไม่พร้อมกัน คือแยกกันเป็นแต่ละอย่าง.

ก็อัปมัญญาเจตสิกที่ถึงความเป็นมหัคคตะ เกิดขึ้นในมหัคคตจิต ย่อมเป็นธรรมชาติที่ไม่แยกกันกับโสมนัสเวทนา ต้องเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนาเสมอ เพราะความมีกำลังถึงขั้นอัปนาแนบแน่นในอารมณ์เดียวแห่งอัปมัญญา ต้องมีโสมนัสเวทนา ซึ่งเป็นเวทนาที่มีความชวนชวาย (กระตือรือร้นในอันเสวยรสของอารมณ์) คอยช่วยเหลือเกื้อกูล และเพราะอุเบกขาเวทนาที่ถึงอัปนา เป็นธรรมชาติที่สงบเกินไป วางเฉย (ในอารมณ์) เสียยิ่งนัก ไม่ชวนชวาย ไม่พยายามในการเสวยรสของอารมณ์ จึงไม่ช่วยเหลือเกื้อกูลให้อัปมัญญาทั้ง ๒ ได้เกิดขึ้นแนบแน่นในอารมณ์ คือทุกขิตสัตว์หรือสุขิตสัตว์ นั้นได้ เพราะเหตุนั้น กรุณาและมุทิตา นี้ จึงเกิดขึ้นในมหัคคตจิตเฉพาะที่สหระคตด้วยโสมนัสเวทนาเพียง ๑๒ ดวง เว้นพวกปัญญาจมานจิตซึ่งเป็นจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนาทั้งหลายเสีย.

คำว่า **ในกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง และในสเหตุกกามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง** นี้ ท่านกล่าวแสดงให้เห็นทราบทั่วว่า สำหรับกามาวจรจิตทั้งหลายนั้น อัปมัญญาเจตสิกแต่ละอย่างย่อมเกิดในกามาวจรโสภณจิตที่เป็นกุศลและกิริยาเท่านั้น ย่อมไม่เกิดในวิบากจิต เพราะอัปมัญญาเจตสิกมีสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์ ส่วนกามาวจรวิบากจิตมีปรมาตธรรม คือกามธรรม เป็นอารมณ์แต่อย่างเดียวนั่นเอง อนึ่ง คำนี้ยังแสดงให้เห็นทราบอีกอย่างหนึ่งว่า กรุณาและมุทิตาในกามาวจรจิตนี้ย่อมเป็นไปร่วมกันกับโสมนัสเวทนามาก็ได้ ย่อมเป็นไปร่วมกันกับอุเบกขาเวทนามาก็ได้ เพราะไม่มีเงื่อนไขเกี่ยวกับความมีกำลังถึงขั้นอัปนาเข้ามาเกี่ยวข้อง หรือว่าเมื่อเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนามันนั้นแหละ อยู่บ่อย ๆ เกิดความคุ้นเคยดีแล้ว ก็ย่อมเกิดร่วมกันแม้กับอุเบกขาเวทนาได้ จึงกล่าวว่าย่อมเกิดขึ้นได้ในกุศลจิตแม้ ๘ ดวงนั้นทีเดียว แม้ในกิริยาจิตก็อย่างนั้นเหมือนกัน การที่ท่านอาจารย์ยกคำพูดของอาจารย์บางพวกมาแสดงไว้อย่างนี้ว่า “แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ในกามาวจรจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ในจิตเหล่านี้ ไม่มีกรุณาและมุทิตา.” ดังนี้ ก็เพื่อจะให้ทราบทั่วว่า คำนี้ เป็นเพียงมติของอาจารย์บางพวกเท่านั้น. ก็แต่ว่า บัณฑิตพึงทราบ

ว่า กามชวนจิต ในอัปนาวิถิจิต ย่อมเป็นจิตที่สหระคตด้วยโสมนัสเท่านั้น เพราะอัปนาชวนจิตที่สหระคตด้วยโสมนัสเวทนา ย่อมเป็นไปโดยมีชวนจิตที่มีเวทนาเหมือนกันกับตนเป็นอาเสวนปัจจัยมาตั้งแต่ต้น เพราะฉะนั้น อัปมัญญาเจตสิก ทั้ง ๒ ที่เกิดร่วมกับกามาวจรจิตในอัปนาวิถิจิต จึงเป็นธรรมชาติที่สหระคตด้วยโสมนัสเวทนาอย่างเดียวกัน เหมือนอย่างที่เกิดในอัปนาจิต หรือในมหัคคตจิตนั้น เทียบ. รวมความว่า อัปมัญญาเจตสิก ย่อมเกิดได้ในจิตรวม ๒๘ ดวง โดยเหตุผลตามประการที่กล่าวมานี้.

คำอธิบายเกี่ยวกับความประกอบร่วมกันในจิต ๔๗ ดวงแห่งปัญญาไม่ต้องมีเพราะง่ายอยู่แล้ว ก็จิตที่เป็นติเหตุกะ (มีเหตุ ๓) หรือที่สัมปยุตกับญาณทั้งหลายนั่นเอง ชื่อว่าจิตที่มีปัญญาเข้าไปประกอบ ฉะนั้น แล.

คาถาประมวลสัมปโยคนัยแห่งโสภณเจตสิก

เอภวนวิสติ ธมฺมา	ชายนฺเตภฺนสมฺมจฺจํ
ตโย โสฬสจิตฺเตสุ	อภฺจวิสติยํ ทวํ
ปญฺญา ปกาสิตา สตฺต-	จตฺตาทิสฺวิเรสุปี
สมฺปยุตฺตา จตฺเธวํ	โสภณเสวว โสภณา

แปลว่า - สัมปยุตตธรรมทั้งหลายที่เป็นโสภณเจตสิก ย่อมเกิดในโสภณจิตทั้งหลาย โดย ๔ อาการ อย่างนี้คือ :-

ธรรม ๑๙	ย่อมเกิดในจิต ๕๙ ดวง
ธรรม ๓	ย่อมเกิดในจิต ๑๖ ดวง
ธรรม ๒	ย่อมเกิดในจิต ๒๘ ดวง
ปัญญาทรงประกาศไว้ในจิต แม้ ๔๗ ดวง	

คำอธิบายคาถา

คำว่า โดย ๔ อาการ คือ ธรรม ๑๙ อาการหนึ่ง, ธรรม ๓ อาการหนึ่ง, ธรรม ๒ อาการหนึ่ง และธรรม ๑ คือปัญญา อาการหนึ่ง.

คำว่า ธรรม ๑๙ ย่อมเกิดในจิต ๕๙ ดวง ความว่า ธรรม ๑๙ มีศรัทธาเป็นต้น ย่อมเกิดในโสภณจิตทุกดวง ทั้ง ๕๙ ดวง โดยความเป็นเจตสิกที่เป็นสาธารณะแก่โสภณจิตทุกดวง

คำว่า **ธรรม ๓ ย่อมเกิดในจิต ๑๖ ดวง** คือ **วิริติ ๓** มีสัมมาวาจาเป็นต้น
ย่อมเกิดในจิต ๑๖ ดวง คือ **ในโลกุตตรจิต ๘** และ**กามาวจรกุศลจิต ๘**.

คำว่า **ธรรม ๒ ย่อมเกิดในจิต ๒๘ ดวง** คือ **อัปมัณฺญาเจตสิก ๒** มี
กรุณาเป็นต้น ย่อมเกิดในจิต ๒๘ คือ **ในมหัคคตจิต ๑๒ ดวง** เว้น**พวกปัญญาสมา-**
จิต ใน**กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง** ใน**กามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง**

คำว่า **ปัญญา ทรงประกาศไว้ในจิตแม้ ๔๗ ดวง** คือ **ปัญญา**ย่อมเกิดใน
ตีเหตุกจิต ๔๗ ดวง **แม้ทุกดวง**

คาถาระบุธรรมที่ประกอบประจำและไม่ประจำ, ประกอบแยกกันและไม่แยกกัน

อิสฺสามจฺเจรฺกุกฺกจ-

วิริติกรุณาทโย

นानา กทาจิ มาโน จ

ถีนมิหุธํ ตถา สห

ยถาวุตฺตานุสาเรณ

เสสา นียตโยคิโน

สงฺคหฺนฺจ ปวฺกขามิ

เตสนฺทานิ ยถารหํ

แปลว่า :- ธรรมทั้งหลาย มีอิสสา มัจฉริยะ กุกุกฺจจะ วิริติ กรุณาเป็นต้น และ
มานะ ย่อมเกิดขึ้นในกาลบางครั้ง แยกกัน อื่นๆ ถีนะและมิหุทธะ
ย่อมเกิดขึ้นในกาลบางครั้ง พร้อมกัน ธรรมที่เหลือทั้งหลายมีการ
ประกอบเป็นประจำตามทำนองดังได้กล่าวแล้ว และบัดนี้ ข้าพเจ้า
จักขอกล่าวสังคหณ์แห่งธรรมเหล่านั้น ตามสมควร.

คำอธิบายคาถา

ประกอบความได้ว่า ธรรมทั้งหลายมีอิสสา ฯลฯ กรุณา เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้น
ในกาลบางครั้ง คือไม่ประจำ และเกิดขึ้นแยกกันไม่พร้อมกัน และมานะก็ย่อม
เกิดขึ้นในกาลบางครั้ง ในคราวที่จิตตูปบาทเป็นไปเกี่ยวกับว่า “เราดีกว่า” เป็นต้น
ถีนะและมิหุทธะย่อมเกิดขึ้นในกาลบางครั้งเหมือนกัน แต่ไม่แยกกันคือพร้อมกัน
ในคราวที่จิตตูปบาทเป็นไปด้วยสภาพที่หาความควรแก่การงานมิได้.

ก็บรรดาธรรมที่ไม่ประกอบประจำ ๑๑ อย่างเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบถึงข้อ
ที่แตกต่างกันอยู่บ้าง บางประการ อย่างนี้ว่า :-

ธรรม ๓ อย่าง คือ อิสสา มัจฉริยะ และกุกุจจะ ประกอบไม่ประจำ (อนิยตโยคี) และประกอบแยกกันในปฏิขจิต ๒ ดวง.

ธรรม ๓ อย่าง คือ วิรติ ๓ ย่อมประกอบในจิต ๑๖ ดวง อย่างนี้ คือ ย่อมประกอบเป็นประจำ (นิยตโยคี) และไม่แยกกันคือพร้อมกันในโลกุตตรจิต ๘ ดวง, ย่อมประกอบไม่ประจำ (อนิยตโยคี) และเมื่อถึงคราวประกอบย่อมประกอบแยกกันเป็นแต่ละอย่าง ในกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง.

ธรรม ๒ อย่าง คือ อปัมัญญา ๒ ย่อมประกอบไม่ประจำ (อนิยตโยคี) ในจิต ๒๘ ดวง อย่างนี้คือ ย่อมประกอบไม่ประจำ และเมื่อถึงคราวประกอบย่อมประกอบแยกกันเป็นแต่ละอย่าง ในกามาวจรโสภณจิตที่เป็นกุศลและกิริยารวม ๑๖ ดวง, ย่อมประกอบไม่ประจำ (อนิยตโยคี) และประกอบแยกกัน ในมหัคคตจิต ๑๒ ดวงที่สหระคตด้วยโสมนัสเวทนา.

พึงทราบถึงความแปลกไปแห่งความประกอบไม่ประจำ ในมหัคคตจิตอย่างนี้ว่า หากเป็นมหัคคตจิตที่สำเร็จจากอปัมัญญากรรมฐานก็ประกอบ หากไม่ใช่ก็ไม่ประกอบ.

ธรรมอย่างเดียวคือมานะ ย่อมประกอบไม่ประจำ (อนิยตโยคี) ในจิตตูปบาทที่วิปยุตจากทิวฐิ ๔ ดวง.

ธรรม ๒ อย่าง คือ ถีนะ และมิทธะ ย่อมประกอบไม่ประจำ (อนิยตโยคี) และเมื่อถึงคราวประกอบ ก็ย่อมประกอบไม่แยกกันในอกุศลจิตตูปบาทที่เป็นสสังขาริก ดังนี้.

อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตพึงสัมพันธ์ จ - ศัพท์ ในบทว่า “มาโน จ” นี้ เข้าใน สห - ศัพท์ แล้วทราบค่าประกอบความอย่างนี้ ว่า -

ถีนะและมิทธะ ย่อมเกิดขึ้นในกาลบางครั้ง พร้อมกัน คือร่วมกัน กับ อิสสา มัจฉริยะ กุกุจจะ อย่างใดอย่างหนึ่ง ในปฏิขจิตที่เป็นสสังขาริกก็ได้ ย่อมเกิดร่วมในกาลบางครั้ง พร้อมกันกับมานะ ในโลกมุขจิตที่วิปยุตจากทิวฐิเป็นสสังขาริก ก็ได้ และย่อมเกิดในกาลบางครั้ง แยกกันกับอิสสา มัจฉริยะ และมานะ ในสสังขาริกจิตเหล่านั้นนั่นแหละ ในคราวที่อิสสาเป็นต้น มิได้เกิดขึ้น.

คำว่า ธรรมที่เหลือมีการประกอบเป็นประจำ ได้แก่ ธรรม ๔๑ อย่างอันนอกไปจากธรรม ๑๑ อย่างที่ประกอบไม่ประจำเหล่านี้.

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงสัมปโยคนัย (นัยการประกอบรวมกันกับจิต) คือนัยที่เจตสิกนั้น ๆ มีผัสสะเป็นต้น ย่อมพบได้ในจิตดวงนี้ จำนวนเท่านี้ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์แสดงสังคหนัย คือนัยที่รวบรวมกองเจตสิกในจิตแต่ละดวงหรือแต่ละพวก ว่า “ในจิตดวงนี้ หรือในจิตพวกนี้ แต่ละดวงย่อมได้เจตสิกจำนวนเท่านี้” ดังนี้ จึงกล่าวว่า “บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าว สังคหนัยแห่งธรรมเหล่านั้น” ดังนี้.

สังคหนัย

(นัยการรวบรวมกองเจตสิกที่พบได้ในจิตแต่ละดวง)

คาถา	จตุตทิสานุตตเร ธมฺมา	ปญฺจตฺติส มหคฺคเต
	อฏฺฐตฺติสาปี ลพฺภณฺติ	กามาวจรโสภณ
	สตุตฺวิสตุยฺปญฺณมฺหิ	ทฺวาทสาเหตุเกติ จ
	ยถาสมฺภวโยเคน	ปญฺจธา ตตฺถ สงฺคโห

แปลว่า - ก็การสงเคราะห์ (รวบรวม) เจตสิกในจิตตูปบาทเหล่านั้น มี ๕ อากาโร โดยประกอบไปตามสมควรแก่ความเกิดได้ คือ

๑. ธรรม ๓๖ ย่อมพบได้ในอนุตตรจิต
๒. ธรรม ๓๕ ย่อมพบได้ในมหัคคตจิต
๓. ธรรม ๓๘ ย่อมพบได้ในกามาวจรโสภณจิต
๔. ธรรม ๒๗ ย่อมพบได้ในอกุศลจิต
๕. ธรรม ๑๒ ย่อมพบได้ในอเหตุกจิต

ดังนี้.

สังคหนัยในโลกุตตรจิต

คืออย่างไร? ขอกล่าวในโลกุตตรจิตทั้งหลาย ก่อน, ในโลกุตตรจิตทั้ง ๘ ดวง มีการสงเคราะห์ (รวบรวมจำนวนเจตสิก) โดย ๕ ประการ โดยเกี่ยวกับ ฌาน ๕ แม้โดยประการทั้งปวง อย่างนี้ คือ -

๑. ธรรม ๓๖ คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๓ เว้น อปัมัญญา ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่มีปฐมฌาน ๘ ดวง.

๒. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น เว้นวิตก ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่มี ทุตติยาน.

๓. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น ที่เว้นวิตกและวิจารณ์ ถึงการสงเคราะห์เข้า ในจิตที่มีตติยาน

๔. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น ที่เว้นวิตก วิจารณ์ และปิติ ถึงการสงเคราะห์ เข้าในจิตที่มีจตุตถฌาน.

๕. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้นนั้นแหละ ที่สหระคตด้วยอุเบกขา สงเคราะห์ เข้าในจิตที่มีปัญจฌาน ดังนี้ ฉะนั้น แล.

คำอธิบาย

คำในคาถาที่ว่า **จตุตฺตีส** (ธรรม ๓๖) เป็นต้น เป็นการรวบรวมจำนวนธรรม เท่าที่จะหาพบได้ ในจิตดวงนั้น ๆ ตามสมควร.

ในประการที่ ๑ โลกุตตรจิตทั้งหลายมีพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียว แน่นนอน ส่วนอปัมัญญาทั้งหลายมีสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์แน่นนอน เพราะเหตุ ที่มีอารมณ์แตกต่างกันอย่างนี้ อปัมัญญาจึงไม่เกิดขึ้นในโลกุตตรจิตทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “**เว้นอปัมัญญา**” ดังนี้.

ในประการที่ ๒ โลกุตตรจิตที่มีฌานที่ ๒ ย่อมมีองค์ฌานเพียง ๔ เว้น วิตก เพราะฉะนั้น ในโลกุตตรจิตที่มีฌานที่ ๒ นี้ ย่อมรวบรวมเจตสิกอย่างที่กล่าว ในประการแรกนั้นได้เพียง ๓๕ โดยการตัดวิตกออกไป.

ในประการที่ ๓ โลกุตตรจิตที่มีฌานที่ ๓ อันเป็นฌานที่ไม่มีวิจารณ์ ย่อม เป็นจิตที่ไม่มีวิจารณ์เกิดร่วม เพราะฉะนั้น ในโลกุตตรจิตดวงนี้ย่อมรวบรวมธรรม อย่างที่กล่าวแล้วในประการที่ ๑ นั้นแหละได้ ๓๔ โดยการคัดเอาวิตกและวิจารณ์ ออกไป.

ในประการที่ ๔ โลกุตตรจิตที่มีฌานที่ ๔ อันเป็นฌานที่ละปิติได้ ย่อม เป็นจิตที่ไม่มีปิติ เพราะฉะนั้น ในโลกุตตรจิตดวงนี้ ย่อมรวบรวมธรรมอย่างที่กล่าว แล้วในประการที่ ๑ นั้นนั้นแหละได้ ๓๓ โดยการคัดเอาวิตก วิจารณ์ และปิติ ออกไป.

ในประการที่ ๕ ในโลกุตตรจิตที่มีฌานที่ ๕ อันสหรัคตด้วยอุเบกขาเวทนา ย่อมรวบรวมธรรมอย่างทีกล่าวแล้วในประการที่ ๑ นั้นนั่นแหละ ได้ ๓๓ เหมือนอย่างในโลกุตตรจิตที่มีฌานที่ ๔ นั้นเอง ข้อที่แปลกไปในจิตดวงนี้จากจิตดวงก่อน ก็คือการเปลี่ยนแปลงเวทนาจากโสมนัสเวทนาเป็นอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ฉะนั้น แล.

คาถาประมวลสังคหณ์ในโลกุตตรจิต

จตุตฺติส ปญฺจติสสาถ จตุตฺติส ยถากุภมํ

เตตฺตติส ทฺวยมิจฺเจวํ ปญฺจธานุตฺตเร จิตฺตา

แปลว่า - เจตสิกธรรมตั้งอยู่ในอนุตตรจิตโดย ๕ ประการ อย่างนี้คือ ธรรม ๓๖ ธรรม ๓๕ หนึ่ง ธรรม ๓๔ ธรรม ๓๓ สองครั้ง ตามลำดับ.

คำอธิบายคาถา

ชื่อว่า ธรรม ๓๓ สองครั้ง คือ ธรรม ๓๓ ในจิตที่มีจตุตถฌาน ครั้งหนึ่ง และธรรม ๓๓ ในจิตที่มีปัญจฌาน ครั้งหนึ่ง.

สังคหณ์ในมหัคคตจิต

ส่วน ในมหัคคตจิตทั้งหลาย, ในมหัคคตจิต ๒๗ ดวง มีการสงเคราะห์โดย ๕ ประการ โดยเกี่ยวกับฌาน ๕ นั้นนั่นแหละ แม้โดยประการทั้งปวงอย่างนี้ คือ -

๑. ลำดับแรก ธรรม ๓๕ คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๒ เว้นวิรติ ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่มีปฐมฌาน ๓ ดวง แต่พึงประกอบกรุณาและมุทิตา เข้าในจิตเหล่านี้ เป็นแต่ละอย่างเท่านั้น.

๒. ธรรมทั้งหลายอย่างทีกล่าวนั้น ที่เว้นวิตก ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่มีทุติยฌาน.

๓. ธรรมทั้งหลายอย่างทีกล่าวนั้น ที่เว้นวิตกและวิจาร์ ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่มีตติยฌาน.

๔. ธรรมทั้งหลายอย่างทีกล่าวนั้น ที่เว้นวิตกวิจาร์และปีติ ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่มีจตุตถฌาน.

๕. ในจิตที่มีปัญจฌาน ๑๕ ดวง ย่อมไม่ได้อัปมัฏฐา ฉะนั้น แล.

คำอธิบาย

ในประการที่ ๑, บัณฑิตพึงทราบเหตุผลเกี่ยวกับการที่วิรติไม่เกิดขึ้นในมหัคคตจิต ตามประการที่ได้กล่าวแล้วในสัมปโยคนัยนั้นเทียว.

คำว่า ในจิตที่มีปฐมฌาน ๓ ดวง คือในจิตที่มีปฐมฌาน ๓ ดวง โดยเกี่ยวกับเป็นกุศล ๑ วิบาก ๑ กิริยา ๑.

คำว่า พึงประกอบกรุณาและมุทิตาในจิตเหล่านี้ เป็นแต่ละอย่าง คือ ไม่พึงประกอบกรุณาและมุทิตา เข้าไว้ร่วมกันในจิตแต่ละดวงเหล่านี้ ทว่า พึงประกอบอย่างใดอย่างหนึ่ง เพียงอย่างเดียวเท่านั้น ตามสมควรแก่อารมณ์ที่แตกต่างกัน. ไม่จำเป็นต้องมีคำอธิบายในประการที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ เพราะง่ายอยู่แล้ว.

ในประการที่ ๕ คำว่า ในจิตที่มีปัญจฌาน ๑๕ ดวง ได้แก่ ในจิตที่มีรูปาวจรปัญจฌาน ๓ ดวง และในจิตที่มีรูปาวจรฌาน ๑๒ ดวง แม้เหตุผลในการไม่ได้อัปปมัญญา ในจิต ๑๕ ดวงเหล่านี้ ก็ได้กล่าวแล้วในสัมปโยคนัยนั้นเหมือนกัน. เพราะฉะนั้น ในจิต ๑๕ ดวงเหล่านี้ ย่อมได้ธรรม ๓๐ อย่าง โดยเว้น วิรติ ๓ วิตก วิจาร ปีติ และอัปปมัญญา ๒.

คาถาประมวลสังคหณัยในมหัคคตจิต

ปญจตติส จตตติส เตตติสสถ ยถากุณม

ทวตติส เจว ตีสสชาติ ปญจธาว มหคคเต

แปลว่า - เจตสิกธรรม ตั้งอยู่ในมหัคคตจิต โดย ๕ ประการ เหมือนกัน คือ ธรรม ๓๕ ธรรม ๓๔ ธรรม ๓๓ ธรรม ๓๒ และธรรม ๓๐ ตามลำดับ

สังคหณัยในกามาวจรโสภณจิต

ส่วน ในกามาวจรโสภณจิตทั้งหลาย, ในกามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง มีการสงเคราะห์ โดย ๑๒ ประการ โดยเกี่ยวกับคู่จิต (แต่ละคู่) แม้โดยประการทั้งปวงอย่างนี้ คือ -

จะขอว่าในกุศลจิต ก่อน

๑. ธรรม ๓๘ คืออัญญาสมาณาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๕ ถึงซึ่งการสงเคราะห์เข้าในจิตคู่แรกที่สัมปยุตกับญาณ แต่ว่าในจิตคู่นี้ ฟังประกอบอัปมัณญาและวิรติ รวม ๕ อย่าง เป็นแต่ละอย่างเท่านั้น.

๒. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น ที่เว้นญาณ ถึงซึ่งการสงเคราะห์เข้าในจิตคู่ที่ ๒.

๓. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวแล้วนั้น ที่เว้นปีติ ถึงซึ่งการสงเคราะห์เข้าในจิตคู่ที่ ๓ อันสัมปยุตกับญาณ

๔. ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละ ที่เว้นญาณและปีติ สงเคราะห์เข้าในจิตคู่ที่ ๔

แม้ในกิริยาจิตทั้งหลาย ธรรมอย่างที่กล่าวนั้นนั่นแหละ ที่เว้นวิรติ ถึงซึ่งการสงเคราะห์โดย ๔ ประการ ในจิตทั้ง ๔ คู่, และธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ ที่เว้นอัปมัณญาและวิรติ สงเคราะห์เข้าในวิบากจิตทั้งหลาย ฉะนั้น แล.

คำอธิบาย

ในประการที่ ๑, คำว่า ในจิตคู่แรกที่สัมปยุตกับญาณ คือ ในจิตดวงที่ ๑ และดวงที่ ๒

คำว่า เป็นแต่ละอย่างเท่านั้น ความว่า ธรรม ๕ อย่าง คือ อัปมัณญา ๒ วิรติ ๓ แต่ละอย่าง มีอารมณ์แตกต่างจาก ๔ อย่างที่เหลือตามที่กล่าวแล้วในสัมปโยคนี้ เพราะฉะนั้น ก็ฟังประกอบธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ เข้าในจิตคู่แรกซึ่งสหคตด้วยโสมนัส สัมปยุตกับญาณ เป็นแต่ละอย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น.

ในประการที่ ๒, คำว่า ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น คือ ธรรม ๓๘ อย่าง อย่างที่กล่าวในประการที่ ๑ นั้น เว้นญาณคือปัญญาอินทรีย์เจตสิกเสีย ก็เหลือ ๓๗ ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตคู่ที่ ๒ คือดวงที่ ๓ และดวงที่ ๔ ซึ่งสหคตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ

ในประการที่ ๓, ธรรม ๓๘ อย่าง อย่างที่กล่าวไว้ในประการที่ ๑ นั้น นั่นแหละ เว้นปีติเสีย ก็เหลือ ๓๗ ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตคู่ที่ ๓ คือ ดวงที่ ๕ และดวงที่ ๖ ซึ่งสหคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตกับญาณ.

ในประการที่ ๔, ธรรม ๓๘ อย่าง อย่างที่กล่าวไว้ในประการที่ ๑ นั้น นั้นแหละ เว้นญาณและปีติเสีย ก็เหลือ ๓๖ ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตคู่ที่ ๔ คือ ดวงที่ ๗ และดวงที่ ๘ ซึ่งสหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ ฉะนั้น แล นี้ คือสังคหณ์ ในกุศลจิตก่อน.

แม้ใน กิริยาจิต ก็มีการสงเคราะห์โดย ๔ ประการ โดยเกี่ยวกับเป็นคู่ ๆ ๔ คู่ อย่างนี้แหละ แยกไปก็แต่เพียงการคัดเอาวิริติ ๓ ออกไป ในแต่ละคู่ที่ได้ กล่าวไว้ในกุศลนั้น เพราะวิริติ ๓ ไม่อาจเกิดได้ในกิริยาจิตทั้งหลาย ด้วยเหตุผล ตามที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า “**ธรรมทั้งหลายอย่างทีกล่าวนั้นนั่นแหละ ที่เว้นวิริติ**” เพราะฉะนั้น กิริยาจิตคู่แรกจึงมี ธรรม ๓๕ ถึงการสงเคราะห์, กิริยาจิตคู่ที่ ๒ มีธรรม ๓๔ ถึงการสงเคราะห์, กิริยาจิต คู่ที่ ๓ มีธรรม ๓๔ นั้นแหละถึงการสงเคราะห์, กิริยาจิตคู่ที่ ๔ มีธรรม ๓๓ ถึง การสงเคราะห์. ธรรมทั้งหลาย ถึงการสงเคราะห์ในกิริยาจิตเป็น ๔ ประการ ตาม ประการดังกล่าวมานี้.

ใน วิบากจิต ๔ คู่ ก็มีการสงเคราะห์ ๔ ประการ โดยเกี่ยวกับเป็นคู่ ๆ อย่าง นั้นเหมือนกัน แยกไปก็เฉพาะการคัดเอาอัปมัณฺญาและวิริติรวม ๕ อย่างออกไป เพราะเจตสิกเหล่านี้ไม่มีในวิบากจิต

ท้วงว่า การที่จะคัดเอาวิริติออกไปก็สมควรอยู่หรือ เพราะวิริติในโลกิย- จิตมีชาติเป็นกุศลอย่างเดียว. ตามอย่างที่ตรัสไว้ในวิภังค์ (สิกขาบทวิภังค์) ว่า “**สิกขาบท ๕ เป็นกุศลอย่างเดียว**” ดังนี้ แต่การกล่าวถึงเหตุผลความไม่เกิดขึ้น แห่งอัปมัณฺญาในกามาวจรวิบากเหล่านี้ว่า “**เพราะอัปมัณฺญามีสัตว์เป็นอารมณ์ แต่กามาวจรวิบากมีปรมาตถกามธรรมเป็นอารมณ์**” ดังนี้ สมควรอย่างไร เพราะว่า วิบากของกุศลที่มีสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์ ก็น่าจะมีสัตว์เป็นอารมณ์เช่นเดียวกันกับ กุศลอันเป็นเหตุของตนมิใช่หรือ ?

เฉลยว่า อารมณ์ของกามาวจรวิบาก หาได้เนื่องกับกามาวจรกุศลอันเป็น เหตุของตนไม่ เพราะกามาวจรวิบากเป็นผลของกรรมที่เนื่องด้วยกามตัณหา จึงมี อารมณ์คล้อยตามกามตัณหา

คือ เปรียบเหมือนว่า บุตรของนางทาสี ไม่อาจจะทำกิจที่มารดาต้องการได้ ย่อมทำได้ก็เฉพาะทุก ๆ กิจที่นายเท่านั้น ต้องการ ฉันท, จิตที่เป็นวิบากของ

กามาวจรกรรม ซึ่งเป็นเช่นนางทาสี เป็นธรรมชาติที่เนื่องด้วยกามตัณหา ย่อม
 ไม่ถือเอาอารมณ์ที่กามาวจรกรรมนั้นถือเอา ทว่า ย่อมถือเอาเฉพาะอารมณ์
 แห่งกามตัณหาเท่านั้น ฉะนั้น ก็อารมณ์ของกามตัณหา ล้วนเป็นกามธรรม ไม่ใช่
 บัญญัติ เพราะฉะนั้น วิบากของกามาวจรกุศล เมื่อมีอารมณ์คล้อยตามกามตัณหา
 ก็ย่อมมีอารมณ์เป็นกามธรรมเท่านั้น นั่นเทียว กามาวจรวิบากจิต เปรียบเหมือน
 บุตรของนางทาสี กามาวจรกรรมเปรียบเหมือนนางทาสี กามตัณหาเปรียบเหมือน
 ผู้เป็นนาย ฉะนี้ แล.

ก็เป็นอันว่า ในกามาวจรวิบากจิต ในประการทั้ง ๔ ย่อมมีจำนวนธรรม
 ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตทั้ง ๔ คู่ แต่ละคู่ อย่างนี้ คือ ธรรม ๓๓ ธรรม ๓๒
 ธรรม ๓๒ ธรรม ๓๑ ตามลำดับ.

คาถาประมวลสังคหณ์ในกามาวจรโสภณจิต

อฏฺฐตฺตีส สตฺตตฺตีส	ทวยํ จตฺตีสกํ สุภ
ปญฺจตฺตีส จตฺตตฺตีส	ทวยํ เตตฺตีสกํ กุริเย
เตตฺตีส ปาเก ทฺวตฺตีส	ทฺวเยกตฺตีสกํ ภเว
สเหตุกามาวจร-	ปฺปญฺญปากกุริยามเน

แปลว่า - ในสเหตุกามาวจรกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต มีการสงเคราะห์
 โดย ๑๒ ประการ คือ

ธรรม ๓๔ ธรรม ๓๗ ธรรม ๓๗ ธรรม ๓๖ มีในกามาวจรกุศลจิต
 ธรรม ๓๕ ธรรม ๓๔ ธรรม ๓๔ ธรรม ๓๓ มีในกามาวจรกิริยาจิต
 ธรรม ๓๓ ธรรม ๓๒ ธรรม ๓๒ ธรรม ๓๑ มีในกามาวจรวิบากจิต

ดังนี้ ฉะนี้ แล. (ไม่มีคำอธิบาย)

คาถาแสดงเจตสิกบางอย่างที่ทำให้โสภณจิตมีความผิดแปลกกัน

น วิชฺชนฺเตตฺถ วิรตี	กุริยาสุ จ มหคฺคเต
อนฺุตฺตเร อปฺปมฺนฺญา	กามปาเก ทฺวยํ ตถา
อนฺุตฺตเร ฌานธฺมฺมา	อปฺปมฺนฺญา จ มชฺฌิเม
วิรตี ฌานปีติ จ	ปริตฺเตสฺส วิเสสกา

แปลว่า - ในจิตเหล่านี้ คือ กามาวจรกิริยาจิตและในมหัคคตจิต ไม่มีวิริติ ในอนุตตรจิตไม่มีอัปมัญญา อนึ่ง วิริติและอัปมัญญาทั้ง ๒ อย่าง ไม่มีในกามาวจรวิปากจิต ในอนุตตรจิตมีฉานธรรมทั้งหลาย ทำให้ ผิดแปลกกัน ในมัชฌิมจิต (มหัคคตจิต) มีฉานธรรม และอัปมัญญา ทำให้ผิดแปลกกัน. ในปริตตจิต (กามาวจรจิต) ทั้งหลาย มี วิริติ ญาณ ปิติและอัปมัญญา ทำให้ผิดแปลกกัน

คำอธิบาย

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “ในจิตเหล่านี้ คือ ในกามาวจรกิริยาจิต และใน มหัคคตจิต ไม่มีวิริติ” ดังนี้ เป็นต้น เพื่อแสดงเจตสิกบางประเภทที่ทำให้จิตมีความผิดแปลก คือ มีความแตกต่างกัน.

พึงทราบว่า ในธรรมทั้งหลายมีวิริติเป็นต้นนั้น วิริติเป็นตัวทำกามาวจร- กุศลจิตให้มีความผิดแปลกไปจากกามาวจรวิปากจิตและกามาวจรกิริยาจิต ส่วน อัปมัญญา เป็นตัวทำกามาวจรกุศลจิตและกามาวจรกิริยาจิต ให้มีความผิดแปลก ไปจากกามาวจรวิปากจิต.

คำว่า ในอนุตตรจิต มีฉานธรรมทั้งหลาย ทำให้ผิดแปลกกัน คือใน อนุตตรจิตมีฉานธรรมคือ วิตก วิจาร ปิติ สุข และอุเบกขาทำให้ผิดแปลกกัน โดย เกี่ยวกับบางดวงมีวิตกมีวิจาร บางดวงไม่มีวิตก มีแต่วิจาร บางดวงไม่มีทั้งวิตกทั้ง วิจาร บางดวงมีปิติ บางดวงไม่มีปิติ บางดวงสหรรคด้วยสุข บางดวงสหรรคด้วย อุเบกขา.

ใน มัชฌิมจิต (จิตอย่างกลาง) คือในมหัคคตจิต มีฉานธรรมและอัป- มัญญาทำให้ผิดแปลกกัน เกี่ยวกับบางดวงมีวิตกวิจาร บางดวงไม่มีวิตกมีเพียงวิจาร เป็นต้น และเกี่ยวกับบางดวงมีกรุณา บางดวงมีมุทิตา บางดวงไม่มีทั้ง ๒ อย่างนั้น ตามทำนองดังได้กล่าวแล้วในอนุตตรจิตนั้น.

ใน ปริตตจิต (จิตที่มีอานุภาพน้อย) คือ ในกามาวจรจิต มีวิริติ ญาณ ปิติ และอัปมัญญา ทำให้ผิดแปลกกัน เกี่ยวกับวิริติมีได้เฉพาะในกุศลจิต ญาณมีได้ เฉพาะในดวงที่เป็นญาณสัมปยุต ปิติมีได้เฉพาะในดวงที่สหรรคด้วยโสมนัสและ อัปมัญญามีได้เฉพาะในกุศลจิตและกิริยาจิต ฉะนี้ แล.

สังคหณ์ในอกุศลจิต

ส่วน ในอกุศลจิตทั้งหลาย พึงทราบว่า เจตสิกทั้งหลาย แม้ถูกประกอบไว้ใน อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ดวง แต่ละดวง ก็เป็นอันสงเคราะห์เกี่ยวกับการนับจำนวนได้ โดย ๗ ประการเท่านั้น อย่างนี้ คือ -

๑. ธรรม ๑๗ คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ และอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ พร้อมด้วยโลภะและทิวฐิ ก็รวมเป็น ๑๙ ถึงการสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๑. ธรรมทั้งหลาย อย่างที่กล่าวนั้นนั่นแหละ พร้อมด้วยโลภะและมานะ ก็เป็น ๑๙ ถึงการสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๒.

๒. ธรรมทั้งหลายอย่าง ที่กล่าวนั้นนั่นแหละ ที่เว้นปีติ พร้อมด้วยโลภะและทิวฐิ ก็เป็น ๑๘ ถึงการสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๓. ธรรมทั้งหลาย อย่างที่กล่าวนั้นนั่นแหละ พร้อมด้วยโลภะและมานะ ก็เป็น ๑๘ ถึงการสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๔.

๓. ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละ ที่เว้นปีติ พร้อมด้วยเจตสิก ๔ อย่าง คือ โทสะ ๑ อิศสา ๑ มัจฉริยะ ๑ กุกกุจจะ ๑ ก็เป็น ๒๐ ถึงการสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๕ อันสัมปยุตกับปฏิกะ. ในจิตที่สัมปยุตกับปฏิกะนี้ พึงประกอบอิศสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะไว้เป็นแต่ละอย่างเท่านั้น

๔, ๕, ๖. พึงประกอบธรรมทั้งหลายอย่าง ที่กล่าวนั้นนั่นแหละ เข้าในอสังขาริกจิตทั้ง ๕ ดวง ทำให้แปลกไปด้วยถีนะและมิทระ

๗. ส่วนว่า ธรรม ๑๕ คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ เว้นฉันทะและปีติ และอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ย่อมประกอบร่วมกันกับโมหมูลจิตที่สหคตด้วยอุทฺทัจจะ. อนึ่ง ธรรม ๑๕ อย่าง อย่างที่กล่าวนั้นนั่นแหละ ที่เว้นอริโมกข์, เป็นไปพร้อมกับวิจิกิจจา ย่อมพบได้ในโมหมูลจิต ที่สหคตด้วยวิจิกิจจา ฉะนี้ แล.

คำอธิบาย

สังคหณ์ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๑ และดวงที่ ๒ นับเป็นประการแรกประการเดียวกัน ก็โดยเกี่ยวกับมีจำนวนเจตสิกเท่ากัน แม้ที่นับเป็นประการที่ ๒ ก็อย่างนี้แหละ. ส่วนที่นับเป็นประการที่ ๓ ก็โดยเกี่ยวกับเป็นจำนวนเจตสิกหมวดหนึ่ง

ต่างหาก ประการที่ ๔, ๕, ๖ ก็เหมือนอย่างประการที่ ๑, ๒, ๓ ที่กล่าวแล้ว
นั้นเทียว เพียงแต่จิตเหล่านี้ เมื่อเป็นสังขาริก ก็มีจำนวนเจตสิกเพิ่มขึ้นด้วยถีนะ
และมิถะ, ประการที่ ๗ ก็อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะโมหมูลจิตทั้ง ๒ ดวงนี้ มี
จำนวนเจตสิกเท่ากัน.

ในประการที่ ๑ คำว่า **อสังขาริกจิตดวงที่ ๑** คือ ในอสังขาริกจิตดวงที่
สหระคตด้วยโสมนัสเวทนา สัมปยุตกับทิวฐิ.

คำว่า **ธรรมทั้งหลายอย่างทีกล่าวแล้วนั้น** คือ ธรรมทั้งหลาย ๑๗ อย่าง
อย่างทีกล่าวแล้วนั้นนั่นแหละ.

คำว่า **ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๒** คือ ในอสังขาริกจิตดวงที่สหระคตด้วย
โสมนัสเวทนาวิปยุตจากทิวฐิ.

ในประการที่ ๒ คำว่า **ธรรมทั้งหลาย อย่างทีกล่าวแล้วนั้นนั่นแหละ**
ได้แก่ ธรรม ๑๗ อย่าง อย่างทีกล่าวแล้วนั้นนั่นแหละ.

คำว่า **ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๓** คือ ในอสังขาริกจิตดวงที่สหระคตด้วย
อุเบกขาเวทนาสัมปยุตกับทิวฐิ.

คำว่า **ธรรมทั้งหลายอย่างทีกล่าวแล้วนั้น** (อีกครั้งหนึ่ง) คือ ธรรม ๑๗ อย่าง
ที่มีการเว้นปิติแล้วเหลือ ๑๖ อย่าง อย่างทีกล่าวแล้วนั้นนั่นแหละ.

คำว่า **ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๔** คือ ในอสังขาริกจิตดวงที่สหระคตด้วย
อุเบกขาเวทนาวิปยุตจากทิวฐิ.

ในประการที่ ๓ คำว่า **ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละ** คือ ธรรม ๑๖ อย่าง
เหล่านั้นนั่นแหละ.

ในประการที่ ๔, ๕, ๖ พึงประกอบธรรมทั้งหลายอย่างทีกล่าวแล้วในประการ
ที่ ๑, ๒, ๓ ตามลำดับ เหล่านั้นนั่นแหละ ให้ผิดแปลกไปด้วยการเพิ่มถีนะและ
มิถะ

ในประการที่ ๗ เป็นการกล่าวถึงธรรมที่เป็นไปในโมหมูลจิต ๒ ดวง แต่ละ
ดวงมีจำนวน ๑๕ อย่างเท่ากัน มีความต่างกันก็เพียงนี้เท่านั้น คือดวงหนึ่งมีอิโมกข์
อีกดวงหนึ่งไม่มีอิโมกข์ แต่เพิ่มวิจิกิจจาเข้าไปแทน เพราะว่าอิโมกข์ยอมไม่เกิด
ในจิตที่มีวิจิกิจจา ซึ่งมีความเป็นไปโดย ๒ อากาโร เกี่ยวกับว่า ตัดสินใจไม่ได้ว่า
จะถือเอาอย่างนี้ หรือจะถือเอาอย่างอื่น

คาถาประมวลสังคหะนัยในอกุศลจิต

เอภวนวิสฏฐารส

วิเสกวิส วิสติ

พาวิส ปณฺณรสาติ

สตตธากุสเล ฐิตา

สาธารณา จ จตฺตาโร

สมานา จ ทสาปเร

จฺทุทเสเต ปวฺจจฺนฺติ

สพฺพา กุสฺลโยคิโน

แปลว่า -

ธรรมทั้งหลายตั้งอยู่ในอกุศลจิตโดย ๗ ประการ คือ ธรรม ๑๙
ธรรม ๑๘ ธรรม ๒๐ ธรรม ๒๑ ธรรม ๒๐ ธรรม ๒๒
ธรรม ๑๕

ธรรม ๑๔ เหล่านี้ คือ ธรรมที่เป็นสาธารณะ ๔ และที่เป็นอัญญ-
สมานาอีก ๑๐ เรียกว่า “สัพพากุสโลคิ” (ประกอบในอกุศลจิตทุก
ดวง)

คำอธิบาย

ประกอบความในคาถาแรกที่ว่า เอภวนวิสฏฐารส ฯเปฯ สตตธากุสเล ฐิตา
ได้ดังนี้ว่า -

ธรรมทั้งหลายตั้งอยู่ในอกุศลจิต โดย ๗ ประการ อย่างนี้คือ

๑. ธรรม ๑๙ ตั้งอยู่ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๑ และอสังขาริกจิตดวงที่ ๒
๒. ธรรม ๑๘ ตั้งอยู่ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๓ และอสังขาริกจิตดวงที่ ๔
๓. ธรรม ๒๐ ตั้งอยู่ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๕
๔. ธรรม ๒๑ ตั้งอยู่ในสสังขาริกจิตดวงที่ ๑ และสสังขาริกจิตดวงที่ ๒
๕. ธรรม ๒๐ ตั้งอยู่ในสสังขาริกจิตดวงที่ ๓ และสสังขาริกจิตดวงที่ ๔
๖. ธรรม ๒๒ ตั้งอยู่ในสสังขาริกจิตดวงที่ ๕
๗. ธรรม ๑๕ ตั้งอยู่ในโมหมูลจิต ๒ ดวง

ดังนี้.

สังคหะนัยในอเหตุกจิต

ส่วนในอเหตุกจิตทั้งหลาย พึงทราบว่า ในอเหตุกจิต ๑๘ ดวง มีการ
สงเคราะห์เกี่ยวกับการนับจำนวน โดย ๔ ประการ แม้โดยประการทั้งปวง อย่างนี้
คือ -

๑. ลำดับแรก ธรรมทั้งหลายคืออัญญาสมาณาเจตสิก ๑๒ เว้นฉันทะ ถึงการ สงเคราะห์เข้าในหสนจิต.

๒. ธรรมทั้งหลายอย่างทีกล่าวนั้น ที่เว้นฉันทะและปิติ ถึงการสงเคราะห์ เข้าในวิภูฐัพพนจิต, ธรรมทั้งหลายอย่างทีกล่าวนั้น ที่เว้นฉันทะและวิริยะ ถึงการ สงเคราะห์เข้าในสุขสันติริณจิต.

๓. ธรรมทั้งหลายอย่างทีกล่าวนั้น ที่เว้นฉันทะ ปิติ และวิริยะ ถึงการสงเคราะห์ เข้าในมโนธาตุ ๓ และในอเหตุกปฏิสนธิทั้งคู่

๔. ธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ ที่เว้นปกิณณกเจตสิก สงเคราะห์เข้าในทวิปัญญา- วิญญาณ ๑๐ ดวง ฉะนี้ แล.

คำอธิบาย

ในประการแรก คำว่า เว้นฉันทะ คือ อัญญาสมาณา ๑๓ เว้นฉันทะเสีย ก็ เหลือ ๑๒.

คำว่า ในหสนจิต คือ ในหสิตุปปาตจิต

ในประการที่ ๒ คำว่า ธรรมทั้งหลายอย่างทีกล่าวนั้น คือ อัญญาสมาณา- เจตสิก ๑๓ เหล่านี้นั่นแหละ เว้นฉันทะและปิติเสีย ก็เหลือ ๑๑

คำว่า ในวิภูฐัพพนจิต คือ ในมโนทวาราวชชนจิต.

คำว่า ธรรมทั้งหลายอย่างทีกล่าวนั้น (อีกครั้งหนึ่ง) คือ อัญญาสมาณา- เจตสิก ๑๓ เหล่านี้นั่นแหละ เว้นฉันทะและวิริยะเสีย ก็เหลือ ๑๑ อย่าง ถึง การสงเคราะห์เข้าในสุขสันติริณจิต

ในประการที่ ๓ คำว่า ธรรมทั้งหลายอย่างทีกล่าวนั้น คือ อัญญาสมาณา- เจตสิก ๑๓ เหล่านี้นั่นแหละ เว้นฉันทะ ปิติ และวิริยะ ก็เหลือ ๑๐ ถึงการ สงเคราะห์เข้าในมโนธาตุ ๓ เป็นต้น

คำว่า มโนธาตุ ๓ ได้แก่ ปัญจทวาราวชชนะ ๑ สัมปกิจฉันนะ ๒ ซึ่งได้ชื่อ ว่า “มโนธาตุ” ก็เพราะเป็นธาตุที่สักว่ารู้อารมณ์ด้วยกิจที่นิตนอยของตนได้เท่านั้น ไม่ประกอบด้วยกิจที่รู้วิเศษยิ่งกว่านี้ เหมือนอย่างมโนวิญญาณธาตุทั้งหลาย.

คำว่า ในอเหตุกปฏิสนธิทั้งคู่ คือ ในอุเบกขาสันติริณจิตทั้ง ๒

ในประการที่ ๔ คำว่า ที่เว้นปกิณณกเจตสิก คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ เว้นปกิณณกเจตสิก ๖ ไป ก็เหลือสหพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ เท่านั้น ย่อมเป็นอันสงเคราะห์เข้าได้ในวิญญาณ ๕ ทั้ง ๒ ฝ่าย รวม ๑๐ ดวง

คาถาประมวลสังคหณ์ในอเหตุกจิต

ทวาทเสกาทส ทส	สตต จาติ จตุพพิโร
อฏฐารสาเหตุเกสุ	จิตตูปปาเทสุ สงคโ
อเหตุเกสุ สพุพตถ	สตต เสสา ยถารหิ
อิติ วิตุถารโต วุตตา	เตตติสสิวิธสงคหา

แปลว่า - ในจิตตูปบาทที่เป็นอเหตุกะ ๑๘ ดวง มีการสงเคราะห์ ๔ ประการ อย่างนี้ คือ ธรรม ๑๒, ธรรม ๑๑, ธรรม ๑๐, และธรรม ๗ ธรรม ๗ ที่เหลือสงเคราะห์เข้าในอเหตุกจิตทุกดวง เป็นอันซ้ำพเจ้ากล่าวสังคหณ์ ๓๓ ประการโดยพิสดารแล้ว ตามสมควร ตามประการดังกล่าวมานี้

คำอธิบาย

ประกอบความได้ว่า ในจิตตูปบาทที่เป็นอเหตุกะ ๑๘ ดวง มีการสงเคราะห์ ๔ ประการ อย่างนี้ คือ -

๑. ธรรม ๑๒ ย่อมมีในหสนจิต.
๒. ธรรม ๑๑ ย่อมมีในวิภูฐัพพนจิต และในสุขสันติริณจิต
๓. ธรรม ๑๐ ย่อมมีในจิต ๕ ดวง คือ มโนธาตุ ๓ และอเหตุกปฏิสนธิทั้งคู่
๔. ธรรม ๗ ย่อมมีในวิญญาณ ๕ สองฝ่าย รวม ๑๐ ดวง

คำว่า ธรรม ๗ ที่เหลือ คือ ธรรม ๗ ที่เป็นสาธารณะแก่จิตทุกดวงที่เหลือจากธรรมที่เป็นปกิณณกะ ๖ ดวง

คำว่า สังคหณ์ ๓๓ ประการ ได้แก่ สังคหณ์ ๓๓ ประการ อย่างนี้ คือ -

- ในอนุตตรจิตมี ๕ ประการ
- ในมหัคคตจิตมี ๕ ประการเหมือนกัน

- ในกามาวจรโสภณจิตมี ๑๒ ประการ
- ในอกุศลจิตมี ๗ ประการ
- ในอเหตุกจิตมี ๔ ประการ

ดังนี้.

คาถากล่าวการแตกจำนวนเจตสิกอย่างพิสดาร

อิตถิ จิตตาวิชุตตานิ

สมปโยคณฺจ สงฺคหิ

ณฺตฺวา เกทํ ยถาโยคํ

จิตฺเตน สมมุทฺทิสฺเส

แปลว่า - บัณฑิต ครั้นทราบสัมปโยคและสังคหะแห่งเจตสิกที่ไม่แยกกันกับจิต
อย่างนี้แล้ว ก็พึงแสดงการแตกไปเท่ากันกับจิต ตามสมควรแก่การ
ประกอบได้

คำอธิบาย

บัณฑิต ครั้นทราบสัมปโยคที่กล่าวไว้เกี่ยวกับการกำหนดจิต และสังคหะที่
กล่าวไว้เกี่ยวกับการกำหนดกองเจตสิก แห่งเจตสิกที่ไม่แยกกันกับจิต อย่างนี้แล้ว คือ
ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ก็พึงแสดงการแตกไปเท่ากันกับจิต ตามสมควรเท่าที่ประกอบ
ได้ เช่นว่า “ก่อนอื่น สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ อย่าง แต่ละอย่างยังแตกเป็น
๘๘ อย่าง เพราะมีความเกิดขึ้นในจิต ๘๘ ดวง, ในบรรดาปกิณณกเจตสิกทั้งหลาย
วิตกตัวเดียว แตกได้เป็น ๕๕ อย่าง เพราะมีความเกิดขึ้นในจิต ๕๕ ดวง” ดังนี้
เป็นต้น

**ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า เจตสิกสังคหวิภาค
จบแล้วโดยประการฉะนี้.**

ดัชนี

ก		ข	
กถาสัมมาวาจา	๗๒	ขณิกาปีติ	๒๓
กถेतุกัมยตาปจฉา	๕	ขุททกาปีติ	๒๓
กรรมสิทธิ์า	๕๒		
กรรณา	๗๙-๘๐		
กัตตุกัมยตาฉันทะ	๒๕	ค	
กัมมัญญาตาเจตสิก	๖๙	ความตระหนี่ ๕ อย่าง	๓๙
กัมมัญญา	๖๙	คำถาม ๕ อย่าง	๕
กัมมัตสสกตาสัทธา	๕๓		
กามฉันทะ	๓๑		
กามาวจรกิริยาจิต	๑๐๕-๑๐๖	จ	
กามาวจรกุศลจิต	๑๐๔-๑๐๕	จตุตถฌาน,	
กามาวจรจิต	๑	สังคหณัย	๑๐๑-๑๐๓
กามาวจรวิปากจิต	๑๐๕-๑๐๖	จิตตกัมมัญญาตา	๖๙
กามาวจรโสภณจิต,		จิตตชรูป	๗๑
สังคหณัย	๑๐๓-๑๐๗	จิตตปัสสัทธิ	๖๖
กายกัมมัญญาตา	๖๙	จิตตปาคุญญาตา	๗๐
กายปัสสัทธิ	๖๖	จิตตลหุตตา	๖๖-๖๘
กายปาคุญญาตา	๗๐	จิตตชุกตา	๗๐
กายลหุตตา	๖๖-๖๘	จิตตูปบาท	๘๕-๘๖-๘๘
กายสังขาร	๒๐	จิตตสังขาร	๒๐
กายชุกตา	๗๐	เจตนา	๑๐, ๑๙
กุกกตะ	๔๑	เจตนาสัมมากัมมันตะ	๗๔
กุกกุจจะ,	๔๑-๔๓	เจตนาสัมมาวาจา	๗๒
สัมปโยคณัย	๘๙, ๙๑	เจตนาสัมมาอาชีวะ	๗๕
กุลมัจฉริยะ	๓๙-๔๐	เจตสิก,	

กุหลาบ	๗๖	๓ หมวด	๔
เจตสิก,		ตถาคตโพธิสัตว์ธา	๕๓
การแตกจำนวน		ต้นหา	๒๕, ๓๑
อย่างพิสดาร	๑๑๓	ต้นหาชั้นทะ	๒๕
ในจุดโวหารภูมิ	๔	ตัดรรมัซมัตตตาเจตสิก,	๖๔-๖๖
ในปีญจโวหารภูมิ	๔	อุเบกขา	๘๑
ลักษณะ ๔ อย่าง	๑-๕	ตัดรรมัซมัตตอุเบกขา	๖๕
โสภณเจตสิก	๕๐-๘๕		๓
อกุศลเจตสิก	๒๗-๔๙	ถีนะ,	๔๔-๔๕
อัญญสมานาเจตสิก	๕-๒๗	ต่างกับมีทระ	๔๔-๔๕
เจตียังคนวัตร	๗๓	ถีนะและมีทระ,	๔๔, ๖๗, ๙๙
		สัมปโยคนัย	๘๙, ๙๑
			๓
ขพึงคุเบกขา	๖๕		๓
ฉันทเจตสิก	๒๕-๒๖	ทวิญญูสังสันทนาปุจฉา	๕
ฉันทะ,	๒๔-๒๕	ทวิญญู,	๓๑-๓๒, ๖๘
๓ อย่าง	๒๕	มิจฉาทวิญญู	๓๑
สัมปโยคนัย	๘๖, ๘๘	สักกายทวิญญู	๓๒
		สัมปโยคนัย	๘๙-๙๐
		สัมมาทวิญญู	๓๑
ชวณปฏิปาทกมนสิการ	๑๔-๑๖	หุตติยฉาน,	
ชีวิตินทรีย์	๑๒-๑๓	สังคหนัย	๑๐๑-๑๐๓
		โทสมูล	๓๗
		โทสะ,	๓๗
ฉานูเบกขา	๖๕	สัมปโยคนัย	๘๙-๙๐
			๓
			๓
ญาณ	๘๔, ๑๐๔	ธรรม,	
		ประกอบประจำ	๙๘-๙๙
		ประกอบไม่ประจำ	๙๘-๙๙

	ต		ประกอบไม่แยกกัน	๙๘-๙๙
ตติยฌาน,			ประกอบแยกกัน	๙๘-๙๙
สังคหัญ	๑๐๑-๑๐๓		ธรรมมัจฉริยะะ	๓๙, ๔๑
	น		ผ	
นิกันติ	๓๑		ผรณาปัติ	๒๓-๒๔
นิปเปสิกตา	๗๖		ผัสสะ	๕-๗
นิวัตตะ	๖๘			
เนमितติกตา	๗๖		พ	
			พยาบาท	๓๗
	ป		พยาบาทนิวรรณ์	๓๗
ปกิณณกเจตสิก,	๕, ๒๖		พรหมวิหารอุเบกขา	๖๕
สัมปโยคินัย	๘๖, ๘๘		โพชฌังคอุเบกขา	๖๕
ปฐมฌานจิต,			โพธิยังคณวัตร	๗๓
สังคหัญ	๑๐๑, ๑๐๓			
ปสาทสัทธา	๕๒		ม	
ปัญจทวาราวัชชชจิต	๑๔		มนสิการ ๓,	๑๔
ปัญจมฌาน,			ชวนปฏิปาทกมนสิการ	๑๔
สังคหัญ	๑๐๑-๑๐๓		วิธีปฏิปาทกมนสิการ	๑๔
ปัญญา,	๘๒-๘๔		อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ	๑๔
ต่างกับวิญญาณ	๘๒-๘๔		มนสิการ	๑๔-๑๗, ๑๙
ต่างกับสัญญา	๘๒-๘๔		มโนทวาราวัชชชจิต	๑๕
สัมปโยคินัย	๙๒, ๙๘		มหัคคตจิต,	
เหตุเจริญแห่งปัญญา	๘๔		สังคหัญ	๙๘, ๑๐๒-
ปัญญินทรีย์	๘๒			๑๐๓, ๑๐๗
ปัญญินทรีย์เจตสิก	๕๐		มัจฉริยะสังโยชน์	๓๙
ปัสสัทธิ	๖๖		มัจฉริยะะ,	๓๘-๔๑
ปัสสัทธิเจตสิก	๖๖-๗๑		สัมปโยคินัย	๘๙, ๙๑

บัสัทธิสัมโพชฌงค์	๖๖	มานะ,	๓๒-๓๓, ๖๘
ปาคุญญตาเจตสิก	๗๐	มานะ ๗	๓๗
ปาคุญญะ	๗๐	มานะ ๙	๓๔-๓๗
ปาริสุทธเบกขา	๖๖	สัมปโยคนัย	๘๙-๙๐
ปีติ,	๒๒-๒๔	มานาติมานะ	๓๓
๕ อย่าง	๒๓	มายาและสาไถย	๗๐
สัมปโยคนัย	๘๖, ๘๗	มิจฉาทิฏฐิ	๓๑
มิจฉามานะ	๓๔		ว
มิทระ,	๔๔-๔๖	วจีสังขาร	๒๐
ต่างกับถีนะ	๔๔-๔๕	วรรณมัจฉริยะะ	๓๙-๔๐
มุตตจาคะ	๖๓	วัตร	๗๓-๗๔
มุทิตา,	๘๐	วิจาร,	๑๙-๒๐
ปฏิบัติต่ออริสสา	๓๘	ต่างกับวิตก	๑๙
โมหะ,	๒๗-๒๙	สัมปโยคนัย	๘๖-๘๗
สัมปโยคนัย	๘๙	วิจิกิจฉา,	๔๖
		ในฐานะ ๘	๔๗-๔๙
		สัมปโยคนัย	๘๙-๙๑
		ย	
ยถาพลสัมมากัมมันตะ	๗๓	วิชา	๕๖, ๘๔
โยนิโสมนสิการ	๑๖	วิญญาณ,	
		ต่างกับปัญญา	๘๒-๘๔
		วิตก,	๑๗-๒๐
		ต่างกับเจตนาและมนสิการ	๑๘-๑๙
		ร	
ราคะ	๕๓	ต่างกับวิจาร	๑๙
ริชยา	ดูอริสสา	สัมปโยคนัย	๘๖-๘๗
รูปาวจรจิต	๑	วิปัสสนูปกิเลส	๒๐-๒๑, ๓๑
		วิปากสัทธา	๕๓
		วิมติเจตนาปุจฉา	๕
		ล	
ลปนา	๗๖	วิมุตติ	๕๖

ลักษณะ ๒,	๒	วิริติ,	๗๑-๗๖, ๗๘
ปัจจัยตตลักษณะ	๒	ในโลกียจิต	๙๓
สาธารณลักษณะ	๒	ในโลกุตตรจิต	๙๓
ลาภมัชฌริยะ	๓๙-๔๐	สัมமாகัมมันตะ	๙๔
ลาภาน ลาภัง นิชิคิงสนตา	๗๖	สัมมาวาจา	๙๔
โลกุตตรจิต,	๒	สัมมาอาชีวะ	๙๔
สังคหณัย	๑๐๐-๑๐๒	วิริติเจตสิก,	๕๐, ๗๑, ๗๖
โลกะ,	๓๐	สัมปโยคณัย	๙๒-๙๓
สัมปโยคณัย	๘๙	วิริติสัมமாகัมมันตะ	๗๔
วิริติสัมมาวาจา	๗๒	มหัคคตจิต	๑๐๗
วิริติสัมมาอาชีวะ	๗๕	มัชฌิมจิต	๑๐๗
วิริมิตัพพวัตถุ	๗๘, ๙๔	อนุตตรจิต	๑๐๗
วิริยฉันทะ	๒๕	สัญญา,	๘-๙
วิริยสัมมาอาชีวะ	๗๕	ต่างกับปัญญา	๘๒-๘๔
วิริยะ,	๒๑-๒๒	สังฆา,	๕๐, ๕๓-๕๔
สัมปโยคณัย	๘๖-๘๗	โดยฐานะ ๓	๕๕
วิหิงสา	๘๐	โดยตัวบุคคล	๕๑-๕๒
วิธีปฏิบัติาทกมนสิการ	๑๔	โดยวัตถุ	๕๒-๕๓
เวทนา	๗-๘	ต่างกับราคะ	๕๓
เวรมณี	ดูวิริติ, ๗๓	สังฆาผละ	๕๕
โวกฐัพพนจิต	๒๑	สังฆินทริย์	๕๕
		สังฆจิตตสาธารณเจตสิก,	๕, ๑๗
	ศ	เจตนา	๑๐
ศรัทธา	ดูสังฆา	ซีวิตินทริย์	๑๒-๑๓
	ส	ผัสสะ	๕-๗
สติ	๕๕-๕๘	มนสิการ	๑๔-๑๗
สติปัญญา	๕๘	เวทนา	๗-๘
สมาทานวิริติ	๗๗	สัญญา	๘-๙

สมาธิ	๑๒	สัมปโยคนัย	๘๖
สมุจเฉทวิริติ	๗๘	เอกัคคตา	๑๑-๑๒
สักกายทิฏฐิ	๓๒	สัมพาทุสสสาธารณะ	๘๙-๙๐
สังขตธรรม	๑๐	สัมปโยคนัย,	๘๕
สังขาร	๑๐	ปกิณณกเจตสิก	๘๖, ๘๘
สังขารขันธ์	๑๐	สัมพจิตตสาธารณเจตสิก	๘๖
สังคหณัย,	๑๐๐-๑๑๓	อัญญสมานาเจตสิก	๘๖
กามาวจรกิริยาจิต	๑๐๕-๑๐๖	สัมปัตตวิริติ	๗๖-๗๗
กามาวจรกุศลจิต	๑๐๔-๑๐๕	สัมมากัมมันตะ	๗๓-๗๔
กามาวจรวิปากจิต	๑๐๕-๑๐๖	สัมมาทิฏฐิ	๓๑, ๘๔
ปริตตจิต	๑๐๗	สัมมาวาจา ๓	๗๒
สัมมาวาจา ๔	๗๓	อิทธิมนัสัทธา	๕๒
สัมมาวาจา	๗๑-๗๒	อิทธิมานะ	๓๓
สัมมาอาชีวะ	๗๔-๗๕	อิทธิโมกข์,	๒๐-๒๑
โสภณเจตสิก ๒๕,	๕๐-๘๕	ศรัทธา	๒๑
สังคหณัย	๑๐๖-๑๐๘	สัมปโยคนัย	๘๖-๘๗
สัมปโยคนัย โดย ๔ อากา	๙๗-๙๘	อิทธิโมกขเจตสิก	๒๐-๒๑
สัมปโยคนัย	๙๒-๙๕	ต่างกับไวภูจัพพนจิต	๒๑
โสภณสาธารณเจตสิก	๕๐, ๗๑	อนภิขณา	๖๓
โสรัจจะ	๖๘	อนุมติปุจฉา	๕
โสรวัจฉสตา	๖๘	อนสนา ๕	๗๖
		อนินตตปปะ,	๒๙
		สัมปโยคนัย	๘๙
หิริ,	๕๘-๖๒	อปีลาปน	๕๗
ต่างกับโอดตปปะ	๕๙-๖๑	อภิขณา	๓๑
หิริและโอดตปปะ,		อโมหะ	๘๔
ต่างกับวิริติ	๗๘	อรูปาวจรจิต	๒
		อโลกมูล	๖๓

	อ		อโลหะ	๖๒-๖๓
อภุศลจิต,			อวิชา	๒๘
สังคหณัย	๑๐๘-๑๑๐		อหิริกะ,	๒๙
อภุศลเจตสิก ๑๔	๒๗-๔๙		สัมปโยคนัย	๘๙
อภุศลเจตสิก,			อเหตุกจิต,	
สัมปโยคนัย	๘๙, ๙๑-๙๒		สังคหณัย	๑๑๐-๑๑๓
อติมานะ	๓๓		อัญญาสมานาเจตสิก,	๕-๒๗
อทิฏฐุโชตนาปุจฉา	๕		ปกิณณกเจตสิก	๕
อโทสเจตสิก			สัพพจิตตสาธารณเจตสิก	๕
เมตตา	๘๑		อัญญาสมานาเจตสิก,	
อโทสมูล	๖๔		สัมปโยคนัย	๘๖
อโทสะ,	๖๓		อปัปมัญญา,	๗๙-๘๑
เมตตา	๖๔		อปัปมัญญา ๒	๗๙, ๘๑
อปัปมัญญาเจตสิก,	๕๐- ๙๕		อุชุกตาเจตสิก	๗๐-๗๑
สัมปโยคนัย	๙๒, ๙๕-๙๘		อุทธีจจะ,	๓๐
อภัยบาท	๖๔		สัมปโยคนัย	๘๙
อัสมิมานะ	๓๔		อุปัชฌายวัตร	๗๓
อาคมนสัทธา	๕๒		อุพเพงคาปัติ	๒๓
อาจริยวัตร	๗๓		เอกัคคตา	๑๑-๑๒
อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ	๑๔		โอกันตिकाปัติ	๒๓
อาวาสมัจฉริยะะ	๓๙		โอกัปปนสัทธา	๕๒
อิสสา,	๓๗-๓๘, ๘๐		โอดตัมปะ	๕๘-๖๒
สัมปโยคนัย	๘๙-๙๐		โอมานะ	๓๓
อิสสาสังโยชน์	๓๘			

รายนามผู้บริจาคพิมพ์หนังสืออภิรัชมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๒ (ครั้งที่ ๒)

	บาท
๑. คุณกนกรัตน์ ศิริพานิชกร	๑,๐๐๐
๒. คุณกรรณิการ์ นลราชสุวัจน์	๑,๐๐๐
๓. คุณกรรณิการ์ ศีตะจิตต์	๕๐๐
๔. คุณยายแจ็กเจียะ แซ่เจี๊ยบ	๒๐๐
๕. คุณจวิทยา อติชาติการ	๕๐๐
๖. รศ.จิตรพี ขวาลาววัฒน์ อุทิศแด่คุณพี่สุรนนท์ หทัยางคินี	๒๕๐
๗. รศ.จิตรพี - ผศ. สมศักดิ์ ขวาลาววัฒน์	๒๕๐
๘. คุณจิระพร ศรีตระกูล	๓๐๐
๙. คุณจุไรรัตน์ พันธุมโพธิ	๕๐๐
๑๐. คุณเจียมจิต ขวัญแก้ว	๑๐๐
๑๑. ภก.พ.ต.ท.เฉลิม ศิริสกุล	๒๐๐
๑๒. คุณชัยณรงค์ - คุณพูนสิน วิทยาวงศรุจิ	๑,๐๐๐
๑๓. คุณญาณิน หนูนาประเทศ	๓๐๐
๑๔. คุณทักษิณา รัตนกิจตระกูล	๒๐๐
๑๕. คุณธนาภัทร รักประดิษฐ์	๑๐๐
๑๖. คุณธนโรจน์-คุณอุริสรา จิราอนุวัฒน์	๕๐๐
๑๗. คุณพ่อธีระ - คุณแม่ลัดดา	๒๐๐
๑๘. คุณนงนุช ไชติกเสถียร	๑,๐๐๐
๑๙. คุณนภาตล จัตุตารีส	๓๐๐
๒๐. พ.ต.อ.(พิเศษ)หญิงนิลบล นิยมานนท์	๕๐๐
๒๑. คุณนิสา เคาวางกูร	๒๐๐
๒๒. คุณนุช พรหมโยธิน	๕๐๐
๒๓. คุณนุสรา ลีวรรณภาโส	๒๐๐
๒๔. คุณบำรุง - คุณนงเยาว์ ทวีวัฒนสาร	๕๐๐
๒๕. คุณบุญรักษ์ นาครัตน์	๓๐๐
๒๖. คุณบุญศรี สุธีสร	๕๐๐
๒๗. คุณบุญเรือง พรหมบวช	๑๐๐
๒๘. คุณบุญอำนวยการ รัตนธาดา	๓๐๐
๒๙. คุณบุปผา นาคประดา	๓๐๐
๓๐. คุณบุษกร สิงคาลวณิช	๒,๐๐๐
๓๑. รศ.ประภาภัทร นิยม	๑,๐๐๐
๓๒. คุณปลิดา หนูนาประเทศ	๒๐๐
๓๓. ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม ๑	๕๐๐

๓๔.	พ.อ.หญิงพินิตา จรุงรัตน์	๑,๐๐๐
๓๕.	คุณพิมพ์ศจี ทิรานนท์	๓๐๐
๓๖.	คุณพิมพ์มล จันบุญศรี	๓๐๐
๓๗.	คุณมนีรัตน์ ภาณุภาค และครอบครัว	๑,๐๐๐
๓๘.	คุณพ่อมุ่งฉง แซ่กวง	๑๐๐
๓๙.	คุณเยาวภา พลรบนา	๓๐๐
๔๐.	คุณระวีวัลย์ ต้นธนะศิริเดช	๙๐๐
๔๑.	คุณวรรณัน ทองหล่อ	๒๐๐
๔๒.	คุณวนิดา ไซษิตอริยวงศ์, คุณสุปรियู ยิ้มน้อย	๘๐๐
๔๓.	คุณวรรณิ์ วงศ์วิเศษ	๒,๐๐๐
๔๔.	คุณวิลลา วิทย์ประเสริฐกุล	๑,๐๐๐
๔๕.	คุณศิริกุล สิงห์สินธุ์	๕๐๐
๔๖.	คุณศิษฏ์วัชร - คุณสุรีย์ ตามทิพย์วรรณ	๒,๐๐๐
๔๗.	คุณสมชัย - คุณยุพิน และ นายรักพงศ์ ภัคดี	๔,๒๐๐
๔๘.	คุณสมศักดิ์ ลีลาธนากุล	๒๐๐
๔๙.	คุณสมหมาย ชัยวงศา	๒๐๐
๕๐.	คุณสิริพัทธ์ โพธิ์สกุล	๑๐๐
๕๑.	คุณสุนีย์ ธุระงาน	๒๐๐
๕๒.	คุณสุภา รุติยสุข	๑๐๐
๕๓.	คุณสุวรรณา ศิวรักษ์ และครอบครัว	๑,๐๐๐
๕๔.	คุณอนันต์ - คุณทิภาพรรณ นิตยะ	๒,๐๐๐
๕๕.	คุณอลงกฏ ชุตินันท์	๕,๐๐๐
๕๖.	คุณอัจฉรา ธรรมเดกิงกิจ	๑,๐๐๐
๕๗.	คุณอัญชิษฐา ผ่องใส	๕๐๐
๕๘.	คุณอารยา วัฒนกิจ	๑๐๐
๕๙.	คุณอุบล จำรุงรัตน์	๕๐๐

รวมเงินบริจาคครั้งนี้	๔๑,๐๐๐	บาท
ค่าพิมพ์หนังสือ "อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๒" ครั้งที่ ๒ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม	๘๒,๙๒๕	บาท
ใช้เงินที่เหลือจากการพิมพ์หนังสืออภิธัม ๙ คราวก่อน ๆ สมทบ	๔๑,๙๒๕	บาท

หมายเหตุ ใคร่ขอภัยหากมีความผิดพลาดคลาดเคลื่อนในการพิมพ์รายนามผู้บริจาคบางท่าน

ขออนุโมทนา
กองทุนธรรมนิธิ
มิถุนายน ๒๕๕๑